

АГОРА

***Переосмислюючи демократію:
Україна і світовий контекст***

Випуск 10

Київ · 2011

УДК 323
А 23

Редакційна колегія:

Віктор Степаненко
Антоніна Колодій
Сергій Римаренко

Редактор

Ярослав Пилинський

***Видання здійснено завдяки фінансовій
підтримці Фонду Джорджа Ф. Кеннана***

**А 23 Агора. Переосмислюючи демократію: Україна і світовий контекст.
Випуск 10. – К.: Стилос, 2011. – 160 с.**

Погляди авторів можуть не збігатися з офіційною позицією редакції
та Інституту Кеннана.

При використанні матеріалів, вміщених у журналі,
посилання на «Агору» обов'язкове.

© Інститут Кеннана
Київський проект, 2011
© «Стилос», видання, 2011
© *Холошо Л.*, обкладинка, 2011

I. Розбудова демократії в Україні	5
<i>Віктор Степаненко</i> Дедемократизація в Україні в контексті дилем сучасної ліберальної демократії	• 5
<i>Володимир Фадєєв</i> Потенціал держави і перспективи демократизації в Україні	• 14
<i>Анатолій Карась</i> Громадянська ідентичність як українська перспектива	• 27
<i>Ярослав Пилинський</i> До питання про демократію загалом і демократичні перспективи розвитку України зокрема	• 41
<i>Костянтин Малєєв</i> Дві тези про демократію	• 51
<i>Володимир Фісанов</i> Чи досяжна соціальна складова демократії, або наскільки вимушеною є українська затримка на етапі “неліберальної демократії”	• 57
II. Внутрішні та зовнішні передумови реалізації демократичної перспективи в Україні	• 62
<i>Юрій Бауман</i> Внутрішні та зовнішні етичні передумови реалізації демократичної перспективи в Україні	• 62
<i>Геннадій Шалашенко</i> Антропокультурний вимір демократії, або дещо про «вільний» вибір несвободи	• 77
<i>Віктор Савка</i> Єврейська громада сучасного Львова: до проблеми включеності у соціальний простір міста	• 85
<i>Наталія Черніговець</i> Створення трудових комун іммігрантів і реемігрантів в Україні в 1920-ті роки (До історії маловідомих сторінок американсько-українських відносин)	• 92
III. Міжнародний досвід	• 101
<i>Сергій Федуняк</i> Демократія як чинник трансформації олігархічної системи міжнародних відносин	• 101

<i>Наталія Мусієнко</i> Федералізм: досвід Канади	• 107
<i>Михайло Безносів</i> Електоральні кампанії в сучасних демократіях: реальні та потенційні ризики «медіатизації»	• 116
<i>Жюстин Лакруа</i> Чи потребує Європа спільних цінностей? (Доцільність ліберальної парадигми для осмислення політичної ідентичності Європейського Союзу)	• 123
<i>Александр Сунгуров</i> Інститути-посередники в сучасній Росії: інститут Уповноваженого з прав людини та Громадські ради	• 130
<i>Олександр Дем'яничук</i> Стратегія національного розвитку: обличчям до людини	• 137
IV. На книжкову полицю	• 146
<i>Блер Рубл</i> Дбати про майбутнє міста	• 146
<i>Олександр Ястремський</i> Важливі аспекти економічної взаємодії	• 149
<i>Віктор Степаненко</i> Вчимося розбудовувати демократію	• 152
Наші автори	• 155

I. Розбудова демократії в Україні

Дедемократизація в Україні в контексті дилем сучасної ліберальної демократії

Віктор Степаненко

As we can judge from the Ukrainian experience, the success of democratic revolutions and further democratizations may be guaranteed not by successful short-term street actions, but by the capacity of society to create demand for its own renewal and to protect social changes. The problem of establishing a new legitimate authority that is able to sustain the social order and ensure the democratic choice of the people and the bases of social justice, is another, no less important condition of the success and sustainability of democratization.

Серед численних підходів до розуміння демократії одним з найпривабливіших є майже поетичне визначення демократії як озера Чарльзом Тіллі¹. Метафора Тіллі має багатий евристичний смисл. Американський соціолог через цей образ акцентував увагу на багатоваріантності та непередбачуваності шляхів до демократії. Як і озеро, що може утворюватись через комбінацію або взаємодію багатьох чинників – від гірського зсуву, що перекрив річку, природних струмків, які заповнюють низину, до діяльності родини бобрів або у результаті того, що люди збудували греблю або викопали котлован і наповнили його водою або, можливо, просто залишили його збирати дощові води і природні струмки – так і демократія торувала і торує свій шлях у різних суспільствах та країнах по-різному через свідомі та несвідомі прагнення громадян та взаємодію суспільних груп, а також

через збіг сприятливих історичних, культурних та соціальних обставин, їх констеляцію, як сказав би Макс Вебер. Метафора озера наголошує на множинності чинників демократичного розвитку, нагадує про небезпеки схематизму та доктринерства у розумінні демократії. Справді, озера можуть не лише виникати, але й міліти, перетворюватися на болота або й зникати – через посуху, порушення водного балансу річок та ґрунтових вод, через прорив греблі тощо. Щоправда на відміну від озера з його здебільшого природним балансом, демократія – це ніколи не гарантований і постійний суспільний процес, який вимагає не стільки сприятливих зовнішніх обставин, скільки свідомих зусиль участі громадян і суспільних груп для своєї підтримки.

Спробуємо проаналізувати деякі чинники, що призвели до порушення «водного озерного балансу» української демократії з 2010 р. у масштабі

світової мапи демократії і так званої третьої хвилі демократизації. Такий підхід видається цілком доречним, адже дедемократизація в Україні (коли ми доходимо висновку, що вона відбувається) є певною проекцією на дилеми розвитку сучасної ліберальної демократії. Останні стали особливо виразними у період світової економічно-фінансової кризи з 2008 року.

Однак, насамперед, уточнимо деякі поняття та підходи. Найперше зауважимо, що поняття *демократизації* та *дедемократизації*, хитання поміж ними в межах демократичних режимів, а також визначення порогів, коли демократичний режим перетворюється на авторитарний або навпаки, є досить умовними. Одним із стандартних способів оцінок таких станів є експертні опитування щодо основних індикаторів політичної системи, серед яких список реалізації/не реалізації у певній країні основних політичних прав та громадянських свобод, наприклад щорічні рейтинги «Freedom House». Втім такий експертний аналіз є не лише доволі суб'єктивним. Йому бракує, зокрема, важливої компоненти, а саме – врахування ролі держави та її інституцій у демократичному процесі. Роль та потенціал держави у демократизації/дедемократизації, на нашу думку, є особливо важливими для посткомуністичних трансформацій і української зокрема (далі ми повернемося до цього). Як справедливо зазначає Ч.Тіллі, «ніяка демократія не зможе функціонувати, коли у держави не буде можливості спостерігати за демократичним процесом прийняття рішень та втілювати ці рішення у життя»². Деякі з політичних прав та громадянських свобод у списках індикаторів «Freedom House» дійсно нічого не варті без суттєвої підтримки та забезпечення їх реалізації державою. Серед таких показників – чесна, відкрита і справедлива проце-

дура здійснення громадянами виборчого права та підрахунку голосів, здатність виборців наділяти своїх вільно обраних представників реальною владою, рівність громадян перед законом та громадський контроль над силовими структурами, гарантії приватної власності, право громадян відкривати свою справу, відсутність позаправового впливу на приватний бізнес з боку урядових чиновників, правоохоронних органів та організованої злочинності.

У контексті взаємовідносин держави і громадян Тіллі на основі аналізу історичних траєкторій політичних режимів різних країн світу пропонує свою аналітичну модель демократизації/дедемократизації. В ній виділяються такі позиції: 1) інтеграція різних неформальних мереж довіри у публічну політику (що, однак, як визнає Тіллі, не є достатньою умовою для демократизації – авторитарні та теократичні режими також інтегрують суспільні мережі довіри); 2) ізоляція категоріальної нерівності (наприклад, за ознакою належності до певного класу, статі або національності та раси) від публічної політики, іншими словами, переборення усіх видів соціальних дискримінацій та ексклюзій; 3) трансформація недержавної влади через: а) розширення політичної участі громадян; б) зрівнювання можливостей політичної участі; в) встановлення колективного контролю над урядом та г) недопущення свавілля з боку політичних гравців, включаючи урядовців³. На відміну від оцінних та експертних суджень ця аналітична модель, особливо її третій компонент, на нашу думку, дає можливість глибше зрозуміти природу флуктуацій демократичних процесів у країнах, що подібно до України, перебувають у процесах суспільної трансформації.

Справді, українська дедемократизація на рівні подій та фактів з початку

2010 р. видається доволі очевидною. Перемога на чергових президентських виборах В. Януковича, який на попередніх виборах 2004 р. був висуванцем авторитарного режиму Л. Кучми і програв демократичному кандидату В. Ющенку, виглядає як реверсна траєкторія політичного розвитку країни до її статус-кво початку 2000-х років. Цей політичний реверс є особливо виразним на фоні масової громадянської мобілізації у період Помаранчевої революції та постреволуційного національного піднесення, пов'язаного з надіями та сподіваннями багатьох людей на демократичне та соціально-економічне реформування країни. І хоча привабливі гасла Майдану так і не були реалізовані у практичній політиці «помаранчевих» лідерів, а соціально-економічна ситуація в державі лише погіршувалася з розгортанням світової фінансово-економічної кризи з 2008 р., тим не менш цей період розвитку українського суспільства відзначався досягненнями певного рівня свободи слова та політичного плюралізму. Власне і президентські вибори 2010 р. пройшли цілком демократично, без грубих системних фальсифікацій та адміністративного тиску, які були характерні для виборів у період авторитарного режиму Л. Кучми.

Натомість політичні кроки нової влади – її концентрація та контроль різних її гілок однією політичною силою, рішення про пролонгацію перебування Чорноморського флоту Росії у Севастополі на 25 років, прийняте без публічних дискусій і експертних обговорень, скасування політреформи 2006 р. провладною парламентською більшістю із супроводжуючим рішенням лояльного Конституційного суду і як результат – зміна політичного режиму від парламентсько-президентської на президентську республіку без су-

спільних обговорень, не кажучи вже про референдум, сумнівний щодо рівності можливостей участі політичних партій закон про місцеві вибори, прийнятий напередодні їх проведення 31 жовтня 2010 р. та й сам перебіг цих виборів і підрахунок голосів, утиски свободи слова, зокрема судові позови щодо права власності на частоти мовлення опозиційних інформаційних каналів позначають, принаймні на рівні спостережень демократизаційні тенденції суспільно-політичного життя країни. Водночас, неможливо стверджувати, що ці реверсні політичні тенденції в Україні відбуваються поза межами процедурної і представницької демократії. Справді, президентство В. Януковича є результатом в цілому чесних, відкритих і конкурентних виборів 2010 р. Отже, нова влада отримала представницький мандат від більшості виборців (демократичний парадокс так званої тиранії більшості) і навіть суперечливі рішення цієї влади процедурно юридично забезпечені у форматі, нехай «фасадної», але демократії.

Уже загальним місцем теоретичних пояснень щодо сплесків та спадів у процесах демократизації в країнах, подібних до України, є визнання та наочна демонстрація слабкого вкорінення демократичних норм і цінностей у суспільне життя, крихкий та вразливий характер неінституціоналізованої або неконсолідованої демократії (коли демократія, за влучним виразом А. Степана та Х. Лінца, ще не є «єдиною грою для всіх», the only game in the town) та все ще незрілого, розпорошеного та почасти «демобілізованого» після 2004 р. громадянського суспільства. Ч. Тіллі звертає увагу також і на іншу, вже згадувану вище, важливу обставину таких процесів, а саме – слабкий потенціал держави та неефективну владу. Крім того, особливістю сучасних молодих

демократій, які приходять до демократії по «траєкторії слабких держав» є саме та обставина, що «значна демократизація передреє скільки-небудь суттєвому піднесенню потенціалу держави»⁴. Випадок України, складна багатовимірна трансформація якої поєднує в собі виклики державного будівництва та демократизації, це підтверджує. Активні демократизаційні процеси розпочалися в Україні принаймні за 5–6 років до часу проголошення незалежної суверенної держави у 1991 р. Та й сама ця держава історично постала зі складової частини колишнього Радянського Союзу, що структурно, ментально, культурно, психологічно все ще великою мірою вкорінена у матрицю колишньої комуністичної держави. А суспільство чималою часткою своїх громадян, соціальних груп та навіть політичних еліт зберігає та навіть відтворює залишки радянської чи то нової «євразійської» ідентичності.

Історію української суспільної трансформації у площині координат «потенціал держави – демократія» (адаптуючи підхід Ч. Тіллі) можна умовно представити у вигляді такої складної траєкторії (рис. 1).

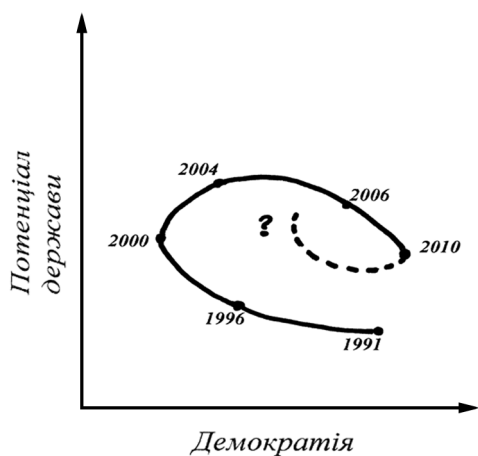

Рис. 1. Державно-демократизаційна трансформація в Україні (1991–2010)

Коротко прокоментуємо цю схему. Україна як незалежна країна, розпочавши свій новий історичний шлях з 1991 р., поступово набувала та нарощувала всі основні атрибути державних ознак та інституцій. Домінантна стратегія «розбудови держави», втім, не була збалансована з іншим, не менш важливим завданням української трансформації – розвитком демократії та громадянського суспільства, особливо у період другої половини 1990-х років (рис. 1 – крива на схемі збільшує вектор потенціалу держави одночасно зменшуючи вектор демократичного виміру). Однак вже з початку 2000-х років як протидія політичному авторитаризму починають розвиватись потужні імпульси громадсько-політичних демократичних ініціатив, піком яких стала Помаранчева революція 2004 р. З 2005 р. в країні активізуються демократизаційні процеси і їх результатом був демонтаж, як видавалось, основи колишнього авторитарного політичного режиму – президентської республіки у бік її трансформації у парламентсько-президентську. Втім відразу зауважимо, що політична реформа, яка набула чинності з 2006 р., була не наслідком свідомого і продуманого консенсусу еліт, а радше вимушеним та недосконалим правовим механізмом, що уможлилював президентство В. Ющенка. Такий штучний компроміс відразу не задовольняв усі сторони і на практиці приніс лише розпорошення влади, плутанину у повноваженнях та суперечності (аж до відкритих протистоянь) різних її гілок. Послаблення і без того невисокої (навіть у період її авторитарної керованості) спроможності держави ще більше поглибилося у період розвитку світової фінансово-економічної кризи (рис. 1 – різке падіння вектора потенціалу держави). Політичні перспективи держави і демократії, траєкторії їх

подальшого розвитку в Україні на початок 2011 р. залишаються відкритим питанням. Обережно оптимістичний сценарій, який, втім, пов'язаний з історичною перспективою зміни домінуючої на сьогодні напіввладянської, напівкримінальної або корумпованої політичної еліти на нову, полягає в можливостях використання нею потенціалу спроможної держави, що може бути сформована, нехай навіть у матриці «керованої демократії», для ефективного демократичного розвитку країни.

У сучасних українських умовах концентрація влади з поверненням до президентської моделі може підвищити ефективність прийняття рішень (інколи непопулярних) та їх впровадження. Це також більшою мірою уможлиблює виконання державою її базових функцій, без реалізації яких настає хаос і анархія. Споконвічна проблема України-Русі з літописних хронік – «велика та багата земля наша, та порядку в ній нема». Водночас виникає реальна загроза згорання демократичних процесів під приводом «наведення порядку» та наростання авторитарних тенденцій політичного розвитку країни. Україна знову опиняється перед найсерйознішим викликом з часів здобуття незалежності. І виклик цей полягає у пошуку балансу поміж зміцненням державної спроможності та ефективності для проведення цілого комплексу вже давно назрілих реформ в організації суспільної життєдіяльності і збереженням, принаймні, рубіжного демократичного рівня дотримання прав та свобод в країні. На жаль, альтернативи цьому ризикованому шляху немає, адже слабка спроможність держави є не меншою, аніж авторитаризм, загрозою для демократії. Врешті-решт остання неможлива у державі, «що не відбулася» (*failed state*) або втратила суверенітет.

Слабкість держави, неспроможність та неефективність влади у забезпеченні реалізації не лише демократичних процедур, справедливих норм та правил, а й у наведенні елементарного порядку в суспільному житті у різних концептуальних варіаціях від держави, «що не відбулася» до характеристик корумпованої, приватизованої, шантажистської (*blackmail state*) тощо держави провідні сучасні соціальні теоретики (Ч. Тіллі, Ф. Фукуяма, Ф. Закарія та інші) вважають однією з найактуальніших загроз та викликів для країн, що перебувають у демократичній трансформації, а також в окремих аспектах і для сталих демократій. В концепції багатоваріантності демократизацій Ч. Тіллі шлях від сильної, нехай навіть авторитарної держави, до демократії є історично більш тривалим, але надійнішим. Як аргумент американський теоретик аналізує історію розвитку французької демократії від державної централізації абсолютистської монархії та авторитаризму, пропонує цю історичну аналогію для перспектив демократизації в Росії від її сучасного авторитаризму та «керованої демократії»⁵. Ф. Фукуяма порушує проблеми неефективності державної влади та неспроможності урядів країн, що розвиваються⁶. Неспроможність держави, на його думку, не лише підриває будь-які перспективи щодо успішної демократизації, а часто зводить нанівець навіть спроби зовнішньої гуманітарної допомоги таким країнам як, наприклад, Гаїті і Сомалі. На інші небезпеки «всюди проникаючої демократизації» та популізму навіть для сучасних сталих демократій звертає увагу також Ф. Закарія. У цих випадках підривається баланс поміж демократією та свободою і водночас виникає загроза «розмиття і навіть зникнення того прошарку професіоналів, що мислять по-громадянському та далекоглядно (своєрідної «демократичної арис-

тократії»), котрі готові взяти на себе відповідальність за долю своєї країни та її народу»⁷.

Підсумовуючи ці позиції, зазначимо, що серед умов, які були б своєрідними інституціональними запобіжниками посилення спроможності держави проти перетворення її на авторитарну є, принаймні, дві основні – *режим верховенства права* (незалежна та справедлива судова влада і правосуддя) і збереження *свободи слова та друку*. Будемо навіть стверджувати, що незалежність судів (хоча б відносна) є більш надійною і важливою інституціональною запорукою демократизацій, аніж процедурні, однак, часто імітаційні представницькі інститути демократичного фасаду в країнах, що перебувають в процесах суспільних трансформацій. Саме рештки британської судової системи з її традиціями автономності та незалежності були чи не найважливішим інституційним механізмом повалення системи апартеїду та демократизації в Південній Африці.

Необхідно окреслити ще одну умову-запобіжник проти авторитаризму, яка цілком залежить вже від самого суспільства. Це комплекс аргументів, які також підтверджують відносні межі понять демократизації та дедемократизації, зокрема у випадку українських трансформацій. Йдеться про такі фундаментальні речі, як суспільні цінності, демократична культура і традиції, уявлення про взаємини громадянина з державою, цивільно-громадянський етос – зрештою, *про суспільну цінність демократії, і суспільний запит на неї та реформи, з цим пов'язані*.

Результати моніторингових соціологічних досліджень Інституту соціології НАНУ свідчать про все ще кволі зрушення з 1994 р. в сфері трансформації недержавної влади у бік демократизації, зокрема в оцінці громадянами своєї здатності захищати свої права перед державою.

Таблиця 1

Відповідь на запитання: «Якби уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?» розподілилися так (див. табл. 1):

	1994	2000	2005	2010
1. Ні, нічого не зміг би зробити	65.1	66.2	57.1	63.4
2. Важко сказати	28.6	29.7	33.4	29.1
3. Так, зміг би щось зробити	5.6	4.0	9.4	7.4
4. Не відповіли	0.7	0.1	0.1	0.1

Як і в 1994, так і на початку 2010 р. дві третини опитаних в загальнонаціональному репрезентативному опитуванні нічого не могли б вдіяти в ситуації, коли б уряд України утискав їх законні права та інтереси. Винятком є лише 2005 рік, коли у результаті успішних масових мобілізацій Помаранчевої революції прошарок людей, що вірили у здатність своїх дій у відстоюванні своїх прав збільшився більш ніж удвічі (з 4% у 2000 р. до 9,4% у 2005). Дослідження 2010, щоправда, проводилось у лютому – березні, тому в опитуванні не враховані можливі ефекти в цілому успішних, хоча все ще не зрозумілих за кінцевими результатами, «підприємницьких майданів» проти нового Податкового кодексу. Принагідно зауважимо, що це був чи не перший прецедент відстоювання певною соціальною групою громадян своїх економічних інтересів у незалежній Україні. До того ж такі соціальні групи, як дрібні й середні підприємці виявили, що їх інтереси є й досі не цілком артикульованими та представленими на рівні публічної політики.

Серед населення країни зберігаються домінуючі патерналістські настрої, більше того у часовому періоді шість-

надцяти років (1994–2010) певною мірою навіть посилюються. По-різному можна інтерпретувати результати опитувань щодо потреби людей у «сильних керівниках» – від наростання авторитарних тенденцій та настроїв у суспільстві до, що більш вірогідно, потреби в елементарному порядку та згадуваної вище спроможності держави здійснювати основні соціальнозахисницькі, управлінські та організаційні функції. Але фактом залишається те, що до думки «*Декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії*» схилиються вже дві третини опитаних у 2010 р. (див. табл. 2):

Таблиця 2

	1994	2000	2005	2010
1. Згоден	40.5	48.5	59.6	64.2
2. Не згоден	17.0	13.1	22.1	19.5
3. Не знаю	41.7	38.2	18.2	16.3
4. Не відповіли	0.8	0.1	0.1	-

Згідно з аналізом українських соціологів А. Горбачика та О. Куценко щодо результатів Європейського порівняльного дослідження 2009 р. (*European Social Survey*) індекси довіри до державних інституцій і влади в Україні є найнижчими серед 24 європейських країн, залучених до дослідження, включаючи наших сусідів – Польщу і Росію⁸. Разом з цим соціальні очікування українських громадян стосовно держави є максимальними серед інших європейських країн, хоча якість соціальних послуг, що їх надає держава, оцінюється нашими респондентами у порівнянні з іншими європейцями щодо своїх держав найгірше⁹. Парадоксальне поєднання інституціональної недовіри та відчуження громадян від держави разом з їх стійкими патерналістськими очікуваннями та спо-

діваннями на її соціальну допомогу – одна із сталих характеристик несприятливого інституціонального клімату країни. Несприятливого ні для демократизації, ні для ефективної держави. На практиці це обертається масовою втечею від податків (за різними оцінками більша частина економіки країни перебуває у «тіні»), особливо за наслідками недолугої податкової реформи початку 2011 р., розваленою системою державного соціального сектору, системною корупцією, відсутністю адекватного політичного представництва соціальних інтересів різних груп на рівні публічної політики через громадські, політичні організації чи то рухи. Кількість організованих членів подібних об'єднань, включаючи групи інтересів найширшого спектру, не перевищує 20 % дорослого населення. А переважна більшість громадян, більше ніж 80 %, не належить до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів¹⁰. Така пасивність щодо власних самоорганізованих зусиль щось змінити на арені публічної політики є, на жаль, сталим показником українського суспільства з 1994 по 2010 роки. За таких обставин цілком закономірним видається те, що українські респонденти у порівнянні з респондентами інших європейських країн, за результатами того ж Європейського порівняльного дослідження, найменшою мірою задоволені тим, як працює (діє) демократія в нашій країні¹¹.

Аналіз соціологічних досліджень також показує, що політичні орієнтації виборців, зорієнтованих на демократичний напрям розвитку країни у виборі умовно демократичного кандидата В. Ющенка проти умовно авторитарного кандидата В. Януковича у президентських виборах 2004 р. були більш послідовними і артикульованими у порівнянні з політичними орієнтаціями виборців умовно демократичного кан-

дидата Ю. Тимошенко проти того ж В. Януковича у виборах 2010 р. Іншими словами, порівняння політичних орієнтацій електоратів продемократичних кандидатів 2005 і 2010 рр. свідчить про певне розмиття та девальвацію демократичних цінностей в країні, зокрема в таких аспектах, як інтерес громадян до політики, підтримка багатопартійності та готовність особистої участі у мітингах та демонстраціях, коли є така потреба.

Щоправда, тут варто також говорити про ефект завищених очікувань та не виправданих надій у реформуванні країни у період президентства В. Ющенка. Масові розчарування, не виправдані сподівання у постпомаранчевий період розвитку країни привели до дистанціювання громадян від політики, породили настрої апатії, песимізму та цинізму на фоні все ще стійких патерналістських установок широких верств населення. До того ж послаблення морально-етичних регуляторів поглиблюється відсутністю реального та дієвого верховенства права в країні. Невиконання законів у нашій країні та корупція є, згідно з соціологічними опитуваннями, серед найгостріших та найактуальніших проблем для переважної більшості громадян, незалежно від регіонів, де вони проживають.

Небезпека такої ситуації полягає у тому, що інституціональні механізми колишнього патерналістського ладу в країні вже зруйновано, зокрема у сфері соціальної політики. Натомість усунення держави від «батьківської» опіки ще не компенсується, почасти через брак нових інституціональних умов та можливостей, повноцінною громадянською активністю та відповідальністю членів суспільства, його різних соціальних груп. У 2009 р. дві третини респондентів не відчували особистої відповідальності щодо стану справ в країні або навіть у своєму поселенні, а дещо біль-

ше, 10 % опитаних було важко визначитись щодо цього питання. Втім, майже кожний четвертий опитаний у дослідженні все ж відчував повну або, принаймні, часткову відповідальність щодо стану справ у країні і дещо більше, майже третина – у своєму поселенні.

Ці факти свідчать, що попри масову суспільно-політичну активність у період Помаранчевої революції та певні кроки у напрямі демократичного реформування країни, ці тенденції, однак, не набули визначального характеру. Українська демократизація виявилась особливо вразливою на фоні слабкої спроможності державних інституцій та недовіри до них з боку громадян, а відтак – і слабого потенціалу держави на протязі 20 років її розвитку і особливо у період 2006–2009 рр. Тому не стільки зрада, безвідповідальність та неефективність демократичних еліт є причиною дедемократизації в Україні, а радше те, що сама демократизація була доволі умовною, непослідовною та нестійкою (*недемократизацією*). Такою, що не могла бути забезпечена та гарантована в ситуації малоспроможного потенціалу держави, через розпорошення та дезорганізацію влади і відсутність верховенства права (*чи не найвирішальна обставина*).

Українська дедемократизація майже збіглася у часі з періодом «демократичної рецесії» 2006–2010 рр., певного послаблення позицій світової демократії, зокрема в країнах «третьої демократичної хвилі» та посилення позицій авторитарних режимів, зокрема в Китаї та Росії. Світова фінансово-економічна криза, сучасні економічні, соціальні та етнокультурні виклики для демократій знову актуалізували питання спроможності та дієздатності не лише нових, але й сталих демократій у таких дилемах як (економічна) безпека та порядок чи свобода, етнокультурне розмаїття та свобода пересування чи стримування (часто

недемократичними методами) міграційних потоків, ринковий лібералізм чи економічний протекціонізм, свобода інформації чи національні та корпоративні інтереси, внутрішня демократія геополітичної Півночі поєднана з недемократичним та несправедливим світовим порядком для геополітичного Півдня. Ці дилеми у різний спосіб знайшли свій прояв і в процесах демодократизації в Україні. Вразлива та непослідовна українська демократія, як і сама Україна з її розщепленою ідентичністю до того ж знову опинилась під впливом потужного геополітично-гравітаційного поля Росії, що розглядає «близьке зарубіжжя» як зону своїх інтересів і намагається експортувати свою модель «керованої демократії».

Робота над цим матеріалом завершувалась під час бурхливих подій у Північній Африці та на Близькому Сході. Чинники та причини активних суспільних процесів та повстань проти владних режимів у Тунісі, Єгипті, Лівії, Йємені та Бахреїні дещо подібні – масові невдоволення місцевими авто-

кратами-старожилами та режимами створеними ними. Подібні мобілізації із активним залученням новітніх засобів масової комунікації. Але у кожному випадку, безумовно, є свої особливості. Втім, очевидно і те, що зарано оцінювати ці події як революції, а тим більше – характеризувати їх як «четверту», арабську хвилю демократизацій. І не лише тому, що для пояснень причин нечисленності демократій в арабському світі часто і справедливо залучаються економічні та соціокультурні чинники. Але й тому, що успіх демократичних революцій та подальших демократизацій, як показує український досвід, може бути гарантований не так успішними короткотривалими вуличними акціями, як здатністю суспільства сформувати потребу в своєму власному оновленні та захищати суспільні зміни. Питання нової легітимної влади, здатної підтримати суспільний порядок, забезпечити демократичний вибір народу та основи соціальної справедливості – інша не менш важлива умова успіху та сталості демократизації.

Література та примітки

¹ *Tilly C. Democracy is a Lake.* – In: Tilly C. *Roads from Past to Future.* – Lanham: Rowman & Littlefield, 1997. – P. 193–216.

² *Тилли Ч. Демократія.* – М.: АНО «Інститут общественного проектирования», 2007. – С. 31.

³ Там само. – С. 121.

⁴ Там само. – С. 197.

⁵ *Тилли Ч. Государственное ресурсоизвлечение и демократия // Социология: теория, методы, маркетинг.* – 2007, № 4. – С. 38–50.

⁶ *Fukuyama F. State-Building. Governance and World Order in the 21-st Century.* Ithaca, New York: Cornell University Press, 2004.

⁷ *Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами.* – М.: Ладомир, 2004. – С. 17, XL.

⁸ Доповідь А. Горбачика та О. Куценко на пленарному засіданні Міжнародної науко-

во-практичної конференції з соціології «Держава і глобальні соціальні зміни: історія, теорія, ідеологія», 28–29 жовтня 2010 р. – Національний технічний університет України «КПІ».

⁹ Там само.

¹⁰ Моніторинг «Українське суспільство» Інституту соціології НАН України 1994–2010 рр.

¹¹ *Головаха Є., Горбачик А. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007–2009.* – К.: Інститут соціології НАНУ, 2010. – С. 30.

¹² *Степаненко В. Безвідповідальне суспільство? – Українське суспільство 1992 – 2009. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони та М. Шульги.* – К.: Інститут соціології, 2009. – С. 358–371.

Потенціал держави і перспективи демократизації в Україні

Володимир Фадєєв

To solve the current social problems in Ukraine it is necessary to reorganize the existing mode of managing social, economic, political, and cultural processes, which should be effected as a result of reforms in all spheres of public life. A restoration of the previous model of governance is not only improbable, but would also be fatal, since it would neither address present global and regional tendencies, or the capacities of the state power, nor meet the expectations of broad sections of the population.

Дослідження перспектив демократизації будь-якого суспільства порушує низку питань методологічного характеру. Передусім питання стосується самого предмета дослідження, оскільки ключове слово «демократія» впродовж всієї історії свого застосування набувало різних значень, і сьогодні майже неможливо використовувати його без додаткових прикметників (парламентська, деліберативна, ліберальна та ін.). Окрім цього, впродовж ХХ ст. цей термін використовували для означення майже протилежних за своєю сутністю політичних режимів. Зокрема, за часів існування СРСР в країнах соціалістичного табору офіційна ідеологія визнавала власний режим справді демократичним на відміну від режимів парламентської або представницької демократії.

Друге утруднення пов'язане з тим, що сьогодні проблема демократії та демократичної політики висунулася на перший план в обговоренні перспектив світового розвитку, що, вочевидь, не сприяє незаангажованому її розгляду.

Не сприяє цьому і посилення впливу держав Південно-Східної Азії та демонстрація ними високих темпів розвитку попри те, що самі ці режими у жодному разі не можна назвати демократичними, проблематизували демократію як універсальну модель політичного устрою, стали викликом для неї. Через це переваги демократичної політики стало неможливо виправдовувати тим, що вона сприятлива для економічного розвитку та зростання конкурентоспроможності. Також зосередженість на суто економічних аспектах відтісняє на другий план інші аспекти демократії.

Третє утруднення пов'язане з тим, що останніми десятиліттями набула поширення тенденція розглядати демократію як певну абстрактну модель облаштування суспільно-політичного життя, яку можна запроваджувати, не беручи до уваги соціокультурний контекст, тобто безвідносно до особливостей попереднього історичного розвитку того чи того регіону. Успішні випадки експорту демократії під час кількох «хвиль демократизації» впродовж

XX ст. здавалося б лише підтвердили це бачення, проте наявність невдалих випадків демократизації країн у різних регіонах світу, зокрема держав, що постали на теренах колишнього СРСР, свідчить про необхідність більшої уваги до контексту, який не являє собою абсолютну *tabula rasa*.

З огляду на це, очевидно, необхідно застосовувати підхід, що враховує особливості історичного соціокультурного розвитку досліджуваного регіону, що уможливить аналіз перспектив демократизації українського суспільства, з урахуванням процесів та історичних тенденцій. Серед наявних підходів особливої ваги набувають підходи, розроблені в межах історико-соціологічних студій, соціальної історії, неоінституціоналізму, економічної соціології. З іншого боку, зосередженість на соціоісторичному матеріалі є недостатньою, оскільки створює небезпеку *фаталістичної візії* майбутнього як продовження минулого, позбавляючи суб'єкта соціальної практики, можливостей вплинути на перебіг соціокультурних процесів. Тому зануреність в історичний матеріал має компенсуватися увагою до поточних дебатів щодо трансформації демократичної політики, що дасть змогу, хай і не визначити всі пов'язанні з демократизацією проблеми і шляхи їх розв'язання, проте створить умови для окреслення подальших перспектив демократичного розвитку.

Дослідницький підхід, що його дотримується Ч.Тіллі, передбачає розгляд демократії як процесу, який за певних умов може набути зворотного напрямку, тобто згідно з цим підходом розгляду підлягають процеси демократизації та дедемократизації, а саме посилення та/чи послаблення демократичних ознак у політичному житті тієї чи тієї країни. Разом з тим, принциповим для зазначеного підходу є те, що

процеси демократизації та дедемократизації розглядаються небезвідносно з посиленням чи послабленням потужностей державної влади або, іншими словами, її спроможності й здатності втілювати у життя відповідні державні програми та проводити визначену органами державної влади політику.

На необхідності удосконалення наявних визначень демократії наполягає Чарльз Тіллі, адже всі вони виявляються неповними чи навіть суперечливими. Він виокремлює чотири підходи щодо визначення демократії: конституційний, сутнісний, процедурний та зорієнтований на процес¹. Віддаючи перевагу останньому підходу дослідник виокремлює такі переваги та принципові недоліки перших трьох.

Конституційний підхід має очевидні переваги для великих юридичних порівнянь, коли виникає потреба у знаходженні нормативно-правових відмінностей між певними правовими укладами, але часто-густо конституційні критерії мало що говорять стосовно демократичної практики в певній країні, оскільки можуть зовсім не відповідати реаліям політичного життя (типовий приклад – незбіг між задекларованими в Конституціях СРСР нормами та наявною політичною практикою).

Прихильники *сутнісного* підходу зосереджують увагу не на конституційних принципах, а на умовах і наслідках державної політики, тобто, якщо остання сприяє зростанню добробуту, свободі особистості, безпеці, соціальній рівності тощо, її можна назвати демократичною, проте в цьому випадку виникають проблеми, пов'язані із зникненням критеріїв, згідно з якими було б можливим загалом назвати ту чи ту політику демократичною, адже конституційні положення все ж таки відіграють важливу роль у визначенні форми політичного режиму. З іншого боку, перелік

сутнісних ознак не дає однозначної відповіді на те, що є головним для визнання політики демократичною – добробут, рівність, свободи тощо.

Принциповою особливістю *процедурного* підходу до демократії є те, що кваліфікація політичного режиму як демократичного здійснюється завдяки певній кількості засобів здійснення урядової політики. Зазвичай прибічники процедурного підходу зосереджують увагу на виборах та на особливостях їх проведення (змагальність, рівність учасників, відсутність адміністративного впливу тощо). Але цим процедурний підхід не обмежується – він також аналізує інші консультативні механізми, що дає змогу говорити про наявність чи відсутність врахування урядом інтересів широких верств населення. Проте зосередженість на процедурах, попри зручність засобів аналізу, є недостатньою, позаяк не бере до уваги реальний потенціал державної влади, тобто спроможність її проводити у житті визначений під час зазначених процедур узгодження інтересів політичних курс;

Зорієнтовані на процес підходи визначають лише мінімальний добір критеріїв, за якими політичний процес можна визнати демократичним. Тіллі, посилаючись на Р. Даля, наводить п'ять критеріїв².

1. Активна (ефективна) участь: наявність у всіх членів суспільства можливості висловити свою думку стосовно політичних питань.

2. Рівність при голосуванні: всі члени суспільства мають рівні права голосу, а всі голоси підраховуються як рівноцінні.

3. Ініформоване розуміння: всі члени суспільства мають рівні можливості ознайомитися з альтернативними політиками та наслідками проведення будь-якої політики.

4. Контроль над порядком денним: члени суспільства мають можливість самостійно вирішувати, які питання слід включати до порядку денного.

5. Залучення дорослих: всі або більшість дорослих жителів країни повинні мати повне право громадянина, зокрема і право участі у політичному житті.

Наведений мінімальний перелік ознак, звичайно, не охоплює всі можливі складні ситуації, що трапляються в поточному житті демократичних країн. Демократична політика не може уникнути конфліктів і суперечностей. Тому ці критерії при застосуванні стосовно конкретних випадків потребуватимуть уточнення та удосконалення, та, незважаючи на свою спрощеність, вони дають змогу охопити більшість випадків, що є їх перевагою.

Отже, окреслений підхід виходить з дещо спрощеного уявлення про демократичний режим, натомість він уможливорює врахування процесуальних характеристик політичного процесу, що, в свою чергу, дає змогу простежити у часі посилення чи послаблення демократії. Інакше кажучи, він зорієнтований на визначення чинників і параметрів демократизації та дедемократизації без жорсткої прив'язки до певного конституційного режиму та, водночас, із збереженням мінімальних критеріїв для відокремлення демократичних режимів від недемократичних. Ключовим для такого, мінімального визначення демократії є наявність процедур взаємоузгодження позицій між громадянами та органами державної влади.

Самі процедури взаємоузгодження передбачають наявність специфічних політичних відносин, яким властиві *широта* охоплення (зрештою, всі ті, хто перебуває під юрисдикцією держави), *рівність* прав (уникнення будь-якого обмеження в правах на етнічному, расовому, гендерному ґрунті), *захищеність*

громадян від свавілля з боку державних органів, *взаємозобов'язувальні консультації* між громадянами та державою. Наведені параметри являють собою виміри варіацій політичних режимів, де зростання показників означає посилення демократизації, а зменшення – її згортання.

Втім, пропонується модель ще не дає повної відповіді на питання: як відбувається демократизація та які чинники сприяють цьому? На думку Ч. Тілли, визначальними для початку та/чи посилення демократичного процесу виявляються два чинники – внутрішні соціальні процеси в певній країні, які приводять до демократизації, та зовнішньополітичний тиск на політичний режим з боку інших держав, що спрямовує в напрямі демократизації³. Слід зазначити, що останнє твердження потребує певного уточнення, адже воно більшою мірою дотичне до тих історичних випадків демократизації, які мали місце під час наступних хвиль демократизації, де зовнішньополітичний вплив на авторитарні режими справді сприяв їхньому розвитку в напрямі демократії. Зростання кількості демократичних режимів у другій половині ХХ ст. – яскраве цьому підтвердження. Проте зовнішньополітичний вплив не завжди має суто демократичний ефект. Тут, радше, відіграє важливу роль відповідний взаємовплив внутрішніх та зовнішніх чинників, здатність локальних політичних еліт зберегти контроль над ресурсами, витримавши тиск з боку зовнішніх гравців та внутрішніх опозиціонерів. Зокрема, за умов можливості зосередити і зберегти у своїх руках контроль над місцевими ресурсами (наприклад, контроль над корисними копалинами, які формують експортний потенціал національної економіки), що не передбачає налагодження взаємозобов'язувальних процедур узгодження з широкими вер-

ствами населення, еліта більшою мірою схильна до збереження та/чи відновлення (напів)авторитарних форм правління. Нещодавні приклади – політичні режими РФ та Венесуели.

Сприятливий для демократизації взаємовплив внутрішніх і зовнішніх чинників запускає три магістральні процеси, які визначають подальший демократичний напрямок суспільно-політичного розвитку.

Перший процес – інтеграція мереж довіри в публічну політику. Розмаїті мережі довіри (родинні, професійні, сусідські, етнічні тощо) являють собою фундаментальний соціальних механізм, побудований на відносинах взаємодопомоги та підтримки. Часто-густо розвиток і розгортання цих мереж відбувається за сприяння певних потестарних чи політичних центрів, внаслідок чого мережа довіри набуває вигляду патронажної мережі із своєю внутрішньою ієрархією, правилами входу і виходу тощо. Формування в такий спосіб ізольованої від транспарентної, публічної політики мережі являє собою перешкоду для розвитку демократичних відносин, оскільки відтворює та/чи зберігає відносини патрон – клієнт з властивими для них нерівністю, браком гарантій захисту від свавілля патрона та взаємозобов'язувальності. За типових умов інтеграція мереж довіри в публічну політику відбувається під час розпаду колишніх патронажних відносин (наприклад, відносин васал – сюзерен феодального типу), коли патрон вже не спроможний забезпечувати належним чином своїх клієнтів шуканими ресурсами та послугами, а клієнт не схильний демонструвати лояльність щодо свого патрона, внаслідок чого завдяки зростанню категорій населення порушуються соціальні питання, вирішення яких потребує запровадження централізованих соці-

альних служб вже під державним публічним контролем, покликаних надавати відповідні послуги. Становлення національних держав на європейських теренах упродовж XVIII–XX ст., власне кажучи, і супроводжувалося дезінтеграцією старих і інтеграцією нових мереж довіри до публічної політики, викликаних кардинальними соціокультурними трансформаціями. Сприятливим для цієї інтеграції виявилася реалізація загальнонаціональних інфраструктурних проєктів, спрямованих на розв'язання спільних проблем. Становлення національних систем охорони здоров'я, освіти, пенсійного забезпечення завдало нищівний удар по ізольованих мережах довіри та мало очевидний емансипаційний ефект.

Проте саме у цьому випадку потенціал держави стає визначальним для розвитку демократії. Від спроможності держави розвивати і відтворювати розгалужену соціальну інфраструктуру залежить ступінь відкритості для публічної політики соціальних питань, а відтак і залученість широких соціальних верств до публічної політики. Тому за умов кардинальних соціально-політичних перетворень зростає небезпека соціальної дезінтеграції, викликані руйнацією наявної системи соціального забезпечення та виникненням та/або відродженням впливу альтернативних мереж довіри. Зазвичай такі мережі ґрунтовані на взаємообміні різними соціальними послугами між представниками близьких соціальних позицій. Втім, виявляється доцільним при аналізі конкретних випадків соціальної дезінтеграції брати до уваги соціокультурний контекст та історичне тло, на якому розгортаються зазначені процеси. Це повною мірою стосується України, для якої на відміну від країн, що пережили попередню хвилю демократизації (країни Південної Європи та

Латинської Америки), властива дещо інша вихідна позиція, адже демократизація східноєвропейського регіону відбувається після радикальних модернізаційних змін радянської доби. В цьому випадку трансформація соціальної структури вихідним пунктом має не доіндустріальні, домодерні, традиційні соціокультурні форми, а радянські.

Враховуючи це, інтеграція мереж довіри в публічну політику на українських теренах відбувалася б не завдяки дезінтеграції ізольованих мереж традиційного гатунку, а шляхом дезінтеграції публічних мереж довіри радянського гатунку, супроводжуваної виникненням та/чи поверненням до домодерних форм соціальної підтримки й ізоляції соціальних мереж, з подальшою реінтеграцією мереж довіри до публічної політики. Тому для аналізу постсоціалістичних трансформацій вкрай важливим стає врахування впливу диспозицій соціальних агентів, що посідали різні позиції в соціальній структурі радянської доби, що позначилося на характері соціальних відносин і зв'язків, що виникли впродовж соціальної дезінтеграції постсоціалістичної доби.

Разом з тим, у вітчизняній соціальній думці дослідженням процесів соціальної дезінтеграції та соціальної нерівності почали займатися лише в останні десятиліття⁴, оскільки ця проблематика за радянських часів не мала підтримки з боку влади. В зарубіжній, передусім європейській та північноамериканській соціальній науці, ці питання потрапили в поле зору науковців уже давно. Значною мірою це пов'язане із змінами в режимах зайнятості населення та порушенням так званого *нового соціального питання*, джерела якого простежують майже з початку 70-х років XX ст. Посилення уваги до цієї проблематики викликане зрушеннями на ринку праці в розвинених економіках та інтеграцією

різних регіонів світу до єдиної мережі економічних обмінів. З огляду на це виявляється доцільними розглядати поточні процеси соціальної дезінтеграції в Україні на тлі глобальних процесів, адже подальша інтеграція до глобальної економіки значно підсилить і дещо модифікує перші.

Розглядаючи ступінь інтеграції до соціальних мереж у зв'язку з позицією в соціальній структурі, німецькі дослідники М. Дівальд та Й. Людике відзначають пряму залежність між освітою, заробітною платнею і професійним станом, з одного боку, і соціальною мережею, з іншого. Звісно, той, хто володіє більшими ресурсами, має більше можливостей підтримувати відносини, коли це пов'язане з витратами, і виявляється привабливішим для інших як партнер взаємодії. Аналізуючи німецькі дані ці дослідники доходять висновку, що соціальна нерівність справляє неперервний структурний вплив на соціальні мережі. Зокрема, люди з найнижчим рівнем освіти більшою мірою схильні до ризику соціальної ізоляції у відносинах з друзями та родичами. Найменше до ризику соціальної ізоляції схильні ті, хто має середню освіту, оскільки вони більшою мірою інтегровані до родинних мереж. Натомість представники найбільш освіченої групи найбільшою мірою активні у неформальних мережах поза межами своєї родини завдяки більшій кількості відносин з друзями. Таким чином рівень освіти впливає на зростання мережі відносин, щоправда послаблює їхню густоту. Більш високі за статусом професійні групи відрізняються від менш статусних більшою кількістю дружніх відносин і як наслідок – більш потужною соціальною підтримкою.

З іншого боку, персональні соціальні мережі впливають на структури соціальної нерівності, оскільки уможли-

вають або не уможливають доступ до специфічних ресурсів. Зокрема, персональні мережі відіграють важливу роль у поширенні інформації щодо працевлаштування. Наприклад, ті люди, хто одержав свою посаду завдяки особистим знайомствам, мають більше шансів на порівняно вищу зарплатню та демонструють більше задоволення працею ніж ті, хто одержав роботу формальним шляхом. Тоді, коли люди знаходили нове місце роботи за допомоги особистих контактів, велику роль відіграла структура мережі, а саме ключовою була розвиненість «слабких зв'язків» (друзі, приятелі, знайомі), оскільки інформація одержана через «сильні зв'язки» (близьке коло, родичі) залишається в межах вузького кола комунікантів. Інакше кажучи, сприятливим для пошуку роботи була не стільки густа, скільки велика мережа, позаяк за цих умов інформація циркулює між різними соціальними групами⁵.

Спостережувані соціальні зміни в Україні позначатимуться на розвитку соціальних мереж. Передусім це призведе до посилення більшої ізолюваності соціальних мереж у порівнянні з радянським часом. Щоправда, на ступінь і характер ізолюваності впливатимуть різні чинники – професійні, культурні, освітні, регіональні. Вже соціологами було відзначено зменшення рівня довіри до державних інституцій та збереження високої довіри до безпосереднього життєвого оточення.

За даними соціологічного моніторингу «Українське суспільство» 1992–2008⁶, проведеного Інститутом соціології НАН України, найвищі показники довіри (за п'ятибальною шкалою) зафіксовано стосовно сім'ї та родичів – 4.6, колеґ і церкви – 3.5, співвітчизників і сусідів – 3.4, армії – 3.0. Всі інші, а це – суд, міліція, прокуратура, уряд, президент, політичні партії, податкова мілі-

ція, Верховна Рада, підприємці, банки – одержали менше 3 балів. Такий брак довіри до державних інституцій, за винятком армії, свідчить про схильність громадян у розв'язанні своїх життєвих проблем орієнтуватися на неформальні зв'язки. Як зазначає директор соціальних програм Центру ім. Разумкова Л. Шангіна, «наразі ми живемо “осередками” – сім'я, друзі, рідше – колеги. Якось традиційна сільська клановість, коли з роботою й у вирішенні життєвих проблем людині допомагають близькі та знайомі (і це тривіальний, ще радянський “блат”)... На міжособистісному рівні зовсім не відчувається цінність іншого громадянина – ми максимально віддалилися від класичного постулату “я існую тільки тому, що існуєш ти”. А якщо основні цінності соціуму не працюють, якщо вони набули характеру “позірності”, об'єднати нас не може ніщо – хіба загальне прагнення підвищити свій добробут».

Соціологи Центру Разумкова ставили людям запитання: «Бачите ви свою соціальну перспективу зараз в Україні?» Тільки 32,6 % опитаних дали позитивну відповідь, а 50,2 % відповіли негативно. Оцінюють свій вплив на власне життя як сильне 27,6 % опитаних, а 5,4 % взагалі не впливають на перебіг свого життя. 71,6 % відзначають, що зовсім не впливають на центральну владу, а 61,2 % – на місцеву. Та й у прояві власної волі наявний якийсь фаталізм: лише 9,3 % респондентів вважають, що їхнє життя залежить тільки від них самих, для 24,5 % значну роль відіграють зовнішні обставини, а для 26,1 % життя залежить однаковою мірою від них самих і від зовнішніх обставин, повністю ж залежать від обставин 3 % громадян.

Цікаво, що обов'язок перед близькими найбільш значущий для 83,4 % громадян, тоді як мораль – уже для 61,7,

закон – для 53,1, обов'язок перед країною – для 31,2%»⁷

Можна припустити, що соціокультурна різноманітність України позначиться на особливостях соціальних мереж, які розвиватимуться під час соціальних трансформацій. Скоріше за все спостерігатиметься подаліше поглиблення соціальної диференціації, яке до того ж супроводжуватиметься закріпленням соціально-статусних відмінностей та виокремленням різних соціокультурних трендів. Посилення майнового поділу між громадянами України позначатиметься на їхніх можливостях і соціокультурних орієнтаціях, на доступі до певних каналів комунікації і споживанні культурних благ.

Найнижчі та найменш соціально захищені верстви зберігатимуть та/або відновлюватимуть родинні, сусідські та дружні зв'язки. В регіонах з переважно сільським населенням (Захід і Центр) роль родинних зв'язків буде відігравати більшу роль, ніж у регіонах з міським населенням (Схід і Південь), зростання якого відбувалося впродовж ХХ сторіччя за рахунок міграційних потоків з поза меж України, внаслідок чого значна кількість мешканців не має родичів у селі в своєму регіоні. Погіршення ситуації на ринку праці спричинятиме перехід частки найманих працівників до субпролетарських форм зайнятості – тимчасова робота, присадибне господарство, заробітчанство тощо. Зазначений процес разом із зростанням тіньового сектору економіки провокуватиме виникнення нових патронажних мереж на місцевому рівні. Сприятливим для цього стане недорозвиненість політичного життя на місцевому рівні, а відтак і відсутність механізмів залучення громадян до публічної політики.

Другий процес – ізоляція публічної політики від категоріальної нерівності. Специфічним для радянського політич-

ного режиму останніх десятиліть його існування було те, що він заперечував *de jure* будь-які форми нерівності у доступі до публічного політичного життя. Справді, в радянському законодавстві не передбачалися дискримінаційні норми. Навпаки, воно гарантувало громадянину і людині весь перелік, так званих буржуазних політичних прав і свобод (свобода слова, совісті, пересування тощо) плюс низку соціальних прав (права на працю, на відпочинок, освіту, охорону здоров'я тощо). Щоправда, розрив між задекларованими правами та свободами та їхнім забезпеченням з боку влади був значним, що стосувалося як якості соціальних послуг, надаваних державними інституціями, так і ступеня забезпечення прав і свобод. Таким чином, попри відсутність в законодавстві норм, що засвідчували б наявність категоріальної нерівності, фактично влада керувалася у своїх діях низкою підзаконних, як правило, неоприлюднених норм (інструкцій, партійних директив, закритих постанов тощо), згідно з якими певні категорії населення були позбавлені доступу до певних посад та рівних можливостей у кар'єрному просуванні.

Загалом радянський політичний ландшафт, тобто реалізований у просторі політичний режим, являв собою дуже різномірну і строкату картину, оскільки відмінності спостерігалися не лише в окремих республіках, а й в дрібніших адміністративних одиницях в межах однієї республіки. Зокрема, політичний режим і норми урядування, добору кадрів у європейській частині СРСР істотно відрізнялися від режиму в середньоазійському, закавказькому чи північнокавказькому регіонах, де з часів політики «коренізації» (20-ті рр. ХХ ст.) закріпилися особливості щодо кадрової ротації керівного складу⁸. Меншою мірою ці особливості були

властиві політичному режиму УРСР, хоча і тут відчувався вплив радянської інституціоналізації етнічності, дістаючи вираження у обмеженнях прав представників деяких етнічних груп (наприклад, євреїв), що радше сприяло збереженню чи відновленню поширених в регіоні упереджень на етнічному ґрунті. Тому в пострадянські часи попри відсутність в законодавстві дискримінаційних норм на практиці часто густо трапляються випадки використання політиками та посадовими особами наявних у суспільстві стереотипів щодо представників інших етнічних груп.

Отже, в українській політичній практиці немає норм, що їх можна було б кваліфікувати як прояв категоріальної нерівності, адже наявність в Конституції України антидискримінаційних положень прямо заперечує обмеження у правах на ґрунті раси, національності, статі, соціального походження тощо. Нерівність у правах дістає вираження на етапі реалізації прав громадян, передусім права на участь у політичному житті. В цьому разі йдеться про запровадження таких регуляторних норм, що створюють переваги для представників заможних соціальних груп, хоча явним чином не заперечують права інших. Передусім це стосується реалізації громадянином свого права бути обраним, позаяк у цьому разі фактично має місце майновий ценз – законодавчі норми прописані так, що контроль над дотриманням законодавства здійснюється в такий спосіб, що провокує до актуалізації нерівності на майновому ґрунті. Звичайно, важко знайти країну, де майнові відмінності не відігравали б значної ролі, проте законодавча практика демократичних країн більшою мірою спрямована на її мінімізацію.

Інакше кажучи, в українському суспільно-політичному житті має місце не

юридично закріплена категоріальна нерівність громадян, а нерівність у ресурсах досягнення успіху. Українська держава успадкувала категорії та механізми загальнонаціональної мобілізації широких верств населення до політичного життя країни радянського зразка, які впродовж останніх двох десятиліть трансформувалися. Проте, попри формально високий ступінь залучення громадян, реальна участь у політичному житті виявляється доволі низькою, що викликане незбігом між зафіксованими в законодавстві нормами та практичною реалізацією цих норм. З огляду на це, демократизація українського суспільно-політичного життя уможливується завдяки удосконаленню процедур залучення громадян та регуляторних норм політичного публічного адміністрування.

Третій процес – ліквідація незалежних центрів влади, що мають засоби застосування насильства, з подальшим посиленням впливу населення на публічну політику і зростанням державного контролю публічної політики. Пострадянські джерела українських суспільно-політичних перетворень і в цьому разі визначають особливості поточних процесів, адже знову ж таки на відміну від країн Латинської Америки, де зміцнення позицій державного регулювання часто-густо відбувалося шляхом кооптації чи відвертої боротьби з альтернативними військово-політичними осередками, а центральна влада не завжди зберігала контроль над всією територією, що офіційно підпадала під її юрисдикцією, в Україні після надзвичайно централізованого державного контролю над публічною сферою та повною відсутністю за радянських часів потужних центрів сили, що протистояли б державній владі, спостерігається відчутна дезінтеграція державної влади і

втрата контролю над процесами, які мають місце на її території.

У цьому разі йдеться про радикальне скорочення потенціалу держави, тобто здатності приймати і втілювати у життя власні рішення. Якщо взяти до уваги, що контроль над засобами фізичного примусу відігравав визначальну роль у становленні держав модерного гатунку, що так чи інакше визнавалося всіма дослідниками, втрата цього контролю автоматично запускає процеси утворення альтернативних державі центрів сили, які намагатимуться встановити свій власний контроль та/або забезпечити належний рівень безпеки завдяки утворенню патронажних мереж, що охоплюватимуть відповідну територію.

З іншого боку, як відзначив свого часу П. Бурдьє, «сказати, що сили примусу (армія, поліція) концентруються, означає сказати, що інституції, покликані забезпечувати порядок, поступово відокремлюються від звичайного соціального світу; що фізичне насильство може бути застосоване тільки особливим угрупованням, спеціально наділеним правами на це, чітко ідентифікованою всередині суспільства, централізованою та дисциплінованою»⁹. Тому «роздержавлення» в сфері суспільної безпеки, що спостерігається останнім часом часто-густо означає повернення фізичного насильства в звичайне життя, дістаючи вираження у виникненні численних силових угруповань та зростанні злочинності через поживлення конкурентної боротьби за контроль над соціальним простором. Особливо явно ця проблема постала в 90-ті роки, коли послаблення державного контролю над застосуванням фізичного насильства супроводжувалося кардинальними змінами в економічному укладі регіону та становленням підприємництва як окремого соціального класу. Одночасність та взаємо-

пов'язаність цих процесів дала можливість говорити про виникнення і поширення феномену «силового підприємництва», властивих більшості країн пострадянського регіону¹⁰.

Виникнення альтернативних центрів влади на українських теренах також було пов'язане із суто економічними процесами та боротьбою за власність. Воно не супроводжувалося створенням альтернативної державі системи безпеки на певній території. Патронажні мережі зазвичай охоплюють лише клієнтів-підприємців, які змушені звертатися до послуг або погоджуватися на послуги охоронних агенцій, що беруть на себе зобов'язання охороняти власність своїх клієнтів.

Слід відмітити, що роздержавлення своїм безпосереднім наслідком має зникнення і специфічного «поля влади», зрозумілого як простір гри, всередині якого власники капіталу (різних його видів) борються саме за владу над державою, тобто над державним капіталом, що дає владу над різними видами капіталу та над їх відтворенням»¹¹. Тому деконцентрація засобів фізичного примусу виявляється руйнівною для всієї системи державного управління, оскільки зачіпає фундаментальні механізми уніфікованого контролю над політичним процесом та забезпеченням прав власності. Не дивно, що приватні силові структури беруть активну участь як в охороні, так і в оспорюванні шляхом рейдерських захоплень власності підприємців. Так, за даними «Фонду суспільної безпеки» рейдерство в державі набуло системного характеру: в Україні діє близько 40–50 спеціалізованих рейдерських груп, які здійснюють у середньому до 3 тисяч захоплень на рік. Результативність рейдерських атак становить понад 90 %¹².

Показовим в цій перспективі є те, що для охорони стратегічних державних

об'єктів було створено Державну службу охорони. В її полі зору перебувають об'єкти, тісно пов'язані з життєдіяльністю держави. Згідно з постановою Кабінету міністрів України охороняється передусім національна інфраструктура – газотранспортна мережа, нафтогазопроводи, грошові сховища, водогони тощо. Приватні об'єкти не перебувають у сфері діяльності цієї служби.

Підприємницька діяльність за цих умов передбачає поєднання двох різновидів капіталу (економічного і фізичного) або, принаймні, тісну співпрацю між підприємцем та представником силової (легальної чи тіньової) структури. Враховуючи ступінь корупції в українських державних органах, часто-густо важко відмежувати легальне від нелегального в діяльності навіть державної структури. Для великого підприємства цілком очікуваним виходом із цієї ситуації є створення власних охоронних агенцій, покликаних забезпечувати відповідними послугами власника. Як далеко зайшов цей процес можна судити по тому, що на сьогодні загальна кількість подібних силових структур в Україні досягає 500 тис. чол., в 2,5 рази перевищуючи чисельність Збройних Сил. Лише ліцензованих охоронних фірм налічується понад 4,5 тис., не враховуючи штатних охоронних службовців великих корпорацій. З огляду на це загальна кількість недержавних силовиків за оцінками експертів складає понад 700 тис. чол.¹³

Поєднання економічного капіталу та капіталу фізичного примусу безперечно слід розглядати як відповідь підприємництва на зростання злочинності, проте це був би дещо спрощений погляд, оскільки за умов невідрегульованих відносин власності застосування фізичного примусу виявляється і способом накопичення капіталу. На

поширеність економічної злочинності такого ґатунку в Україні вказують підсумки дослідження, проведеного міжнародною аудиторською компанією PricewaterhouseCoopers в 2009 р., згідно з яким 45 % всіх вітчизняних підприємств, які брали участь в опитуванні, повідомили, що хоч би раз за останніх 12 місяців стикалися з економічними зловживаннями (виявляли їх в процесі своєї діяльності або ставали жертвами). За цим показником Україна посіла шосте місце у світі після Росії (71%), Південно Африканської Республіки (62%), Кенії (57%), Канади (56 %) і Мексики (51%). При цьому основними злочинами, з якими стикаються українські бізнесмени, є хабарництво і рейдерство¹⁴.

Отже, поступова втрата державною владою контролю над застосуванням фізичного насильства є дуже симптоматичною, оскільки вказує на деконцентрацію капіталу фізичного примусу, який з огляду на здатність держави впроваджувати свої рішення є базовим капіталом, відображаючи, якщо скористатися відомим висловом М. Вебера, монополію на легітимне фізичне насильство. Розвиваючи цю інтуїцію, П. Бурдье запропонував розглядати становлення держави як процес концентрації різних видів капіталу. Окрім процесів концентрації капіталу фізичного примусу, він відокремив також і концентрацію економічного капіталу шляхом уніфікації економічного простору (формування національного ринку, системи єдиного для всієї території опадаткування); концентрацію інформаційного капіталу, що дістає вираження в уніфікації культурного ринку, накопиченні статистичної інформації, формуванні архівів, системи національного обліку, картографування, кодифікації відомостей та, зрештою, створенні цілісного уявлення про світ, що поширюється і

ретранслюється каналами мас-медіа, через систему освіти; концентрацію символічного капіталу, що являє собою форму, якої набуває будь-який капітал (економічний, культурний, соціальний тощо), коли він розглядається через категорії сприйняття, які самі є результатом інкорпорації поділів та опозицій, вписаних в структуру розподілу цього виду капіталу. «З цього виходить, що держава, яка володіє засобами нав'язування і навіювання стійких принципів бачення і поділу, відповідних його власним структурам, є винятковим місцем концентрації та здійснення символічної влади»¹⁵.

Концентрований в руках держави символічний капітал стає засобом «підкріплення», а відтак і відтворення у часі відповідних усталеним у соціальному середовищі відносинам когнітивних структур. Сама концепція символічної влади дає змогу пояснити, яким чином концентрація в одному центрі засобів фізичного примусу починає сприйматися як щось природне, вписане у загальну структуру сприйняття, розуміння і оцінювання ситуації. Володіння символічною владою уможливорює узгодження порядку світу та порядку мислення, здійснюваного в процесі соціалізації індивіда.

Повертаючись до проблем української держави, слід зазначити, що виникнення незалежних від держави центрів фізичного примусу та втрата державною владою контролю над застосуванням насильства супроводжується також й іншими деструктивними процесами. Цілком очевидні та жваво обговорювані в публічній сфері проблеми, пов'язані з втратою контролю над економічним простором через розростання тіньового сектору, відсутністю рівного доступу громадян до публічної сфери, низькою якістю послуг, що надає держава тощо. Все це дає можливість гово-

рити про втрату державою і символічного капіталу, оскільки обіг і відтворення останнього потребує узгодження об'єктивних і суб'єктивних структур якого сьогодні немає.

Так чи інакше поточні процеси свідчать про подальше загострення кризових явищ, викликане відсутністю принципів зрушень у реформуванні державних структур регулювання суспільних процесів. Брак реформ обертається зростанням неузгодженості між сприйняттям і оцінюванням соціальним суб'єктом ситуацій і подій у світі та вимогами, що висувають задля регулювання соціальних практик державні структури. Показовою в цьому відношенні є і реакція державної влади на зазначені проблеми – брак реформування компенсується спробами відновлення попередньої моделі управління попри те, що за сучасних умов ресурсів для реалізації цього наміру вочевидь не має. Спокусливими в цьому зв'язку є спроби реставрувати жорстко централізований спосіб управління суспільними процесами, властиві останніми роками російській владі. Проте специфічним для такої моделі управління є її величезна ресурсомісткість, яка дає змогу компенсувати недоліки і втрати державного управління бюджетними витратами. Застосування зазначеної моделі уможлиблюється колосальними природними ресурсами РФ, яка була і залишається одним з провідних експортерів нафти і газу. Оскільки Україна не володіє такими можливостями робити спроби наслідувати російську модель справа марна.

Разом з тим, варто відзначити, що «роздержавлення», тобто помітна втрата державною владою можливостей підтримувати на попередньому рівні соціокультурне відтворення, є не тіль-

ки особливістю постсоціалістичних держав. Навпаки, сьогодні дедалі частіше йдеться про незворотню кризу держав загального добробуту, викликану множиною чинників різного роду. Приватизація добробуту і безпеки, спричинені значним послабленням перерозподільної активності державної влади в розвинених демократичних державах, вже істотно позначилися на рівні та якості життя широких соціальних верств країн Західної Європи та Північної Америки.

Ця обставина дає можливість зробити певні уточнення відносно подальших перспектив розвитку ситуації в Україні та окреслити можливі заходи, сприятливі для її поліпшення. Отже, на тлі погіршення соціально-економічної ситуації в розвинених демократичних країнах загального добробуту малоімовірним виявляється, навіть за сприятливих умов, становлення такого рівня добробуту на пострадянських теренах. Окрім цього, незважаючи на можливе відновлення деяких регуляторних функцій держави в економічній сфері через відмову від радикальних версій неоліберального дерегулювання, «повернення» держави або посилення її перерозподільних функцій в соціально-економічній сфері буде незначним. Навпаки, урядам розвинених демократичних країн ще доведеться віднайти таку оптимальну модель урядування, яка допомогла б уникнути подальшого поглиблення соціальної диференціації та водночас забезпечувала б належний рівень конкурентоспроможності національної економіки. Тому головним завданням стане не стільки повернення до моделі національного розвитку, скільки пошук відповідного сьогоденню способу узгодження демократичних форм суспільного життя з вимогами світової економіки.

* * *

Розв'язання поточних суспільних проблем в Україні конче потребує реорганізації наявного способу урядування соціально-економічними, політичними та культурними процесами, що уможливуватиметься завдяки проведенню реформ, в усіх сферах суспільного

життя. Реставрація попередньої моделі урядування не просто малоімовірна, а й згубна, позаяк не відповідатиме ані наявним світовим та регіональним тенденціям і спроможностям державної влади, ані очікуванням широких верств населення.

Література та примітки

¹ *Тилли Ч.* Демократия/ пер. с англ. – М.: Институт общественного проектирования, 2007. – С. 21

² Там само. – С. 23–24

³ Там же – С. 233

⁴ Див.: Новые социальные неравенства / под ред. С. Макеева. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2006. – 355 с.

⁵ *Дивальд М., Людике Й.* Изменения в социальных сетях ФРГ и трансформации в Восточной Германии: пер. с нем. // Социальное неравенство. Изменения в социальной структуре: европейская перспектива. – СПб.: Алетейя, 2008. – С. 51–54

⁶ *Головаха Є., Паніна Н.* Українське суспільство 1992 – 2008: соціологічний моніторинг. – К., 2008. – 85 с.

⁷ *Кириченко І.* Соціум розпорошений// Дзеркало тижня, – № 30 (810) 21–27 серпня 2010; <http://www.dt.ua/3000/3050/70217/>

⁸ Докладніше про це див.: *Дерлугьян Г.* Адепт Бурдьє на Кавказе: Эскизы к биографии в миросистемной перспективе: авториз. пер. с англ. – М.: Территория будущего, 2010.

⁹ *Бурдьє П.* Дух государства: генезис и структура: пер. с фр. // Поэтика и политика. Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии РАН. – СПб.: Алетейя, 1999. – С. 136

¹⁰ Докладніше див.: *Волков В.В.* Силовое предпринимательство: экономико-социологический анализ. – М.: ГУ ВШЭ, 2005. – 282 с.; Він же. Силовое предпринимательство в современной России // http://www.ecsocman.edu.ru/images/pubs/2005/07/10/0000215432/00-2_volkov.pdf

¹¹ *Бурдьє П.* Вказ. праця – С.136

¹² Рейдери щорічно здійснюють в Україні три тисячі захоплень, 90 % поглинань і злиттів із яких – успішні для «грабіжників»// <http://daily.lviv.ua/?newsid=27927>

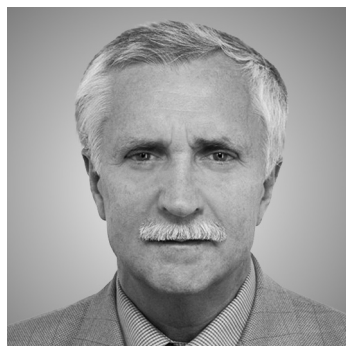
¹³ «Частные армии» делят Украину// <http://yagazeta.com/comment.php?comment.news.8447.extend>

¹⁴ Україна посіла шосте місце в світі в рейтингу економічної злочинності// <http://www.newsru.ua/finance/23nov2009/six.html>

¹⁵ *Бурдьє П.* Вказ. праця – С. 144.

Громадянська ідентичність як українська перспектива

Анатолій Карась

Over the last decade, the phrase “civic society” has gained wide popularity in Ukraine. It is most often referred to when there is a need to explain Ukrainian failures and gaps in social policy and national life. Conversion of Ukrainian society into civic identity presupposes the overthrow of the prevalent discursive and ethical practice that is typified, on the one hand, by the communist aversion to private property and, on the other hand, by the colonial perception of the state as a natural guardian for some and exploiter of others.

«Люди хочуть позбутися себе, втекти від людського.
Це божевілля: замість того, щоб перетворитися на ангелів,
вони перетворюються на тварин;
замість того, щоби піднятися, вони падають».

М. Монтень.

За останнє десятиліття словосполучення «громадянське суспільство» набуло в Україні широкої популярності. Особливо часто до нього звертаються тоді, коли виникає потреба пояснювати українські невдачі й провали у соціальній політиці і національному житті. Представники різних суспільних груп – від депутатів, політиків і вчених, до журналістів і навіть звичайних мешканців міст, – виробили в собі звичку говорити про незрілість, недорозвиненість чи взагалі – відсутність громадянського суспільства, коли заходить мова про зубожіння населення і водночас його байдужість щодо конституційних прав і, тим більше, здатність їх відстоювати. Очевидно, за такою констатацією криється правдивий стан речей: громадянське суспільство в Україні залишається щонайменше кволим, несформованим і хаотичним. Це означає, що українська

людина не готова взяти на себе відповідальність за стан і якість життя, в якому перебуває суспільство. За інерцією колоніального минулого, надії на покращення життя покійрно покладаються на владу, з одного боку, а з іншого – на пристосування до влади, на вишукування особистих шляхів потрапити до владних структур з тим, щоб посісти упривілейовану посаду і користатися її можливостями. Проте уроки Майдану не минули даремно принаймні в тому, що частина суспільства визнає потребу в громадянській зрілості і, що більше, вірить у здатність впливати на владу і державну політику. Це свідчить про те, що перспектива українського розвитку, як національної демократичної держави, яка гарантувала б дотримання прав людини і громадянина, стає ментальною перспективою дедалі більшої кількості населення. Якщо ж запитати, від чого залежить

здійснення громадянської перспективи України, то відповідь є очевидною – від здатності людини ставати і бути громадянином. Іншими словами, говоримо про здатність особи бути вільною, відчувати потребу в людській гідності за будь-яких обставин і примхливості особистої долі.

Бути громадянином означає мати розвинене почуття громадянських свобод і вимагати рівності всіх перед законами, незалежно від походження, стану, віросповідання людини. Варто наголосити, що найпростіше визначення громадянського суспільства полягає в тому, що це є сфера здійснення свободи.

Ширше його визначення, зокрема в історичному аспекті, може бути таким: громадянське суспільство – це тип соціального поступу, зорієнтований на розкріпачення людини з-під примусового впливу влади або ж будь-якого іншого домінування на основі її залучення до суспільного самоврядування задля створення рівних громадянських можливостей самоздійснення. Разом з тим, громадянське суспільство – це солідаризований вплив громадськості на формування та реалізацію рішень державної влади щодо дотримання прав людини та гарантій її вільного розвитку на основі визнання субсидіарного самовизначення кожної особи. В основі нового історичного і соціального типу солідарності лежить почуття громадянства, що формується рівночасно з розвитком національного типу суверенітету і міжнародної суб'єктності громадянської спільноти.

Суб'єктами громадянського суспільства є вільні і рівноправні індивіди, що ідентифікують свій соціально-культурний статус як громадянський. Отже, громадянами не народжуються, ними стають. Так само людина не народжується вільною; вона народжується лише зі здатністю і можливістю бути віль-

ною. Історично людина досягає волю лише через системне виборювання свого права на свободу від, скажімо, рабства, покріпачення, деспотизму, диктатури, авторитаризму, поневолення соціального, національного чи імперського. У філософії повоєнної доби актуальною залишається тема звільнення «поневоленого розуму» від тоталітарно-дискурсивного і колоніального покріпачення. Скрізь, де відбувалося реальне звільнення, воно приходило через *відкриття* (у прямому і переносно-му значенні слова) громадянської перспективи людини, тобто через формування нового типу *громадянської ідентичності*, яка виступила соціально-культурною основою духовної солідарності людей різного походження, протилежних поглядів і різних конфесій. З одного боку, йдеться про формування солідарності через потребу *відкритості* влади перед *публікою*; з іншого – новою соціальною групою, що вимагає відкритості й існує через відкритість, є «згуртовані у публіку *приватні особи*» (Ю. Габермас). Говоримо про «приватних осіб» як людей Нового часу, котрі реалізують свою індивідуальну свободу в економічній царині у формі права на приватну власність і, володіючи останньою, здобувають певну незалежність від державної влади, але сплачують податки до центрального бюджету. Формування публіки з новим, не традиційним типом ідентичності стає передумовою процесу, що в широкому сенсі має назву процесу модернізації.

Суспільство громадян – це суспільство, що самостійно формує соціальну, економічну, культурну та міжнародну політику, і лише на певний термін, встановлений законом, делегує частку своєї свободи представникам політичних партій, які конституційно гарантують її здійснення на рівні державної влади.

Хочу звернути увагу, що зміна соціально орієнтованої ідентичності великих груп людей тісно пов'язана зі змінами в їх персональній ідентичності і завжди свідчить про істотні зсуви на геополітичній карті світу.

Ідентичність як чинник громадянського самоздійснення людини

Сенси ідентичності увиразнюються у контексті актуалізації ідеї свободи людини та її здійснення в добу Нового часу. Для людини середньовічного суспільства відчуття ідентичності не було проблематизованим, оскільки вона жорстко поєднувалася з соціальним станом на основі свого походження. Модернізація традиційних станових ідентичностей стосується змін водночас на рівні *персональної* і *соціальної* самототожностей людини. У її основі лежить настанова на *визнання свободи волі* особи і тривалий процес її розгортання у релігійній і соціальній площинах. Ідея модерної ідентичності випрацювана у творчості Гегеля через пов'язання її з діалогічним дискурсом взаємного визнання. Згідно з Гегелем, визнання вказує на ідеал таких обопільних відносин між суб'єктами, коли кожен завбачає в іншому рівного собі і водночас – відмінного від себе. Такі відносини є конститутивними для суб'єктивності: кожен стає окремим суб'єктом завдяки визнанню з боку іншого і завдяки тому, що сам його визнає. Визнання з боку інших є сутнісно важливим для усвідомлення сенсу власного існування. І навпаки, заперечення визнання призводить до припинення відносин і до травмування самоідентичності.

Залученість Іншого до структури індивідуальної ідентичності особи через потреби визнання й покликання спонукає до думки, що ідентичність, не зважаючи на обумовленість її свобо-

дою, не може бути зведена винятково до процедури «свободи вибору». Без свободи вибору не існує свободи як такої, але свобода людини також не дорівнює свободі вибору в силу того, що кожен з нас постає перед собою як перед Іншим у сенсі його здатності оцінювати і визнавати. Абсолютна свобода вибору, покладена в основу індивідуальної ідентичності, означала б неминучу відмову від будь-чийого визнання й оцінювання, що в принципі неможливо. Шлях до абсолютної свободи вибору – це шлях до абсолютної самотності, в якій настанова ідентичності цілком усувається й анігілюється, схоже, що це шлях до «деперсоналізації» особи й «знелюднення» людського середовища. На цьому шляху зустрічатимемо «людину без властивостей», яка стає рафінованим втіленням «особистості» без автентичності. Наша ідентичність складається як наше визначення того, що є для нас в повсякденні важливим, а що таким не є. У реальному житті людина фактично не може позбутися того, щоб *не пристати* до чийогось берега цінностей. Тому вибір як *зречення* несе в собі лише відносну вартість, обумовлену запереченням таких настанов визнання, що несуть загрозу людській гідності як такої. Зречення ж саме по собі не є самоцінним саме через те, що воно стосується лише певних цінностей, а не людської гідності, не цінності людини як такої. Доцільно зрікатися, наприклад, канібалізму, релігійної чи політичної нетерпимості (але не нетерпимості до свідомого обману і злочину), неосвіченості тощо. Не належить до екзистенційної «свободи вибору» вибір через «зречення цінностей», вмотивований корисливими, меркантильними міркуваннями і цілями, оскільки тут йдеться про несумісну взаємодію між *духом* свободи, спрямованим на підтримку *ідеї людини* як такої, та її

тимчасовим матеріальним модусом, що здатний втілюватися у будь-якому конкретному прояві повсякденного життя людини. Хочу повторити за Ч. Тейлором: наша стурбованість тим чи тим питанням щодо сенсу життя, чи яким чином варто жити, «не є для нас предметом вибору, так само як не є предметом вибору орієнтація, яка визначає нашу ідентичність; але питання, які виникають у цьому вимірі, будуть відмінними у різних людей і, що набагато важливіше, у різних культурах»¹. Усвідомлення відмінності між людиною як такою, гідність якої визначена в її свободі, та формами здійснення нею повсякденних практик, лягло в основу диференціації між «правами людини» і «правами громадянина».

Ідентичність – це *інноваційний* конструкт самосвідомості людини, який стає основою модерної трансформації суспільного життя у напрямі перетворення жорстокого середньовічного стратифікаційного порядку і звільнення від обмежень ним творчої сили людини.

Орієнтація на здійснення свободи волі (природного права) через раціонально витлумачені громадянські свободи (права людини) конститує нову соціальну дійсність, що попередньо існує як *відкрита* інтелектуальна *комунікативна* сфера життя. Кожен, хто є активним чи пасивним учасником такої комунікативної сфери, стає носієм знання, яке потребує публічності – на відміну від станової закритості і замкнутості.

Історично формування публічної сфери з її запитом на свободу індивіда стає чинником перетворення підданих на *громадян*. На індивідуальному рівні буття означає формування *громадянськості* як нової якості перебування людини у світі – не просто в конкретному етнічному чи релігійному суспіль-

стві. Нову ідентичність *людини-громадянина* окреслює її загально оновлений образ: до набутих з минулого християнського *визнання* за особою її свободи волі та гідності додається визнання критичного мислення, раціональної дії, активної соціальної поведінки, потреби самоздійснення, формується секулярний запит на терпимість і доброзичливість. Виклик громадянства випливає з відкриття людиною власної *суб'єктності* як активного джерела *зміни самої себе у повсякденному* секулярному середовищі під знаком свободи як універсального осереддя людського буття. Тепер, на відміну від станового традиційного суспільства, під впливом визнання авторитету розуму, заснованого на знаннях, виникає ментальна настанова на зміну «невільного становища» як такого, що не відповідає *покликанню* людини до *індивідуального самоздійснення* через власні зусилля, або працю. Джерелом багатства визнається не спадок і не привілеї, даровані владою, а винятково людська індивідуальна праця, що вже Дж. Локом усвідомлюється як засіб «привласнення того, що спочатку не належало нікому». Пов'язання праці, власності і свободи людини радикально вплине на зміну філософських підходів до суспільного життя саме в аспекті секулярних пошуків відповіді на питання – що таке соціальна справедливість? Відтак проблема *соціальної ідентичності* виникає як ментальна, соціальна і культурна справа її пошуку і конструювання, визначених визнанням індивідуальної свободи людини та її розумом, знаннями і працею. Іншими словами, йдеться про соціальне увиразнення ідеї покликання людини, над якою свого часу почали міркувати, наприклад М. Лютер і Г. Сковорода, і яка виводила думку на прийняття суб'єктивованих передумов персонального *самоздійснення* людини. Зміщення

акценту полягало в тому, що покликання стало пов'язуватися з визнанням індивідуальної свободи людини у соціальній сфері повсякденного життя.

Вимога нової соціальної ідентичності істотно відрізняється від традиційних форм стихійних ідентичностей, що існують у контекстах етнічному, культурному, релігійному, становому. Це ідентичність, що складається передусім під впливом інтелектуальної активності частини суспільства, орієнтації на індивідуальну свободу й автономно організовану самостійну поведінку людини. В основу цієї нової ідентичності покладається потреба *визнання рівних умов* для повсякденного самоздійснення індивідів. У реальності таких умов, природно, не існувало: не знайдемо рівних можливостей у жодній з традиційних форм суспільної ідентичності – ні в соціальній, ні в культурній, ні в політичній. Її потрібно було «віднайти» і встановити.

Соціетальний зміст громадянської ідентичності як конструкта повсякденності

Свого часу А. де Токвіль, ознайомившись з американським демократичним устроєм, прийшов до висновку, що він прямо не пов'язаний ні з соціальним, ні з політичним станом, а впливає з чогось такого, що їм передує і є фундаментальнішим. Говоримо про особливий тип відносин між людьми, що визначаються, хоча це звучить парадоксально, «через відсутність взаємин»². Це відносини громадянські, орієнтовані, як вже говорилося, на визнання індивідуальної свободи і *рівних умов* самоздійснення людини як активної особи. З боку суспільства йдеться про формування нового типу стосунків між людьми, що визначаються не кровною і родинною спорідненістю, і навіть не приналежністю до окремої етнічної, культурної чи соціальної групи. Це від-

носини і стосунки, що визначаються відчуттям належності до спільноти громадян, існування якої відкривається у повсякденній сфері здійснення свободи індивіда, або, за словами Івана Франка, «поза межами можливого», як то уявляється в контексті традиційного світогляду, орієнтованого на відтворення «сакральної реальності», освяченої передусім визнанням аскетичного модусу поведінки віруючої людини.

Таким чином, громадянська ідентичність не породжується безпосередньо ні існуючою соціальністю, ні наявною культурою; вона викликана щоденними потребами самостійного життя людини і поєднує у собі три складові: соціальні, культурні й *епістемні*, обумовлені орієнтацією на потенціал розуму і знань. Ю. Габермас звертає увагу на те, що не лише самосвідомість конструюється соціально, але й соціальні структури вибудовуються з актів знань, які здійснюємо за допомогою наших комунікативних висловлювань. У такий спосіб «суспільство іманентно пов'язане з правдивістю висловлювань і правильністю норм», що складаються у публічній щоденного життя сфері³.

Очевидно, провідну роль у становленні власне громадянської ідентичності відіграє нове епістемне ставлення до світу як такого. Під його впливом складається модерна ментальність з її визнанням секулярної природи політичної сфери і прийняттям секулярного типу держави, що більше не залежить від релігійної легітимації. Ця, нового типу секулярна політична організація громадянського життя одержує оновлене значення у концепті «нації». Громадянська спільнота стає епістемно-політичною передумовою легітимації нового типу державного суверенітету. На зміну суверенітету монархічному приходиться легітимність національної республіки з представницьким характе-

ром влади народу, який як громадянська спільнота індетифікується довкола визнання прав людини і громадянина.

Семіотично-дискурсивна і символічна основи

Визнаючи епістемний чинник у пошуках нового типу покликання людини, *громадянську ідентичність* не можемо редукувати до чисто соціальної; вона радше є *соціетальною якістю*, тобто такою, яка водночас має і *культурний*, і *соціальний*, і *епістемний* рівні суспільної інтеграції людей. Говорячи про епістемну складову, маємо на думці не класичне розуміння епістемологічної картини світу з її детерміністичною ідеєю, а радше семіотично визначену символічну і семантичну налаштованість свідомості і ментальності членів певного суспільства. У сучасній риторичі епістемний чинник підмінюємо переважно концептом дискурсу. У будь-якому разі потрібно визнати принаймні їх взаємозв'язок і вплив на суспільство. У даному разі не зупинятимуся на аналізі відмінності між ними. Візьмим лише до уваги, що публічна сфера сучасного суспільства перебуває у тісному зв'язку з демократичними дискурсивними практиками, поза якими відчуття громадянства неможливе.

Громадянська ідентичність завдяки дискурсу, орієнтованому на визнання індивідуальної свободи й автентичності людини, формується з конгруентною до неї правовою і повсякденною культурою, а в сукупності вони артикулюються в нового ґатунку семантиці, ідеомії, наративах і текстах. У громадянській культурі залишається достатньо місця для нераціональних чинників, проте вагомого значення в ній набувають настанови свідомого життя. Якщо набуті культурні норми віддавна впливали навіть на фізичну еволюцію життя людини, то громадянська культура

починає істотно корегувати розумні форми поведінки. У даному разі потрібно погодитися з твердженням Ф. Гаєка: «Культура не є результатом людського розуму, який свідомо вибудовує інституції, а є наслідком процесу, в ході якого культура і розум розвиваються одночасно. Очевидно, є не більше підстав стверджувати, що мисляча людина створила свою культуру, аніж що культура створила її розум. Культура не є ані природною, ані штучною, ані генетично передаваною, ані раціонально задуманою. Вона є традицією засвоєних правил поведінки, які ніколи не були «винайдені» і функцій яких діючий індивід найчастіше не розуміє»⁴. Очевидно, що в епістемології, орієнтованій на індивідуальну свободу людини та її автономію як основу моралі, складатиметься культура, яка буде інакшою, ніж та, що складається під впливом, наприклад, марксистської комуністичної епістемології чи іншої – зорієнтованої на колективістський тип життя.

Беручи до уваги, що епістемологія існує через відповідні дискурси і режими сигніфікації, не буде видаватися надто нереалістичною думка сучасного американського політолога Р. Андерсона про те, що диктатура і демократія мають взагалі не стільки політичне і соціальне походження, як дискурсивне. У цьому сенсі хочу наголосити, що громадянська ідентичність стає наслідком *позитивного* втілення свободи як такої, на відміну від варіантів її чисто соціального і політичного негативного здійснення. Адже громадянська ідентичність – це соціетальне явище, якого не існувало раніше в історії: відмовляючись від соціального і політичного панування влади над людиною, ми приходимо до громадянства як нашої, певним чином, «видової» людської потреби і суспільного, навіть у кантівському сенсі – *всесвітнього*, стану.

Публічна сфера і етика громадянства

З цього випливає, що поширене у сучасних умовах політичне змагання за визнання виняткових *«культурних прав»*, що засновується на епістемології мультикультуралізму, може підважувати прагнення до «громадянської ідентичності» і є мимоволі спрямоване на підрив національної легітимності і політичної єдності суспільства, протиставляючи останній боротьбу за «колективні права». Видається, що прибічники *«колективних прав»*, а часто і їхні суперники, виходять з однакових засновків про те, що культурні форми життя є семантично і символічно закритими універсумами. Проблема тут в тому, що, очевидно, вони все ж таки можуть такими бути, якщо маємо справу з суспільствами і культурними групами, які перебувають поза публічним контекстом громадянської ідентичності.

Наслідком визнання громадянської ідентичності є прийняття такого інтелектуального продукту, яким є Конституція модерних націй, а також формування, за словами Дж. Ролза, *етики громадянства*, передумовою якої стає потреба у публічному використанні розуму. Іншими словами, етика громадянства складається через публічну сферу і як відкрита до дискусії публічна сфера. Проте публічна сфера – це не просто відкрита дискусія між різними за соціальним, етнічним, релігійним, культурним становищем людьми. Це передусім навички визнання гідності. Іншого, не залежно від його інакшості, а також відповідна практика поведінки людей, нормою якої має бути дотримання слова, даного публічно. Це навички *демократичної участі* у суспільному житті, що складається довкола визнання гідності і свободи. Іншого. Таким чином, демократична практика грома-

дянського суспільства визначає етику громадянства.

Сенс етики громадянства як і громадянської ідентичності в тому, що вона не стільки успадковується, як здобувається. З одного боку, здобувається через конструювання публічної сфери і критичного ставлення до влади. З іншого, здобувається через самотворення нового типу *суб'єктивності*, у якій відкривається сфера *інтимності* як нового виміру приватності особи. Відтак новітня соціально-культурна ідентичність засадничо стосується морально-етичних вимірів публічності і приватності суспільного життя. Побільшення місця приватного у суспільному житті веде до усвідомлення подібності базових людських прагнень. Демократія – це не лише жадаба рівності, це також переконання у *подібності* один до одного. «Демократичне суспільство висуває на перший план людей, які хочуть бути подібними й відчувають таку подібність, але які водночас є відмінними і усвідомлюють свою окремішність»⁵.

Відкриття (громадянської) суб'єктивності обертається провокацією сенсу самототожності, що виникає у контексті дискурсивно-критичного ставлення до себе, світу і соціальності. Політичний вислід сенсу *самототожності* на рівні громадянської ідентичності народу здійснився у новому явищі національної держави, яка прийшла з комунікативної практики, що ставала породженням суб'єктивного відчуття ідентифікації людини з віртуальними значеннями *громадянства*.

Громадянська ідентичність і політичне суспільство

Формування громадянської ідентичності відбувається водночас з формуванням абстрактного політичного суспільства, що виступає національною формою організації громадянства. Исто-

ричним фактом є те, що демократичне врядування впливає з прийняття легітимності «спільноти громадян», яка проголошує національний суверенітет.

Це означає, що сучасна демократія народилася у національній формі організації життя громадянської спільноти. Як і громадянська спільнота, нація також є спільнотою абстрактною, проте вона, як політична організація, створюється для залучення у життя держави всього населення на основі гарантування кожній людині невід'ємних громадянських прав. Властиво, відчуття громадянськості є передумовою утворення сучасної національної форми політичної організації, а також передумовою перетворення населення на громадян. Як показує практика організації суспільно-економічного і політичного життя, зокрема у мусульманських країнах, поза національною формою організації суспільства все населення не може піднятися до відчуття громадянства і, відповідно, держава залишатиметься поза демократичними процедурами, або ж адаптує квазідемократичні симулякри.

Потрібно також зауважити, що сьогодні під впливом негативних чинників глобалізації, що діють передусім у фінансовому просторі, світ переживає послаблення громадянської свідомості, а це супроводжується ослабленням політичних відносин. Замість громадянської активності особа дедалі глибше занурюється у приватне життя, а її егоцентричні інтереси часто переважають будь-які інші. Людина не схильна ризикувати життям заради відтворення *рафінованої від культурного контексту* громадянської ідентичності. Схоже на те, що прийняття громадянської ідентичності нейтралізує здатність людини до ірраціональної агресії проти Іншого на основі конституційного забезпечення рівності громадянських прав. Тоді як

неприйняття власне громадянської ідентичності, підміна її почуттями державно-культурного патріотизму чи превалюванням ідентифікації з «культурною» групою або меншиною, може викликати групову агресію проти представників іншої культурної меншини. Залишається нерозв'язаним питання, чи політика мультикультуралізму справді сприяє формуванню відповідального почуття громадянської ідентичності для всіх представників різних культурних меншин.

З цього випливає, що поняття етнічної нації, яким користуються сучасні науковці і політики для протиставлення його нації політичній, є вкрай суперечливим. Гадаю, варто прийняти обґрунтовану Д. Шнаппер, що «слід залишити позаду історичне протиставлення між «етнічним» і «громадянським» і визнати, що не існує двох ідей націй. Ідея нації лише одна»⁶. «Головна особливість нації полягає в об'єднанні населення у спільноту громадян, існування якої зумовлює внутрішню та зовнішню політику Держави»⁷. Проте це зовсім не означає нейтралізацію етнічності як такої. Етнос визначається історичною спільнотою, культурними особливостями, а також територіальною сталістю. Якщо нація є виразом абстрактної спільноти, то етнічність має конкретний характер людських взаємодій, стосунків і світовідчуття. Громадянин має також право залишатися людиною з її цілком конкретними переживаннями, стражданнями і сподіваннями. Відомо, що кожен сам прокладає свій шлях у житті, а здійснення свободи кожного має неймовірно конкретний характер. Більше того, позірне визнання свободи кожної людини передбачає таке ж визнання за нею права на неповторність самоздійснення у її самовизначенні. Це останнє, як уже йшлося раніше, не може зводитися до повного зречення

свого походження й історичної пам'яті. Інакше стверджуватимемо лише практики домінування, під тиском яких надаємо перевагу *владі* іншого над власною свободою вибору. Е. Сміт вважає, що справжня соціальна реальність розкривається у зв'язках і належностях до певної етнічної групи на підставі спільних рис та інтересів, які артикулюємо через спільні емоційні фільтри. Через етнічну належність громадяни національної спільноти набувають культурного вкорінення яке є, зокрема, передумовою того *горизонту розуміння*, у семантиці і символіці якого будь-яка людина здійснює свободу вибору. Руйнація горизонту розуміння – це завжди руйнація певної культурної форми життя людей, в тому числі їх етнічності; проте це не є руйнуванням етнічності взагалі, а лише перетворенням у нову форму.

Завдяки етнічній основі, нація – це історично і соціально конкретна політична форма організації громадян. «Будь-яка національна відбудова відбувається на базі етнічних елементів, які потім намагаються посилити власне національні установи. ... Ідея нації, в аналітичному визначенні, – це водночас ідея інститутів у представницькому розумінні»⁸. Якщо етнічну групу штучно ізолювати від повноцінного політичного представництва, то це неминуче призведе до посилення внутрішньо-етнічної солідарності населення і в такому разі демократична нація не зможе відбутися. Перевага прав людини над колективними правами групи, яка закладена у фундаменті ідеї нації як спільноти громадян, послаблюється на угоду колективним правам, за риторикою про які часто криється нарцисизм привілейованих групових інтересів. Як правило, це мотивується у контексті дискурсу прав і свобод культурних меншин. Особливо такий підхід характер-

ний для постколоніальної політичної еліти в Україні, яка зберігає своє соціальне панування за допомогою засобів культурної політики.

Прагнення до визнання і справедливості

Настанова на самоздійснення особи, що рефлектується зокрема в сучасній філософії освіти ідеєю покликання, раціоналізує епістемну й дискурсивну переконаність у неповторній унікальності кожної людини. Відповідно здійснення унікальності другою своєю стороною має потребу у визнанні як такому. Ідентичність, що формується на основі *прагнення до визнання власної неповторності*, потребує раціональної соціальної дії, що конвертує громадянські свободи у норми законодавчо встановлюваної соціальної рівності, або *справедливості* як першочергової цінності на шляху до громадянського статусу людини. Домагання громадянства (ідентичності) проявляється формуванням відповідної спільної культурної ідентичності, що самопродукується належним символічним світом. Поза тим, зберігає свою актуальність прагнення до етнічної та інших форм символічної ідентичності: у тому числі таких, які раніше вважалися табуйованими або знехтуваними, як, скажімо, сексуальної чи навіть *музичної* меншин.

Спільність громадянства як ідентичного соціального статусу означається мовою, якою відбувається спілкування, ведуться дискусії, подаються інформаційні та пресові повідомлення, провадиться шкільна і вища освіта. Ця мова відрізнялася від мови офіційної влади передусім своєю стало оновлюваною семантикою та ідеомією; вона покликана донести до Іншого *приватні* почуття й емоції, що не цілком підлягають артикуляції політичною мовою офіційної влади, тому остання крізь призму само-

тотожності та ідентичності людини може сприйматися лише критично. Ініціатива у формуванні публічності і громадянської ідентичності була і є за літературою, поезією, малярством, театром, тобто за мистецтвом, у якому, за визначенням, людина створює семантичний, аксіологічний, символічний і технологічний виміри для прийняття самостійних рішень і здійснення свободи вибору. Новоутворюваний суспільством публічний простір самопороджує новий контекст розуміння і відповідну публічну владу у вигляді громадської думки – відтепер вона сприймається як явище національної культури й демократичного врядування народу, члени якого ідентифікують себе громадянами і домагаються від державної влади відповідного культурного, соціального та політичного *визнання* і статусу.

Проте прагнення до визнання передусім рівних соціальних умов для розвитку кожної людини у наш час перетворилося на «боротьбу за культурне визнання» і швидко стає парадигматичною формою політичного конфлікту. Як правило, це спричинює вимогу «визнавати відмінності» і веде до боротьби між «культурними групами», які мобілізуються під прапорами національності, етнічності, раси, сексуальності, гендеру тощо. У пост-комуністичному світі політичні вимоги визнавати права культурно окреслених групових ідентичностей замінили собою попередні дискурсивно породжені класові конфлікти. Це часто призводить до групового нарцисизму і закріплення культурного домінування коштом завуалювання справжніх соціальних проблем і приховування не лише причин, але й тематики соціальної несправедливості. В Україні донині чомусь вважається нормальним, щоб про справедливість говорили лише від імені комуністів, цілковито нехтуючи

повсюдний досвід того, що саме комуністична доктрина і влада привели до кричущої, вкрай руйнівної для людської істоти несправедливості.

Боротьба за політичну владу в незалежній українській державі ведеться у контексті риторики передусім культурної ідентичності. Прикладом є, скажімо, висування на передній план, особливо перед виборами, вимог мовної ідентичності і цілковите нехтування радикальними проблемами бідності й несправедливості. Очевидно, що коли проблема мовної ідентичності стосується лише тієї або іншої частини населення, то нестерпність збіднення стосується переважної частини населення, а справедливості – всього населення. Нагадаю, що зведення ідентичності особи до її культурної складової не може піднести суспільство в цілому до формування активної громадянської ідентичності, яка виконує передусім важливу *модернізаційну* функцію його всебічного оновлення. Адже останнє означало й означає передусім соціальну трансформацію суспільних відносин як таких і *соціальних* відносин між громадянським суспільством і владою. В основі цієї трансформації лежить потреба визнання соціальної рівності усіх членів певного суспільства перед спільно створюваними законами; історично це означало руйнацію феодалських пільг і привілеїв і відповідно надання пріоритету індивідуальній свободі і правам людині, а не груповим вольностям. У цьому сенсі, очевидно, не випадково, що боротьба за так звані культурно-групові права в Україні йде нога в ногу із здобуттям *статусних* «вольностей» груп людей, які так чи інакше пов'язані з владою. Достатньо згадати особливі групи пенсіонерів, «табелі про ранги» державних службовців, пільги і привілеї депутатів, «діячів» культури, науки тощо. Таким чином, перебільшення

проблеми визнання культурних відмінностей діє не на користь соціальної справедливості у суспільстві. Як показує досвід трансформації українського суспільства, політична і гуманітарна риторика про культурні відмінності може цілком усунути з публічного простору проблеми економічної експлуатації і соціального перерозподілу суспільного продукту. Не випадково доступитися до джерел перерозподілу в Україні можна лише добравшись до державної влади. Не праця, а влада знову стали засобом присвоєння власності і багатства – твердо ступаємо до «модерного феодалізму».

Відомі політичні філософи Н. Фрейзер й Г. Аксельс у книжці «Перерозподіл чи визнання?», не зважаючи на протилежні підходи, знаходять спільну думку в тому, що прагнення до визнання суто культурних відмінностей стає формою затінення соціоекономічного перерозподілу, як основного засобу досягнення соціальної справедливості і мети політичної активності суспільства. Н. Фрейзер вважає, що визнання, побудоване на моделі групової культурної ідентичності, є глибоко фальшивим, воно заохочує соціально-культурне уречевлення тих відмінностей, які можуть перешкоджати модернізації суспільства у широкому сенсі його розвитку⁹.

Підміна соціального культурним

Варто подивитися на проблеми українського суспільства крізь подвійну призму: потреб визнання особи як члена культурної спільноти і визнання як члена громадянського суспільства. У першому аспекті говоритимемо про культурну ідентичність, у другому – про «соціальний статус громадянина». Теоретично і світоглядно проблема визнання неповторності людини та її громадянських свобод переважно підмінюється так, що прагнення особи до

визнання рівності громадянського статусу заміщується лише прагненням до визнання культурної ідентичності. В українському суспільстві така підміна явищ і понять подвійно обтяжена колоніальним дискурсом, що призводить до соціально-політичної атомізації суспільного життя.

Перемикання риторики про незадовільний соціальний статус людини українського суспільства на проблему винятково культурної ідентичності призводить до хибної орієнтації великої частини суспільства на «уречевлення» колективних символічних відмінностей і відповідно – до поглиблення протистояння між різними вже рефікованими культурними групами. З часом цей процес неминуче призведе до міжгрупового антагонізму, полюсами якого будуть українська культурна спільнота і російськомовна культурна спільнота. При цьому, скажімо, татарськомовна культурна спільнота, поруч з іншими культурними меншинами, залишатиметься у стані публічного маргінесу. На політичному рівні представництва названих культурних груп формуватиметься процес жорсткого протистояння і взаємовитіснення замість діалогу і зближення. Це може призвести до формування штучних етнічних спільнот – спочатку на рівні символічної та уявної дійсності, а далі й реальних культурних тенденцій. Здається, що нинішня українська влада вже здійснює саме таку «політику визнання», виштовхуючи етнічну українську спільноту в «галицьке гетто» під риторіку формування нібито єдиної політичної нації на базі двох державних мов. Очевидно, що цей процес не має нічого спільного з формуванням громадянського типу ідентичності і не може служити ні для інтеграції українського суспільства, ні для його модернізації, ні для забезпечення спра-

ведливості на користь кожного громадянина.

Підміна соціального і громадянського культурним призводить до нехтування проблемами соціального статусу людини і відповідно – до політичної байдужості щодо справедливого економічного перерозподілу на ринку праці і продуктів. Це посилюватиме почуття соціальної несправедливості серед членів суспільства і відвертатиме їх від демократичних настанов світогляду, оскільки незадоволення потреби визнання стосується в них передусім статусної соціальної самооцінки, тоді як політична риторика політиків стосується переважно культурної ідентичності. «Нестача визнання не означає приниження вартості і деформацію групової ідентичності, а стосується соціального підпорядкування – у сенсі усунення від участі у соціальному житті на однаковому рівні з усіма» (Н. Фрейзер). Провідну роль у цьому процесі відіграють освіта й публічна сфера.

Гетерокефальна ідентичність

Чи існує в Україні сформована громадянська ідентичність? Очевидно, що ні. Радше перебуваємо у перманентній кризі, аніж на шляху до неї. Це не означає, що не існує альтернативного шляху – у позагромадянське суспільство. З тривогою доводиться констатувати, що на сьогодні в українському суспільстві сформовано *квазіпублічну сферу*, головними діячами в якій є політично-фінансові групи впливу на населення. Йдеться про риторику влади і таку символічну сферу суспільного мовлення і комунікації, що використовується не стільки для поширення інформації з метою розгортання дискусій і прийняття рішень у процесі знаходження нових аргументів, як про витончені форми впливу на населення з метою сталого його утримування у статусі електорату.

Замість інформування, маємо справу з *пропагандою*, об'єктом якої є населення, а метою – утримування його у стані конфліктного за політичними ознаками електорату. Іншими словами, мета інформаційної пропаганди, яка проводиться в Україні, – це недопущення перетворення населення у громадянську спільноту, здатну сприйняти себе як єдину модерну націю, що складається з рівних у громадянських правах осіб та різних у своїх приватних правах людей.

Типовим представником квазіпублічної сфери є особа з *гетерокефальною* (багатоголовою) ідентичністю, що широко представлена у постколониальному посткомуністичному суспільстві. Це такого гатунку ідентичність, в якій соціальне, культурне й епістемне перебувають у різних «головах», між якими через відсутність відповідальних засобів інформації та належної освіти (чи недоступності до них), немає діалогу й комунікації. З іншого боку, гетерокефальна ідентичність є наслідком *нехтуваного* визнання і примусової асиміляції у минулому. Супутнім до цієї ідентичності явищем стає моральний релятивізм у поведінці людей: спостерігаємо його скрізь, від політиків, депутатів – до простих громадян, для яких злодійство, шахрайство і навіть бандитизм особи, перестали бути критерієм, наприклад, для необрання в депутати. Так само публічне викриття недостойної поведінки політика чи службовця не стає підставою його відставки і це не викликає громадського обурення на зловживання владою. Тому маємо підстави стверджувати про кризу ідентичності як такої. Українська людина у своїй масі залишається громадянськи невизначеною; вона «перебігає» з однієї форми ідентичності в іншу, залежно від обставин, в які потрапляє. Американський психіатр Р. Дж. Ліфтон запропонував для характеристики кризової

ідентичності поняття «протеїзму». Протей – це божок з давньогрецької міфології, який постійно змінює свою подобу і може її зберігати тільки перебуваючи у полоні, під чужою опікою. Якщо Протей – це одна голова з різними на вибір подобами, то гетерокефальна ідентичність – це багато голів з різними подобами на догоду різним обставинам. Як відомо, у кожній голові свій суверенний розум і своє улюблене «я». Якщо в протеївському типі самості кожна «подоба» («Я») може бути підставою для самоіронії, то «гетерокефальна ідентичність» демонструє не іронію, а знущальне висміювання на догоду панівній формі дискурсивної легітимності.

Очевидно, що поза сформованою українською громадянською ідентичністю не буде успішною державна політика, оскільки вона виходитиме не з національних інтересів, а будь-яких інших, наприклад кримінально-олігархічних, проімперських, комуністичних, або просто нарцисичних інтересів мафіозних груп, які понад усе прагнуть влади задля власної політичної репрезентації, потрібної їм для самозбереження. Проблема розпізнання таких прихованих інтересів полягає в тому, що вони не артикуються прямо, а підводяться під інтереси культурної репрезентації і прагнення культурної ідентичності. Для конвертації політичних, фінансових, чи просто приватних інтересів певних соціальних груп і корпорацій існують спеціально вишколені політтехнологи й услужливі засоби пропаганди. Яскравим прикладом конвертації суто приватних інтересів збага-

чення у національно-державні є безліч корпоративних груп, що діють під маскою політичних партій і служать не громадянській спільноті, а збереженню владного статусу панівних олігархічних середовищ.

В українському соціальному просторі складається нова форма посткомуністичного підданства: населення укладає символічну угоду на підтримку тієї політичної партії, публічна риторика якої заквашена на симбіозі популізму і культурної репрезентації. Виборець часто готовий голосувати лише за того, хто обіцяє «п'ять кілограмів гречки», аби при цьому він вважався «нашим», тобто, не «чужим». Так ірраціональні мотиви беруть гору над свободою, розумом і етично вмотивованим вибором. В основі такого перетворення лежить *дискурсивна* орієнтація передусім на культурне визнання, ідентифіковане з культурною диференціацією, але не – соціальною. Тим значно послаблюється єдність політичного простору несформованої громадянської спільноти України на догоду регіональним егоїстичним інтересам, що веде до послаблення правового громадянського поля в державі. Це також обертається применшенням національної суб'єктності України у системі міжнародних відносин.

Навернення українського суспільства до громадянської ідентичності передбачає повалення панівної дискурсивно-етичної практики, з одного боку, типізованої з комуністичним несприйняттям приватної власності, а з другого, з колоніальним сприйняттям держави як природного опікуна для одних і експлуататора для інших.

Література та примітки

¹ *Тейлор Ч.* Джерела себе. Творення Новочасної ідентичності. – К.: Дух і літера, 2005. – С. 63.

² *Манан П.* Інтелектуальна історія лібералізму. – К.: Дух і літера, 2005. – С. 191.

³ *Габермас Ю.* Важливо відчутти першим, або Чим відрізняється інтелектуал? Текст подяки, висловленої Юргеном Габермасом на врученні Премії імені Бруно Крайскі 9 березня 2006 р. Переклала Божена Пеленська <http://www.ji.lviv.ua/n45texts/-habermas.htm>

⁴ *Гаєк Ф.* Право, законодавство і свобода. Т. I – III. – К.: Аквілон – Прес, 2000. – С. 359.

⁵ *Манан П.* Інтелектуальна історія лібералізму. – С. 196.

⁶ *Шнаппер Д.* Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації. – Харків: Фоліо, 2007. – С. 7.

⁷ Там само. – С. 29.

⁸ Там само. – С. 84.

⁹ *Nancy Frazer and Axel Honneth.* Redistribution or recognition? A Political-Philosophical Exchange. London: Verso, 2003.

До питання про демократію загалом і демократичні перспективи розвитку України зокрема

Ярослав Пилинський

Ukraine has tried to join the club of democratic countries quite soon after gaining independence. Like any other country in the contemporary world with its own unique history, on the path to building a democratic order it must overcome obstacles that are both similar and different from those surmounted at different stages of their development by all countries that have recognized democracy as the most efficient and humane mode of public administration.

«Сучасна демократія – це значною мірою продукт повоєнного періоду і, почасти, революції 1968 р. Ця епоха, очевидно, добігає свого кінця і світ стоїть перед необхідністю шукати нових шляхів розвитку демократії».

З. Бжезинський

У сучасному світі є чимало країн, які офіційно проголосили демократію засадничою основою свого суспільного ладу. Проте не секрет, що далеко не всі ці країни сповна відповідають тим небагатьом критеріям та вимогам, яких уряди і населення цих країн зобов'язалися неухильно дотримуватися, претендуючи на належність до табору так званих розвинених демократій. Так, здається, що за формальними ознаками, якими є виборність законодавчої влади на основі багатопартійної змагальності, незалежність судової влади, прозорість і підзвітність виконавчої влади, досить легко визначити належить та або інша країна до демократичних. Проте варто заглибитися у реальний стан справ і з'ясується, що вибори лише виглядають як демократичне волевиявлення, а

насправді їх результати – наслідки прихованих маніпуляцій та відвертих фальсифікацій, чого за високого ступеня деморалізації і апатії у суспільстві не так вже й важко досягти. Тим більше, якщо медіа лише формально вільні і незалежні, а насправді контролюються прямо чи опосередковано чинною владою, чи наближеними до влади власниками ЗМІ.

Також може з'ясуватися, що призначений такою владою уряд, є лише слухняним знаряддям для задоволення збагачувальних інстинктів небагатьох, а розмови щодо турботи про державні інтереси, реформи, пенсійне забезпечення є лише піаром, покликаним замаскувати перерозподіл зібраних із населення податків на користь саме цих небагатьох. Що ж стосується незалежності судової влади, то вона тільки

формально не залежить від виконавчої влади, а тому не може бути справді безстороннім арбітром як у приватних справах громадян, так і при вирішенні господарчих чи економічних конфліктів юридичних осіб.

Таким чином, за фасадом формально демократичних інституцій часто маємо фактично різні модифікації авторитарного, патерналістського чи олігархічного режиму, який за своєю суттю є більш або менш осучасненою моделлю феодального ладу.

Все це відбувається тому, що демократія як суспільний лад по суті неперервний процес підтримки хисткого балансу в суспільстві. А оскільки на, умовно кажучи, демократичну рівновагу впливають дуже різні чинники, водночас різноспрямовані та у різних сферах і страхах суспільного буття, а саме суспільство водночас також перебуває (за умов демократії) у стані постійного пошуку шляхів удосконалення свого буття, то, безумовно, не лише керувати, але і просто усвідомити дійсний стан справ і напрями розвитку суспільства видається надзавданням не лише для початківців на шляху демократичного розвитку, а навіть і досвідчених учасників процесу розбудови й удосконалення демократії.

Серед багатьох проблем, що постають перед країнами, які стали на шлях демократичного розвитку, на нашу думку, необхідно насамперед виділити ряд так званих вічних проблем, розв'язувати які кожна країна має тільки самостійно, без зовнішнього втручання, оскільки саме їх розв'язання і є ознакою формування в державі громадянського суспільства, за умови наявності якого можна говорити про розвиток демократії.

Партійний вождизм – авторитаризм

Україна спробувала приєднатися до клубу демократичних країн досить

недавно, після здобуття незалежності. Як і кожна інша держава сучасного світу, маючи унікальну історію, вона має переборювати перешкоди на шляху до побудови демократичного ладу. З огляду на особливості історичного розвитку ці перешкоди, безумовно, різняться від тих, з якими в різні періоди свого розвитку стикалися країни, які визнали демократію найбільш ефективним і гуманним способом державного врядування.

Одна з найбільших проблем України, яка протягом 20-го століття лише поглиблювалася і нині, на жаль, також не видно перспектив її швидкого подолання, це постійне погіршення якості населення. Видатний американський вчений російського походження П. Сорокін у статті «Війна і мілітаризація суспільства» писав: «Мирне життя розвиває у людей особисту ініціативу, любов до свободи, мирної творчої праці, поваги до людини, до її прав і власності. Воно пригнічує негідні вчинки: убивство, насильство, руйнування та інші злочини. Воно сприяє розвитку науки, мистецтва, культури. У ньому перемога належить не грубій силі, а людині, яка має максимальні духовні здібності у різних сферах життя. Військовий лад і війна діють навпаки. Вони постійно привчають солдата до рабства і покори. Від нього не вимагається думати, лише коритися... Народ вона привчає до рабства, а владу – до диктатури і абсолютизму... Вона не лише зменшує кількість населення, вона різко змінює його якісний склад. Вона забирає з поля бою життя кращих і залишає жити гірших. Насправді під час війни гинуть передусім найздоровіші і найбільш працездатні вікові групи... Забирає їх як виробників майбутніх поколінь, і таким чином сприяє відтворенню людей другосортних... Як казав ще Бенджамін Франклін, по векселях війни платити дово-

диться не під час війни, а набагато пізніше, через декілька поколінь» І він правий. Ця трагічна роль війни виявляється не відразу, проте вона незворотна і має характер фатуму. Особливо під час великих, тривалих і частих воєн. Якісний склад населення постійно погіршується протягом кількох десятиліть, і як наслідок великий народ може стати бездарним, а велика держава – прийти до свого занепаду»¹. Цю статтю автор опублікував ще у 1921 році, ще до того, як його вислали з більшовицької Росії, де кілька разів мало не розстріляли. А здається, що в ній він передбачив нашу історію наперед на ціле століття. Адже ми не часто замислюємося, що Україна почала свою участь у війнах і як безпосередній активний учасник і постійний театр воєнних дій з осені 1914, а її діти перестали масово гинути лише 1989 року, тобто після остаточного виведення радянських військ із Афганістану. А в цьому періоді були і Перша і Друга світові, і три голодомори, і польські та радянські паціфікації 30-х – 50-х років. Деякі демографи вважають, що Україна втратила за 20 століття половину свого корінного населення².

Такі чинники стали чи не головними причинами постійного тупцювання на місці, невизначеності передусім моральних, культурних, економічних і загалом ціннісних орієнтирів не лише у тих, хто зголосився керувати нашою державою, але й тих, хто позірно, за цілком демократичними процедурами, делегували їм це право. Так, однією з головних причин поразки Помаранчевої революції, як нині вважають, був не лише авторитаризм вождів, але і, якщо можна так сказати, авторитаризм населення, тобто його готовність сприймати авторитаризм вождів як позитив, коритися їм і очікувати від них мало не автоматичного розв'язання всіх

проблем, що його – населення – хвилювали.

Але ж вожді, як і належить вождям, заходилися передусім задовольняти власні амбіції, зрештою переважно майнові потреби і забаганки. Як досить провокативно показує у своїй монографії С. Мендус, «на питання про моральність політиків у порівнянні з іншими треба відповідати не лише з огляду на те, брешуть вони чи ні, а й з огляду на причини, які примушують їх брехати, обманювати чи вводити в оману»³. І далі, посилаючись на Платона, вона наголошує що, «брехня описана в “Державі” Платона – це “шляхетна брехня”, необхідна для просування пріоритетних інтересів держави, а не для отримання особистого зиску чи для кар'єрного зростання самих правителів»⁴. На жаль, наші очільники, очевидно, не так часто вдаються до «шляхетної брехні», інакше розвиток України відбувся б дещо за іншим, більш сприятливим для більшості населення сценарієм.

Подібний трюк проробила зі своїм електоратом і ПР, обіцяючи йому все, на що, як вважали її очільники, сподівалися їхні виборці (від дешевих тарифів на комуналку до вступу в різні союзи з РФ і мало чи не відновлення Радянського Союзу). А це свідчить про те, що в цьому сенсі період президентства Ющенка пішов на марне, і ні населення, ні його речники (журналісти і політологи) так нічого і не навчилися за минулі п'ять років. Усвідомлення того, що без контролю знизу, вожді ніколи не виконуватимуть своїх зобов'язань перед народом, що їх підтримав, видимо, ще чекає українців. Адже ідея саме інституційного контролю надто складна для загалу, особливо у технологічному плані. Її носіями і втілювачами в житті в ідеалі повинні бути політичні партії і їх лідери, які, щоб бути переобраними, мають дбати не лише про власні або

вужкопартійні (групові) інтереси, але і більш-менш щиро, а, головне, видимо дієво перейматися загальними інтересами, тобто державними.

Тільки після розвалу СРСР в Україні почала розвиватися представницька демократія, а отже, виникали і почали формуватися політичні партії, що створювалися або як опоненти панівній комуністичній партії, або як її більш або менш виразні клони. За всіма законами партійного будівництва ці партії очолили партійні лідери, були створені керівні органи, постійні й тимчасові, проголошено політичні й економічні гасла, які новостворені політичні сили почали широко пропагувати з метою завоювання прихильності якомога ширших верств населення на виборах. Проте саме тоді набув поширення, і не безпідставно, як показали наступні події, жарт: яку партію у нас не створювали б, все одно виходить КПРС. Цей жарт виник не випадково, оскільки саме КПРС колись виробила основні переваги і явила в своїй діяльності основні суперечності, що їх сприйняли сучасні політичні партії. Адже проголошені партією демократичні ідеали повсякчас вступають в суперечність із організаційною керованістю партії, успішне функціонування якої вимагає суворої виконавської дисципліни. Як показує досвід функціонування сучасних демократичних партій, подолання цієї суперечності може бути досягнуте лише шляхом складного компромісу. Адже чим менше централізована партія, чим більше в ній свободи для дискусій, чим більше автономними є її осередки, принаймні, у своїй внутрішній діяльності, тим більше демократії є всередині партії і тим менш авторитарною є влада її керівників, і більше контролю над ними можуть здійснювати партійці. Водночас, така партія є менш мобільною при прийнятті і втіленні

передусім тактичних рішень, виконання яких повсякчас вимагає політичний процес у державі.

Як відомо, демократичні принципи вимагають регулярного переобрання керівників усіх рівнів, постійного оновлення партійних органів, обмеження їхньої сваволі і забезпечення колективної діяльності. Однак не є таємницею, що партія, яка неухильно дотримується цих засадничих принципів, погано підготовлена до політичної боротьби. В ідеалі, було б добре, якби таких принципів дотримувалися усі політичні партії в державі, проте, як свідчить навіть поточна українська дійсність, якщо хоча б одна із них керуватиметься у своїй внутрішній організації автократичними, авторитарними принципами, то інші партії відразу ж відчують, слабкість своїх позицій. І для того, щоб вижити у боротьбі, або і перемогти, вони змушені запозичувати до свого арсеналу не демократичні методи і принципи організації. Не так вже й важко це робити, оскільки політичні лідери переважно тяжіють до збільшення і поширення своєї влади, а найближче оточення не лише не запобігає цьому, а часто навіть сприяє, сподіваючись тим самим збільшити і свою власну політичну вагу, силу, владу та, вірогідно, статки.

За останні двадцять років в Україні переважна більшість політичних партій створювалися так чи інакше під певного лідера, особливо це стосується тих випадків, коли нові політичні сили формувала «партія влади». У таких випадках про внутрішньопартійну демократію можна говорити лише умовно, особливо коли до провладної партії автоматично записували всіх керівників областей, великих міст, державних підприємств чи монополій. У такий спосіб, користуючись демократичною риторикою, влада посилювала свій

авторитарний вплив у всіх сферах життя держави, витісняючи на узбіччя всі справді чи позірно опозиційні партії. За таких умов парламент по суті перетворюється на монополію партії влади, що дає змогу легко проводити під прикриттям парламентської процедури потрібні рішення чи закони. Ось як пише про це М. Дюверже: «Протягом тривалого часу англійські міністри забезпечували собі міцну більшість, купуючи голоси чи, іншими словами, совість депутатів. Це явище мало один час по суті офіційний статус: у Палаті навіть існувало віконечко, де парламентарі могли довідатися про вартість свого голосу під час голосування. У 1714 році в Англії було засновано посаду політичного секретаря скарбниці, який відповідав за ці операції, так званий секретар, незабаром одержав звання Секретаря-опікуна (Patronage secretary), оскільки він влаштовував на державні посади за допомогою підкупу. Таким чином, розподіляючи серед депутатів більшої уряду віддачу, Секретар-опікун постійно контролював їхні промови і голосування: він ставав для них «людиною із канчуком», «погоничем» – англійською мовою “The whip”⁵. Використання цього терміна сягає сивої давнини і походить від мисливського терміна «whipping up», тобто запобігати хортам відділятися від зграї⁶.

Нині «віпи» є частиною парламентської системи більшості країн, що так чи інакше історично і культурно були пов'язані із Великобританією і в їхні обов'язки входить, по-перше, за допомогою стимулювання, чи загрози покарання заохочувати членів партії голосувати відповідно до позиції виробленої керівництвом партії, а по-друге, забезпечувати, щоб члени партії (полісили) відвідували засідання парламенту, коли відбуваються важливі голосування.

Водночас, така система з певними місцевими модифікаціями чітко простежується останнім часом і у вітчизняному парламенті. Чекає свого дослідження відповідь на запитання, чи була вона запозичена якимись місцевими ерудитами, чи просто, будучи універсальною, виникла на місцевому ґрунті, адже наші парламентарі також люблять, як відомо, ходити на полювання. Тут доречно згадати того ж таки покійного Кушнар'ова, а чи й того ж таки Лозинського.

Отже, парламентська демократія в Україні останнім часом розвивається у рамках загальносвітового мейнстріму, лише, можливо, запізнюючись у якихось деталях із вказаних уже причин, на кілька десятиліть.

Інша важлива особливість, що притаманна більшості сучасних демократичних партій, є існування номінальних і реальних керівників, причому останні, досить часто перебувають в тіні, і є практично невідомими широкому загалові, а натомість номінальні виконують по суті представницькі функції. Інколи реальна влада опиняється в руках вузького кола, що оточує партійного керівника, при тому, що влада цього кола не обов'язково має бути формалізована і забезпечена відповідними посадами. За таких обставин також важко говорити про демократичні принципи партійного керівництва.

Усвідомлюючи такі особливості, у різних країнах по-різному розв'язують ці проблеми. У Франції, як свідчить Дюверже, вибори відкривають можливість лише для завуальованих і досить обмежених дій обраного на користь близьких до лідера людей чи власних помічників: можна домогтися для них якихось пільг, якихось посад чи відзнак, проте це не так легко. Адже адміністрацію наймають на роботу на конкурсній основі, вона має окреслений

статус, який гарантує їй певну стабільність в умовах нормальних політичних змін, і вона має досить високий ступінь незалежності⁷. Натомість у Сполучених Штатах за допомогою виборів владу здобувають не лише сенатори, конгресмени, члени міських управ тощо, але і судді, шерифи, податкові поліцейські, керівники пожежних служб, керівники шкільних округів та майже всі керівники соціальних служб. Крім того, чиновники всіх цих служб призначаються партією влади, а її поразка означає, так би мовити, втрату ними посад на цілком законних підставах за відомим принципом: «переможцю – шкура переможеного». Отже, перемога партії на виборах стає надзвичайно прибутковою справою, навіть за умови, якщо партія-переможниця просто чесно використовує отримані нею мандати і функції задля загального добра. І перемога стає тим більше прибутковою, якщо ця партія спекулює суспільними повноваженнями, які вона одержала; адже хабарі, зловживання службовим становищем, корупція відкривають шлях до накопичення величезних капіталів⁸. Саме це і є економічним корінням так званого босизму. У цих умовах «машина» тобто тіньова структура, яка керує партією, насправді є підприємством для завоювання посад, а також законних і незаконних привілеїв, які здобуваються в результаті перемоги⁹.

Залежно від способу утворення можна виділити декілька типів керівних груп і внутрішніх угруповань. Найбільш примітивний – це кліки чи як їх ще називають камарильї, тобто невеликі групи, які використовують свій особистий тісний зв'язок як засіб впливу. Іноді така кліка переростає у клан, який поступово утворюючись навколо впливового лідера, монополізує керівні пости і намагається перетворитися на олігархію. Тому біля керма

кожної партії стоїть більш або менш виразно сформований і структурований керівний клан. Партійна структура часто сама сприяє утворенню кланів.

Дещо відмінні від кланів, так звані керівні команди, члени якої не пов'язані особистою відданістю лідеру. Важливою відмінною ознакою команди є відносна рівність її членів і те, що солідарні зв'язки у ній розгортаються горизонтально, а не вертикально, як це має місце у клані.

Команди і клани є переважно особистими олігархіями. А партійна бюрократія навпаки насправді є олігархією інституційною. Класичний приклад розбудови такої партійної бюрократії описано у відомій праці В. Леніна «Що робити?». І тому не дивно, що і досі в Україні вихованці колишніх ВПШ, розосередившись по партіях з різноманітною ідеологією, намагаються будувати організаційні клони КПРС, оскільки нічого іншого і «кращого» вони не знають, і, щиро кажучи, не хочуть знати, вважаючи породжену їхнім вождем політичну структуру взірцевою. Щоправда з демократією вона має не так уже й багато спільного. Згадаймо, наприклад, демократичний централізм, чи фізичне знищення (разом з носіями) будь-якої фракційності тощо, явища поширені в СРСР у 20–30-ті роки минулого століття.

Отже, чи можливо, щоб організації, які за своєю суттю і походженням є «вождистськими», такими, що замикаються на єдиного лідера, а тому неминуче авторитарними, підтримували у країні демократію і плюралістичний розвиток? Досвід небагатьох країн, які дійсно створили не декларативну, а активну демократію говорить про те, що хоча це і складно, проте можливо за дотримання кількох важливих умов.

Перша і головна умова тяглості демократії, це небажання головних

політичних гравців у разі гіпотетичної поразки бути остаточно знищеними, і їх розуміння, що будь-яка найпотужніша влада колись добігає свого кінця.

Друга, це здатність всіх учасників політичного процесу за допомогою чітко прописаних процедур (пошук яких також має відбуватися спільно, і які мають бути результатом компромісів) дотримуватися законів та конституції, яку всі вважають головним і незмінним компромісним документом, що має визначати розвиток держави і суспільства.

Створення незалежних арбітражних органів, відмова від тиску на них і їх компрометації, а також визнання їх рішень остаточною і обов'язковою до виконання, є логічною запорукою дотримання другої умови.

Забезпечення незалежності ЗМІ, судової влади є важливими запоруками того, що домовленості буде неможливо зруйнувати без зовнішнього втручання або виникнення непередбачуваних перешкод природного чи соціального характеру, подолання яких вимагає інших типів мобілізації суспільства. Оскільки це окрема дуже складна і велика тема (виникнення та існування авторитарних суспільств), а розгляд цих умов виходить за межі нашої статті ми не будемо на них навіть побіжно зупинятися.

Отже, відсутність верховенства права насправді унеможлиблює будь-які спроби побудувати демократичне суспільство. Як сказав секретар донецької міськради у трейлері до голландського фільму про Донецьк і про Україну, в Україні все просто – хто програє вибори той і сяде в тюрму: «У вас в Європе правоохранительные органи защищают и власть и оппозицию, а у нас правоохранительные органы защищают только ту политическую силу, которая находится у

власти. Кто проиграет на президентских выборах, тот и сядет в тюрьму»¹⁰.

Важливість цієї тези для розуміння процесів, які відбуваються в Україні важко переоцінити, адже у ній квінт-есенція сучасного державного устрою в Україні: люди, які опинилися при владі в силу різних обставин, розуміють владу лише як певний ресурс, як інструмент, як засіб для підвищення власного добробуту і добробуту власної родини, як засіб тиску на будь-яку опозицію. Нічого нового в цьому немає, таке ставлення до влади не є чимось особливим, що виростало і розквітло винятково на місцевому ґрунті. Проте така діяльність не може, за визначенням, бути ефективною з погляду загального поліпшення життя громадян чи конкретно взятого регіону, чи держави загалом. Таке ставлення є антиподом до державницького підходу, не має воно нічого спільного і з демократією, адже цілком ігнорує її головний принцип – верховенство права в найширшому розумінні цього поняття – від кримінального права до процедурного і регламентного.

Як зазначив у своєму інтерв'ю журналу «Український тиждень» М. Люнго – колишній прокурор, шеф поліції та заступник голови данської секретної служби, а нині експерт Данського Гельсінського комітету: «Верховенство права залежить не лише від законодавства і структури правової системи (судів, прокуратури тощо), а радше від основного ставлення та цінностей людей, задіяних у ній. Навіть найкращі системи світу бувають корумпованими, якщо суспільство толерантно ставиться до кумівства, хабарів, правової нерівності тощо або якщо незадовільно функціонують механізми забезпечення добросовісності чиновників»¹¹.

Протягом 20-го сторіччя точилися тривалі суперечки стосовно того, як

розуміти, тлумачити і використовувати концепт верховенства права. Досить широко його вживали один час і в незалежній Україні. Проте, якщо на Заході суперечки точилися переважно між прибічниками ліберального підходу до розуміння верховенства права як загального принципу рівності перед законом відповідно до якого: «Нікого не може бути покарано чи законно засуджено особисто чи у майновому сенсі, крім як за певне порушення закону, встановлене звичайним правовим порядком у звичайних судах країни. У цьому сенсі верховенство права відрізняється від усіх систем державного устрою, що спираються на реалізацію особами при владі широких, свавільних чи дискреційних повноважень здійснення примусу»¹². Як зазначає Б. Таманага, розтлумачуючи наведений ним уривок із дослідження Е. Дайсі, неможливо здійснювати покарання у разі відсутності на момент діяння закону, що його передбачає. Також він пише про те, що важливий аспект верховенства права полягає в тому, що всі є рівними перед звичайним законом, і що державні посадовці, не повинні мати особливих імунітетів та привілеїв, тобто, вони мають відповідати за звичайними приватними позовами у звичайних судах за дії, вчинені при виконанні службових обов'язків як і всі інші громадяни.

Проте, на думку Е. Дайсі, розширення адміністративної діяльності спричиняє головну загрозу для верховенства права, адже звичайні суди усуваються від розгляду основної маси адміністративних порушень, а також тому, що суди погано підготовлені до розгляду цих справ, бо вони стосуються передусім політичних проблем, управління, спеціальних знань та ефективності, а ці питання за своєю природою не є правовими¹³.

Ще один аспект, без якого неможливі ані якісна розбудова демократії, ані її

ефективне функціонування, – демократична освіта. Проблема сучасної України полягає, крім іншого, ще й в тому, що за невеликими винятками практично ніхто в нашій державі не знає, що таке демократія, які вимоги вона ставить перед громадянами, що громадяни повинні робити, а чого не робити для того, щоб жити у демократичному суспільстві і користуватися всіма його перевагами перед недемократичним, і добровільно виконувати всі ті обмеження, без яких таке суспільство не може існувати. Якщо додати до цього, що значна частина громадян України принципово не хоче жити в умовах демократії, чи тому що їм і так комфортно, чи тому що вони воліли б мати над собою батьківську опіку держави, то перспективи демократичного розвитку на українських теренах стають примарними і переходять до сфери інтелектуальних вправ, чи такого собі медійно-політичного ритуального обговорення, зорієнтованого переважно назовні, для ввічливої участі у розмовах представників урядів і медіа демократичних країн на різноманітних форумах, куди наші керівники виїждять переважно у пошуках дешевих кредитів для власного бізнесу чи лобіювання тих же таки інтересів у закордонному середовищі. Такі собі ритуальні танці із західними політичними зірками. Тому без чіткого розуміння переважною більшістю громадян, чому жити в демократичному суспільстві безпечніше і економічно вигідніше, очевидно, неможливо створити належних передумов для існування демократії.

Ще у 1642 році законодавчі збори Массачусетса (тоді ще у статусі колонії) прийняли закон, за яким батьки були зобов'язані навчати своїх дітей обох статей читати і писати. Важливою є мотивація цього закону, в якій особливо наголошувалося на тому, що діти

мають навчитися читати для того, щоб розуміти не лише головні релігійні принципи, але і головні закони країни¹⁴. У такий спосіб виховувалися не лише високоморальні громадяни (на основі протестантської етики), але і громадяни свідомо законслухняні, які не лише знали свої обов'язки перед громадою та державою, але і обов'язки держави перед окремим громадянином. Так створювалося необхідне єдине для всіх громадян правове поле, яке стало основою сучасної американської демократії.

Про це говорить також у своїй знаковій монографії «Капіталізм і свобода» Нобелівський лауреат М. Фрідман, чия теорія справила неабиякий вплив на «батьків» неолібералізму в економіці та політиці, чії реформи стали важливими передумовами економічного зростання США та Великобританії Р. Рейгана та М. Тетчер наприкінці 20-го століття. Зокрема, він зазначає: «Існування стабільного демократичного суспільства не можливе без мінімального рівня грамотності і знань, доступних більшості громадян, як не можливе воно без спільного сприйняття певного загального набору цінностей. Освіта допомагає виконувати обидві ці умови. Тому освіта дитини йде на користь не тільки їй самій чи її батькам, а й іншим членам суспільства. Освіта моєї дитини прислужиться і вашому добробуту, оскільки вона сприяє розвитку стабільного демократичного суспільства»¹⁵.

Те, що відбувається нині в освітній галузі в Україні не може не викликати занепокоєння, адже саме там створюється той людський капітал, який і є рушієм розвитку демократичного суспільства, і від його якості залежить майбутнє і демократії в Україні і саме існування держави як ефективного безпечного і затишного дому для всіх її громадян – і селян, і робітників, і олігархів.

На відміну від комунізму, який мав бути побудований раз і назавжди, демократія постійно перебуває у розвитку, переживає занепад і становлення і потребує постійного піклування і уваги усіх громадян. Без найширшої участі громадян демократія не може існувати, бо вона є постійним виразником і відображенням прямим чи опосередкованим їхньої волі. Звільняючись від свого тоталітарного минулого, Україна намагається рухатися демократичним шляхом, навіть інколи всупереч волі значної частини своїх громадян. І проблеми, які вона змушена розв'язувати, не є унікальними, а швидше типовими і тою чи іншою мірою притаманними всім посткомуністичним суспільствам. Так, осмислюючи ситуацію у посткомуністичній Чехії її тодішній президент Вацлав Гавел писав: «Ненависть та підозра між етнічними групами; расизм чи навіть ознаки фашизму; безсоромна демагогія; зумисні інтриги та брехня; політичне крюкотворство; дикі й безсоромні сварки через чисто особисті інтереси; неприкрите честолюбство та жага влади; фанатики будь-якого гатунку; нові і дивовижні форми шахрайства; махінації у традиціях мафії і загальна відсутність терпимості, взаєморозуміння, доброго смаку та почуття поміркованості...»¹⁶. На жаль, багато із сказаного Гавелом 20 років тому стосовно ситуації в посткомуністичній Чехії є так само актуальним для сучасної України.

Але було б неправдою, говорити, що нічого не змінилося за ці 20 років у Чеській республіці. І хоча, безумовно, її демократичний устрій далекий від досконалості, проте зміни, які відбулися за ці роки, зробили Чехію повноцінним і достойним членом демократичної спільноти країн – членом Європейського Союзу. Приклад Чехії – близької для нас і культурно, і мовно і навіть

ментально – має додати нам оптимізму. Бо він є успішним прикладом не лише подолання посттоталітарного минулого, але і побудови цілком демократичного суспільства. Україна повинна зробити те, що його західні сусіди вже спромоглися зробити. І хоча наразі відбувається поступове звуження громадянського простору, спадає політична активність, зростає недовіра до партій і політиків, до парламента-

ризму та депутатів, проте хочеться вірити, що демократія, яка виживала і розвивалася в інших країнах в умовах не менш критичних ніж ті, які переживає нині посттоталітарна Україна, все-таки переможе, адже демократичний процес завжди і всюди пов'язаний з переборюванням труднощів, але там, де демократія перемогла, вона виявилася кращою за будь-які можливі альтернативи.

Література та примітки

¹ *Сорокин Питирим*. Война и милитаризация общества. В: Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь. – М.: Academia & LVS, 2003. – С. 527–528.

² Див. Український феномен. Юрій Соболев «Дзеркало тижня» № 17, 16 травня 2009, Див. також: Сергій Махун. «Мы за ценой не постоим...» «Сухі» цифри Другої світової та кремлівські приватизатори. – «Дзеркало тижня» № 17, 30 квітня 2010.

³ *Мендус С'юзен*. Політика та Мораль. – К.: Темпора, 2010. – с. 9.

⁴ Там само. – С. 10.

⁵ [http://en.wikipedia.org/wiki/Whip_\(politics\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Whip_(politics))

⁶ Цит. за виданням: *Дюверже, М.* Политические партии: пер. с фр. Л.А. Зиминой. – Изд. 4-е. – М.: Академический проект; Трикста. – 2007. – С. 25.

⁷ Там само. – С. 195.

⁸ Там само. – С. 196.

⁹ Див. докладніше: *Рубл Блер*. Прагматизм і плюралізм як рушії розвитку великого міста. – К.: Стило, 2010. – С. 260–292.

¹⁰ http://censor.net.ua/ru/video_news/view/162133/sekretar_donetskogo_gorsoveta_levchenko_v_ukraine_vse_prosto_kto_proigraet_vybory_tot_syadet_v_tyurmu_video

¹¹ Український тиждень. № 21 (186) 27 травня – 2 червня 2011. – С. 12.

¹² Цитується за: *Таманага Браян*. Верховенство права: історія, політика, теорія: пер. з англ. А. Іщенко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія»,- 2007. – С. 75.

¹³ Там само, – С. 76.

¹⁴ *William H. Jeynes*. American Educational History. Sage Publications Inc. 2007. P. 13.

¹⁵ *Фрідман М.* Капіталізм і свобода: пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2010. С. 144.

¹⁶ *Vaclav Havel*. Summer Meditations. Vintage, 1993. P. 102.

Дві тези про демократію

Костянтин Малєєв

During the last half a century it was accepted practice to measure the efficiency of democracy by economic power, economic development rates, and the capacity for modernization. Thus, for most observers the attractiveness of democracy as such began to be identified with rates of economic development. However, over the last few decades it was communist China, as well as a range of authoritarian countries in Asia and Latin America, that achieved the most striking economic successes. Against this background, the advantages of democracy seem rather unobvious. Yet, the essential point is that people as equal-right subjects may and must be in command of the institutions of political power, making it ideologically self-sufficient and not transitory. Within the framework of this idea, the criteria of the relationship between a person and the world are such that make financial wellbeing, military and political power look like particularities.

Історія

Інтелектуали й інтелігенти пізнього радянського періоду вважали себе демократами і, дещо меншою мірою, лібералами. Здавалося, що демократія – це не просто страхування від кошмарів недавнього сталінського минулого, не тільки ліки від дебешного командно-адміністративного сьогодення, а той самий золотий ключик, який здатний відкрити двері в прекрасне майбутнє.

Популярність демократичної риторики успішно конкурувала з привабливістю ідеї наведення порядку в країні. Комуністичні ідеологи критикували Захід, в першу чергу, за недостатню демократичність. Справа дійшла до виникнення «демократичної платформи» у КПРС і спроб Горбачова організувати вибори директорів заводів для демонстрації показної демократичності.

Думалось, що варто встановити демократію і країна (тоді ще СРСР) знайде друге дихання, історичну перспективу, розумне управління і блага сучасної цивілізації.

При цьому відкритим залишалося питання «Що таке демократія?» Теоретизування на цю тему обмежувалося міркуваннями про те, що необхідно зробити, щоб перейти до демократії.

Якщо спробувати реконструювати уявлення про демократію, які панували в кінці 80-х, ми виявимо, що це була майже органічна суміш із західних уявлень про демократію, як умови модернізаційного успіху [1], доморослої теорії непримиренної боротьби двох суспільно-політичних формацій, як двох шляхів розвитку людства, і віри в комунізм, як майбутнє царство Боже на землі.

Демократія уявлялась як правильний суспільний механізм, запуск якого дасть змогу зажити багато, щасливо і осмислено. Демократія протистоїть тоталітаризму, який виявився неправильним механізмом державного устрою, підсунутим нам зловмисними вождями під милозвучною назвою «соціалізм» (ті ж партійні вожді постійно зводили наклеп на західну демократію, обзиваючи її диким капіталізмом, царством чистогану, імперіалістичною гідрою і т. п.).

У кінці 80-х років 20-го сторіччя влада в СРСР під впливом економічних труднощів і під натиском громадської думки спробувала демократизувати тоталітаризм. Ймовірно, вона відразу усвідомила б абсурдність цієї вигадки, якщо б мала звичку називати речі своїми іменами, а не підмінити поняття (наприклад, тоталітаризм соціалізмом). Протверезіння прийшло влітку 91-го, що закономірно призвело до розвалу СРСР, утвердженню влади так званих демократів, принаймні, в республіках європейської частини колишнього Союзу. Для того, щоб у світі перейменування панівних режимів з соціалістичних в демократичні приймалося серйозно, довелося завести низку демократичних атрибутів, таких як парламентаризм, багатопартійність, опозиція, свобода слова, вільні вибори і тощо, аж до Уповноваженого з прав людини.

Виявилось, що всі ці атрибути не тільки не допомагають швидше і комфортніше рухатися до щасливого майбутнього, а навпаки, вкрай ускладнюють цей процес [2]

Так, автомобіль «Москвич», якщо поставити на нього кузов від «Мерседеса», навряд чи перетвориться на свого німецького родича, а ось їздити стане гірше. При цьому «Москвич» зовні буде схожий на «Мерседес». Сторонні спостерігачі (особливо хто зі справжніми «Мерседесами» справи не мав) почнуть судити про витвори німецьких автомобілебудівників за ходовими якостями цього нашого гібрида. Більше того, такі спостерігачі, а також колишні пасажери і водії швидко почнуть ностальгувати за старим «Москвичем», який до «модернізації» був кращим.

Дещо подібне сталося з демократією. Продовжуючи на догоду світовим пристойностям і очікуванням називатися демократичними, керівники ряду пострадянських країн швидко навчилися

не тільки використовувати демократичні інститути як суто декоративні утворення, але й виправдовувати власну політичну та управлінську неспроможність необхідністю терпіти обмеження своєї влади та інші демократичні дурості.

На цьому тлі демократичні ідеї стали вкрай непопулярними, про що свідчить не тільки вчинений у більшості країн на території колишнього СРСР політичний розгром, а й загальне презирливе ставлення, як до самих демократичних цінностей, так і до їх носіїв. У російській публіцистиці навіть виник відповідний термін для вираження такого ставлення – «демшіза», тобто демократична шизофренія.

С іншого боку, треба було пережити захоплення і розчарування, накопичити двадцятирічний досвід безпосереднього спостереження за розвитком владних, економічних, соціальних та інших механізмів розвитку суспільства, щоб нарешті почати тверезу і неупереджену розмову про те, що є демократія, навіщо вона потрібна, як вона функціонує. Розмова ця виглядає тим більш актуальною, що останні 20 років спостерігалась явна криза демократичних ідей і демократичних інститутів у світі, а опоненти демократії, незважаючи на всю свою критику, так нічого по-справжньому серйозного, перспективного і етично виправданого не запропонували.

Ідея

Кожна ідея, яка себе поважає, повинна містити в собі самій критерії власної цінності. Наприклад, ідеї святості основних людських прав іманентно притаманне визнання самоцінності людської особистості та вільного волевиявлення. Самі ці права людини є цінними лише остільки, оскільки є умовою існування цієї особистості і цієї свободи. У свою чергу, ідея загальної мобілізації на боротьбу за світове панування

(перемогу світової пролетарської революції) цінна тим, що дає змогу кожному учаснику такої боротьби долучитися до творення світової історії і тим самим наповнити своє життя сенсом.

Тому суперечка ліберала зі сталіністом являє собою розмову глухого зі сліпим. Кожен апелює до власних цінностей, намагається оцінити аргументи протилежної сторони крізь призму свого бачення і знаходить їх абсурдними і беззмістовними.

Виникає питання, чи можливий діалог ідей, не кажучи вже про діалог культур. Логічно було б припустити, що для цього діалогу необхідно знайти спільні критерії, спільні цінності, однаково важливі для будь-якої системи ідей і поглядів. Надалі спиратися в дискусії саме на загальні критерії подібно футболістам, які в своїй грі використовують загальні правила та спільного єдиного суддю. Тоді цінність кожної з команд, кожної з ігрових тактик оцінюється саме крізь призму загальних правил з допомогою судді, авторитет якого визнається кожною стороною.

У реальній ситуації ідейного протистояння практично неможливе існування таких незалежних критеріїв, за допомогою яких можна було б визнати одну ідеологію більш вартісною. Оскільки кожна з ідеологій формує власну систему та ієрархію цінностей, то будь-яка загальна цінність буде виконувати підпорядковану роль по відношенню до основних, іманентних цінностей будь-якої серйозної ідеології. Крім того, будь-яка серйозна ідеологічна система передбачає, що її власні ідеї як раз і є найзагальнішими, найбільш універсальними і найбільш придатними для того, щоб з їх допомогою оцінювати будь-яке явище ідейного, громадського або особистого життя.

Свого часу, коли етнічні вірування були витіснені універсальними ідеоло-

гіями під виглядом світових релігій, саме неможливість знайти такі критерії призвела до релігійних битв (явище в античному світі немислиме).

Чи означає це, що в царині ідей та ідеологій взагалі неможливе визнання чиеїсь правоти. Навряд чи.

По-перше, з тієї самої пори, як ідейне суперництво набуло актуальності, люди створили непрямі способи оцінки ідей. Найпоширенішим з них була війна. Часто виграний у «невірних» бій зміцнював позиції «вірних» і прищеплював правоту їх ідей не тільки їм самим, не тільки стороннім спостерігачам, а й багатьом з розгромлених супротивників. Існують ще й інші способи, які часто зводяться до бравади кількістю чи якістю прихильників тієї чи іншої ідеї.

По-друге, маємо історичні прецеденти, які демонструють крах тих чи інших ідеологічних систем і систем цінностей під тиском інших. Досить згадати демократизацію Німеччини і Японії, країн південної Європи і крах соціалізму в Європі.

Перші два приклади можуть здатися некоректними, оскільки демократизація Західної Німеччини та Японії в кінці 40-х – на початку 50-х років минулого століття відбувалася під прямим контролем окупаційних адміністрацій і стала результатом застосування відомого насильства. Можна стверджувати, що у німців і японців просто не було іншого вибору, окрім як сприйняти ідеї демократії. Однак це не зовсім вірно.

Справа в тому, що ідеї не так легко нав'язати силою, оскільки вони належать до сфери ідеального. Для того, щоб зруйнувати ідеї, будь яке суто матеріальне явище повинно набути ідеального характеру, стати фактом і отже, стати аргументом.

Те ж саме стосується й сили. Далеко не у всіх випадках сила може сприйма-

тися як аргумент. Багаторічний спротив іспанських партизанів наполеонівській армії в умовах абсолютної переваги останньої – яскравий тому приклад. Та й самі американці, які грали першу скрипку в справі демократизації Японії та Західної Німеччини, нічого не добилися у В'єтнамі, не дивлячись ні на яку силову перевагу. Ще цікавіше боротьба з ідеєю відбувалася у перших християн. На них часто не тільки не діяв такий аргумент, як сила, але багато з них саме застосування сили сприймали як слабкість опонента і визнання того, що у того, хто її застосовує, ніяких справжніх аргументів немає.

І тут ми підходимо до найцікавішого факту, що сила є аргументом лише для того, хто визнає її як аргумент. А визнає її той, чия система цінностей передбачає наявність такого роду аргументів.

Німеччина і Японія наприкінці 30-х – на початку 40-х років 20-го століття виходили з того, що правильно побудована держава, яка консолідувала навколо себе націю, яка створила справедливу і науково обгрунтовану систему планового господарства і розподілу, яка позбулася внутрішніх ворогів, може і повинна претендувати на перші ролі, якщо не в світі, то в своєму регіоні. Вона (держава) має право встановлювати такий світовий (регіональний) порядок, який здається їй справедливим. Якщо, звичайно, цей народ, нація у всіх відношеннях гідні того, щоб виконувати роль панів [3].

Головним критерієм цієї гідності, правильності обраної ідеї і вибраного шляху повинна стати саме сила, як результат згуртованості та єдності нації, військової доблесті, дисципліни, інтелектуальної переваги, єдності мети і волі.

Японці взагалі і після Цусіми, зокрема, в цьому відношенні в себе вірили. І німці теж. Віру останніх, щоправда, зі-

псувала Перша світова війна. Проте в силу ряду причин, однією з яких було закінчення війни, хоча й капітуляцією Німеччини, але все-таки за тридцять кілометрів від Парижа, а не в Берліні, легко вірилося, що ніякої поразки не було зовсім, а була зрада і недбальство кайзера, який допустив зраду в армії, на флоті і в державі.

І навпаки, основні західні противники (англійці, американці і французи) виглядали згідно з цими критеріями досить непривабливо. Держави загрузли в парламентських і політичних чварах. З точки зору німців їм протистояли нації крамарів і нотаріусів, які були готові судитися з власною країною через матеріальну вигоду. Такі конкуренти ніяк не виглядали сильнішими [4]. Слабкість їх з погляду ідеологів країн Осі визначалася якраз ідеологією, прихильністю до ліберальної демократії, яка кардинально суперечить ідеї єдності волі і мети [5].

Катастрофа, яка спіткала Німеччину, Японію і значною мірою Італію в результаті поразки у Другій світовій війні наочно продемонструвала, що так високо оцінений фашистськими ідеологами аргумент сили виявився не досить переконливим. Країни ліберальної демократії виявилися сильнішими і в цьому сенсі ефективнішими. Причому, цей факт виявився дуже сильним аргументом саме в тій системі цінностей, яка ставила силу і ефективність понад усе. Виходячи з цієї логіки, переможені німці і японці повинні були, як мінімум, шанобливо поставитися до ліберальної демократії і почати сприймати своїх вчорашніх ідеологів як брехунів і злочинців. А як максимум – намагатися стати сильними і ефективними, використовуючи ті демократичні інститути і відносини, які давали змогу стати могутніми і ефективними Великобританії і США. Слід відзначити,

німці з японцями виявилися хорошими учнями і дуже скоро продемонстрували світові свої економічні досягнення.

Приблизно на ці ж механізми конкуренції ідей наштовхнулася і комуністична ідеологія пізньої радянської епохи. Замінивши в пізні хрущовські часи ідею світової революції ідеєю зростання народного добробуту і мирної конкуренції двох світових систем, радянські ідеологи підписали вирок власній політичній системі.

Теза ідеологів соціалізму про те, що ми пішли на великі жертви щоб ліквідувати експлуатацію людини людиною і в результаті добробут радянського народу набуде більш високого рівня, ніж добробут пересічних європейців чи американців, може успішно виконувати роль спрямовуючої ідеї лише до тих пір, поки зберігається хоча б якась надія на правдивість і перспективність другої її частини.

У середині 80-х років мало в кого зберігалися такі надії. І запізнілі спроби Ю. Андропова і М. Горбачова реформувати режим вже не в змозі були йому допомогти. Отже, демократія знову змогла продемонструвати аргументи, які роблять ідеологічну дискусію не лише осмисленою, а і дуже дієвою.

Важливо зрозуміти таке: ідеологічна дискусія приносить плоди тоді, коли аргументи сторін стосуються таких критеріїв істинності та ефективності, які формулюються ідеологічним супротивником. В іншому разі супротивник тебе просто не почує.

До цих пір ми бачили, наскільки переконливими виявлялися переваги демократії для деяких її ідейних супротивників. Ми так само знаємо, що далеко не в будь-яких обставинах та не для всіх ідейних суперників демократії вдається знайти вагомі аргументи. Ісламський ідейний наступ в останні

десятиліття цілком красномовно про це свідчить.

У цьому сенсі важливою є дискусія про те, що є критерієм істинності та ефективності демократії для самої демократії. Виявилось, що це не таке просте питання, як здається. Бо демократія в світі встановлювалася чотирма різними способами і кожен з них мав власні критерії істинності:

1. Як традиційна система управління деякими торговими містами. Тоді головним аргументом на користь демократії виступала традиція;

2. В результаті договору і компромісу між різними впливовими угрупованнями або громадянами. Тоді головним аргументом на її користь був саме цей компроміс і цей договір;

3. Як результат запозичення. Тоді кожен, хто запозичував, сам визначав для себе ті аргументи, які уявлялися йому важливими, як це було з Японією і Німеччиною після Другої світової війни;

4. Як результат свідомої діяльності людей, які вважають себе демократами. Останні, будучи переконаними прихильниками демократії, не вважали це питання для себе актуальним, оскільки самі ставилися до нього, як до якоїсь самоочевидності. Так і писали: «Ми виходимо з тієї самоочевидної істини, що всі люди створені рівними і наділені їх Творцем певними невідчужуваними правами, до числа яких належать життя, свобода і прагнення до щастя...» (*Декларація незалежності США*).

А тим часом питання це стає вельми актуальним. Оскільки перемога в холодній війні коаліції демократичних країн на чолі із США була тісно пов'язана з їх економічними успіхами, то останні півстоліття ефективність демократії було прийнято міряти економічною могутністю, темпами еконо-

мічного зростання і здатністю до модернізації. Таким чином, в умах більшості спостерігачів привабливість демократії, як такої, стала визначатися темпами економічного розвитку.

Проте в останні десятиліття найбільш вражаючих економічних успіхів добився комуністичний Китай, а також низка країн Азії і Латинської Америки, що теж не завжди пишаються своїм демократизмом. На цьому фоні для багатьох, у тому числі і для тих, хто ще недавно вважав себе демократом, стають зовсім не очевидними переваги демократії. І ця не очевидність може привести до багатьох неприємних наслідків.

Тим часом демократія як форма суспільного і державного устрою зовсім

не передбачає обов'язкового економічного процвітання. Точно так, як вона не передбачає сили і військової могутності. Іншими словами, з того, що суспільство демократичне зовсім не випливає, що воно обов'язково стане багатим або ж могутнім суспільством. При цьому цінність демократії не стає меншою [6].

Щось таке існує в самій ідеї народовладдя, в тому, що люди як рівноправні суб'єкти можуть і повинні розпоряджатися інститутами політичної влади, що робить її ідеологічно самодостатньою і нескороминущою. В рамках цієї ідеї задаються такі критерії стосунків людини і світу, на тлі яких саме по собі фінансове благополуччя або військово-політична могутність виглядають частковостями.

Примітки

1. Про кризу модернізаційної парадигми розвитку суспільства на Заході на початку 70-х див.: Дерлуг'ян Георгій. Військово-податкова теорія держави. ІД «Територія майбутнього». – М. 2009.

2. Все це стосується насамперед Російської Федерації та України і точно не стосується країн Балтії.

3. Порівняй – «Всі нації виконують різні ролі. Ми повинні прагнути зайняти місце керівників» Владислав Сурков <http://www.grani.ru/Politics/Russia/m.176824.html>.

4. Гітлер до кінця не вірив, що французи і англійці кинуть своє комфортне життя і почнуть війну через якусь там Польщу. А японці, плануючи бомбардування Перл

Харбора, щиро вважали, що американці не почнуть повномасштабну війну через якісь неприємностей посеред Тихого океану, за 4000 миль від їх бережжя.

5. СРСР теж не розглядався як серйозний ідеологічний і геополітичний противник і не через зараженість демократією і лібералізмом, а через ряд інших міркувань.

6. Є численні докази того, що напередодні Громадянської війни в США в 50-ті роки 19-го століття, раби в південних штатах мали кращу якість життя, ніж робітники в північних. Більше того, в результаті «звільнення» економічний стан як південних штатів, так і більшості колишніх рабів погіршився, проте це зовсім не ставить під сумнів цінність ліквідації інституту рабства.

Чи досяжна соціальна складова демократії, або наскільки вимушеною є українська затримка на етані «неліберальної демократії»

Володимир Фісанов

The article explores important aspects of the formation of democracy in Ukraine in the contemporary social and political context. The author emphasizes that a participative model of democracy will not be effective in the country unless Ukrainian society forms a ramified, sustainable, and working social basis for democratic changes. The achievement of democratic principles in society requires not only everyday work, but also dramatic efforts on the part of citizens, politicians, and the whole of society in complicated and crisis situations, when it approaches the fate of the country as a community that with each step on the path of transformations becomes socially and politically more mature and confident.

Усе частіше загальною думкою у вивченні демократичного досвіду країн Центральної та Східної Європи стає той висновок, що період переходу до демократії затягується у часі і є проблематичним визначення як економічних критеріїв такого переходу, так і тих, що знаходяться у політичній царині, зокрема формування інститутів громадянського суспільства і тих засад суспільної свідомості, виходячи з яких ми спроможні сприйняти демократію не тільки як суто процедурне чи нав'язане ззовні явище, а як суспільну цінність. У цьому контексті хотілося б детальніше зупинитися на *соціальній складовій демократії*, що робить її працюючою, а не лише *електоральною*, як про це писав Ф. Закарія.

Тут варто звернутися до розуміння демократії як демократії участі. Проте наші політичні реалії змушують активного громадянина чи суспільного діяча,

який прагне реалізувати суспільні інтереси, запитати себе й інших: «Участь заради чого?». Адже не є таємницею, що влада на місцях іноді використовує неурядові організації як ширму для прикриття механізму одноосібного прийняття рішень. Як засвідчили події і президентства В. Ющенка, і нинішнього президента В. Януковича, які громадські слухання не влаштувалися би і які «широкі» обговорення не проводилися б, влада, «порадившись» у такий спосіб із слухняними неурядовими організаціями і приборкавши неслухняних лідерів і громадські організації, все одно діє за власним сценарієм і заради власних інтересів.

Для співпраці по лінії «влада – громада» потрібний певний рівень довіри. А цього якраз і не вистачає. Я вже писав, що владні органи сприймають втручання НУО у здійснення власних програм здебільшого як псевдоактив-

ність «некомпетентних парвеню». Іноді, можливо, воно так і є. Однак найбільша проблема виникає там, де громадянин втрачає будь-яку довіру до влади на всіх рівнях. Саме тоді зростають настрої соціальної і громадянської апатії – «Ми все одно нічого не змінимо!» – і «вони», тобто влада, починає діяти в звичному автономному, неконтрольованому суспільством режимі. Разом з тим, недовіра влади до суспільства має і зворотний бік. На всіх щаблях посилюється контроль за усіма громадськими та політико-економічними рухами суспільства. Що, до речі, є одним з показників зростаючої корупції. Одним з «дотичних» показників корумпованості українського суспільства є велика кількість різних контролюючих органів. Сьогодні Україна є однією з держав-лідерів за їх кількістю. Якщо вести мову про економічну сферу, то у нашій країні нараховується 85 різних інспекцій та адміністрацій, яким надано право перевіряти суб'єктів господарювання. Тоді як, до прикладу, в Латвії їх усього 16, в Грузії – 20, у Словенії – 26, Сербії – 30 і навіть у Білорусі менше – 40. Злиття окремих контролюючих структур у нас, на думку експертів, відбувається не з метою їх оптимізації, а передусім для «концентрації неофіційних фінансових потоків», що проходять через них [7, 14, 15]. У цьому ж контексті можна вести мову про *тіньовий внутрішній ринок* судових, адміністративних, управлінських і господарчих рішень, про «ринок керівних посад» [5, 31].

На жаль, сьогодні ми не маємо однозначної відповіді на запитання, чи є саме поняття «демократія» для вітчизняних політиків, чиновників-управлінців, виборців суспільно значущою і працюючою моральною цінністю чи це просто своєрідна «обманка», інструмент маніпулятивних технологій. Скоріше у світлі останніх подій ми спосте-

рігаємо те, що можна кваліфікувати як рольові ігри на демократичному тлі. Тут я звернуся до моделі Л. Вайтхеда, котрий намагався проаналізувати процес демократизації як драму. Він пише про те, що політичне життя таких героїв, як Вацлав Гавел чи Аун Сан Су, передбачало боротьбу, ізоляцію, несхитність і символічну реалізацію задумів як звичайні матеріали таких драм. Проте у суспільному житті країни перехід до демократії може сприйматися як драма, як своєрідний катарсис. У цього автора читаємо: «Коли крах старого режиму прискорюється, здебільшого настає період, коли час немов стискається і багато подій, здається, відбувається дуже швидко. Такі епізоди ніколи не можуть тривати дуже довго, бо напруга і непевність були б нестерпні» [2, 653]. Такі моменти драми наше суспільство переживало, коли відчуло ритміку Майдану. Проте помилка полягала в тому, що суспільство відчуло цей поштовх як початок політичного дива, а це був поштовх для переосмислення і копіткої повсякденної праці. І сьогодні суспільство проходить насправді сину-соїдальну нижню точку політичної боротьби, справжній пік котрої настане, можливо, і не так швидко. А поки що багато хто з виборців усе ще потребує реального хліба і псевдовидовищ. При тому, що «немає ніякої впевненості в щасливому кінці, процес переходу сповнений несподіванок, нових і невипробуваних героїв і навіть трагічних поворотів сюжету» [2, 653].

Ще один момент, якого не вистачає нашому суспільству, щоби відчувати себе «демократично упевненим»: поки що обмаль зворотного, комунікативного зв'язку по лінії «влада – громада». Зробимо деякі застереження. Звісно, було б наївним вважати, що органи влади відразу поліпшать доступ громадян до інформації «про себе», але згодні

будуть поступитися «святая святих» – відомостями про канали і механізм виробництва рішень, тобто всією «управлінською» кухнею. Тут виникає скоріше інша проблема, як утворити те «комунікативне перехрестя» між владою, громадою і бізнесом, яке дало б змогу зробити прийняття рішень більш прозорим, відкритим, тобто в кінцевому підсумку розширило б «управлінську кухню», зробило б її комфортною не тільки для «державних куховарів», але й для громадських й бізнесових кіл також. Отже, за таких умов суспільної анемії вряд чи можна всерйоз згадувати про українську публічну політику. Як зазначав свого часу відомий політолог С. Рябов, вона «є тоді, коли її розуміти як комплекс справ, проектів, заходів, запроваджуваних для людей, на вимогу людей та за участі людей. Це політика, замовниками якої стають громади, а уряди лише виконавці» [8, 35].

Факти сьогодні свідчать про інше. Нинішній президент, його найближче оточення поки що діє всупереч очікуванням громадськості. І усе це не могло не позначитись на його рейтингах. У грудні 2010 р. було проведене репрезентативне опитування на замовлення української редакції Deutsche Welle. Оцінка діяльності В. Януковича на посаді президента така – лише 10 % опитаних оцінюють його успіхи у розв'язанні проблем економіки, корупції, обмеження свавілля чиновників і міліції як «в цілому добрі». Найгіршим виявився показник Януковича в боротьбі зі свавіллям чиновників та міліції: 50 % опитаних вважають його роботу в цьому напрямі «в цілому поганою». Активність Януковича, спрямовану на розв'язання економічних проблем, 48 % українців оцінили як незадовільну. Те ж саме 46 % опитаних стверджують про боротьбу Януковича з корупцією [9]. Показовим є і те, що на запитання, як на

вашу думку змінився рівень корупції в органах влади за 2010 р. (в рамках проведеного соціопитування Інститутом імені Горшеніна) 42,3% респондентів відповіли «збільшився», 45,6% – «не змінився» і лише 2,9 % респондентів вважають, що він зменшився [1].

Варто також зупинитися на одній з болючих проблем нашої політичної системи «проплачуваності виборів», яка не дає змоги представникам громади замінити «замовних» гравців у політиці. Зазначимо, що політична ситуація, пов'язана з майбутніми парламентськими виборами 2012 р., досить суттєво відрізняється від попередніх передвиборних кампаній 2006 і 2007 рр. Багато експертів порівнюють її швидше з кампанією, що відбулася 9 років тому, тобто у 2002 р. Нагадаємо, що тоді парламентські вибори в останній раз проходили за змішаною, пропорційно-мажоритарною системою. Причому фінал голосування (31 березня 2002 р.) запам'ятався багатьом спостерігачам і учасникам тим фактом, що від Блоку Юлії Тимошенко, який набував тоді популярності, до парламенту не зміг потрапити жоден мажоритарник.

Аналітики підкреслюють і те, що у порівнянні з попередньою, «змішаною» парламентською кампанією витрати на потенційно успішну виборчу кампанію зростають як мінімум у два рази. Як вважає відомий політолог В. Фесенко, у 2002 р. кампанія з шансами на виграш коштувала мінімум півмільйона доларів. Зараз мінімальний рівень буде не нижче 1 млн доларів. А для того, щоби претендувати на перемогу, необхідно витратити декілька мільйонів. А це, зрозуміло, звужує коло учасників і робить політику і політиків клубом для обраних. Справді, не кожному з громадян країни подібне «елітне депутатство» по кишені. Народний депутат С. Велижанський, що входить у бізнес-

крило БЮТ, розуміючи скільки може коштувати депутатство, однак не планує відмовлятися від участі по мажоритарній системі. Проте і він констатує: «Наступна парламентська кампанія буде у рази дорожча, ніж у 2002 р. На окремих округах це будуть мільйони». У підсумку, за самими загальними підрахунками, намагання політиків і партій потрапити у парламент наступного скликання обійдеться їм у 350–500 млн. доларів [4, 23–24].

Якщо ж вести мову про міжнародний резонанс такої асоціальної політики, то рахунок явно не на користь правлячого політичного класу. Н. Лоусон, британський експерт, колишній міністр в уряді М. Тетчер в інтерв'ю впливовому вітчизняному журналу «Бізнес» ще у вересні 2009 р. зазначив таке: «В Україні непочатий край роботи. При всій моїй повазі до вас, ваша країна у повній руїні. ... Вкрай важливо встановити верховенство права. Багато хто помилково вважає, що капіталізм і ринкова економіка – це економіка джунглів. Це зовсім не так. Він вимагає встановлення вкрай складної інституційної неекономічної інфраструктури, заснованої на вірно трактованому принципі верховенства права. ... Ваші політики повинні зрозуміти, що вони не перебувають понад законом» [6, 6]. І ще один з невітшних висновків: «корупційний шлейф» в Україні, неспроможність політиків протягом майже двох десятиліть вирішити соціально значущі, життєві проблеми громадян і якісно поліпшити параметри життєдіяльності всього суспільства значно впливає на «пониження» міжнародної ваги та іміджу нашої країни. Ось що згадує відомий вчений і правозахисник С. Глузман: «Добре пам'ятаю постійний інтерес до нас у перші роки незалежності. Велика кількість журналістів з інших країн і акредитованих тут... А потім все зміни-

лось. “У вас нудно й сіро. Нашим журналістам тут просто нічого робити. Тому вони залишають Україну”, – так під час конфіденційної зустрічі сказав мені тоді посол однієї з європейських країн». І автор робить дуже невтішний висновок – поки що «ми справді провінціали. Країна, що не вміє налагодити своє внутрішнє життя, не в змозі усвідомлено впливати на процеси в світовій політиці» [3].

Відомий критик і експерт проблем породжених неліберальною демократією Ф. Закарія, вважає однією з її базових характеристик інститут виборів та іноді їх достатньо часту повторюваність. При цьому влада багатьох країн залишає за дужками проблеми реформування правових відносин, формування відповідної політичної культури та фону, сприятливого для становлення розвиненої особистості. Усе це в кінцевому підсумку призводить не до формування суспільних відносин демократичної участі, а до встановлення шляхом виборів диктаторських і авторитарних режимів від Венесуели аж до Казахстану і Росії, причому в останній діє модель «суверенної тандемократії». В Україні ж діюча виборна демократія призвела до інших наслідків – встановлення режиму номенклатурно-олігархічного двовладдя з елементами державницької риторики і з непередбачуваним розвитком політичних подій, незважаючи на удавану «стабільність» нинішнього авторитарного ренесансу. Сподіваємось, однак, що затримка України на етапі «неліберальної демократії» не буде ані нездоланною, ані вкрай тривалою.

Адже погодимось з думкою, що модель демократії участі не буде працювати в країні доти, доки суспільство не сформує розгалужене, стабільне і працююче соціальне підґрунтя демократичних змін. Вкорінення демокра-

тичних засад суспільства потребує не тільки повсякденної роботи, а драматичних зусиль громадян, політиків, суспільства в цілому у непростих, кризо-

вих ситуаціях, коли вирішується доля країни як громади, котра з кожним кроком усвідомлює себе соціально і політично більш зрілою й упевненою.

Література та примітки

1. Автопортрет Україна 2010. Годовая программа социологического исследования 2009–2010 год // <http://institute.gorshenin.com.ua/media/uploads/-122/36/d92e27993b83.pdf>
2. Вайтхед Л. Драма демократизації // Демократія. Антологія. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 649–661.
3. Глузман С. Страна провинциалов // Известия. – 2009. – 1 вересня.
4. Денисенко Е. В Мажоритарном тоне. Битва за место в парламенте уже началась // Власть денег. – 2011. – № 13. – 1–7 апреля.
5. Каленский Н. Особенности кризисной «тени» // Профиль. – 2010. – 13 февраля.
6. Лоусон Н., Горбач Д. «Неочевидно, что госпрограммы полезны для экономики» // Бизнес. – 2009. – 28 сент.
7. Матвейчук И. Коррупционные потоки централизуют // Комментарии. – 2010. – 19 ноября.
8. Рябов С. Вульгаризми політичної мови // Політична реформа очима експертів: значення публічних консультацій. – К., 2007. – С. 30 – 41.
9. Українці вважають роботу президента й уряду незадовільною // <http://www.epravda.com.ua/news/2011/01/26/268136/>

II. Внутрішні та зовнішні передумови реалізації демократичної перспективи в Україні

Внутрішні та зовнішні етичні передумови реалізації демократичної перспективи в Україні: 5 кроків назустріч гідній відповіді на історичний виклик та трохи міжнародного контексту

Юрій Бауман

To define the essence of the historic challenge facing Ukraine and all its citizens it is necessary to study the problematic contradiction posed by this historic challenge. In the first place, this involves the search for and identification of the subject of democratic transformations, as well as securing social solidarity by democratic means. Research into the social bases and prerequisites of democracy, the measures and forms of required social maturity, eventually leads to an exploration of factors representing an insuperable impediment to the democratic transformations, as well as of the means by which these obstacles may be overcome, and by whom.

Японський сад 15 каменів, безперечно, одна з найяскравіших невмирущих філософських метафор. Зокрема, його сенс можна потрактувати і так: з кожної точки історичного часу і простору відкривається неповторна картина, кожна історична ситуація дарує унікальний шанс побачити щось нове, щось інше. Лише так – через унікальне – можна поглибити розуміння істини. Бо розвиток теорії, осягнення універсального, сутнісного, відокремлення універсального від специфічного принципово неможливі інакше, ніж через осмислення та теоретичний аналіз унікальної проблемної ситуації, через погляд на цілісність та історію цілісності в унікальному ракурсі, що його зада-

но досвідом і практикою специфічних тут і тепер.

Дослідження соціальних основ і передумов демократії, міри та форм необхідної для цього суспільної зрілості зводиться, врешті, до з'ясування того, що і наскільки непереборно утруднює демократичні трансформації. А також того, хто і як це може подолати.

Тобто, йдеться, насамперед, про пошук і визначення суб'єкта демократичних трансформацій, а також про забезпечення соціальної солідарності демократичними методами. Що, у свою чергу, порушує похідні проблеми, а саме: правої культури, легітимізації суспільного ладу, здатності до творення

ефективних об'єднань, дієвості маніпулятивних впливів тощо. І виявляється, що основною тут виступає суто етична проблема довіри.

Модуси реалізації суспільної довіри (чи компенсації браку такої довіри) викликають до життя той чи інший суспільний порядок та політичний режим. Сучасна Україна може служити цьому чудовою ілюстрацією.

В Україні ситуація безрадісна. Проте потенційно, можливо, багатобічюча. Адже маємо у себе типовий історичний виклик за Тойнбі: без подолання кризи політичної системи, політичної легітимності, отже, кризи політичної довіри подальший розвиток, а не виключено, і саме існування України вельми проблематичне. Але у рамках теперішньої парадигми розвитку ні агента, ні шляхів подолання такої кризи не видно.

Щоб конкретизувати сутність історичного виклику, що постав перед Україною, і отже, на жаль, і перед усіма нами, її громадянами, варто розглянути фіксовану історичним викликом проблемну суперечність між необхідним та існуючим крізь призми низки рівнів аналізу. Такі наближення мають слугувати сходинками від політичної поверхні до етичної сутності.

Наближення перше: стан політико-правової системи.

Політична (як політико-правова, так і політико-ідеологічна) система морально застаріла і є неефективною як на макро-, так і на мікрорівнях (якщо використати економічні аналогії). Така політична система є малопринятною і малолегітимною для країни, проте іншої системи країна випрацювати поки нездатна.

На макрорівні політична система України є четвертим з «перебудовних» часів етапом мутації адміністративно-номенклатурного олігархічного ладу в

умовах квазіринку і квазідемократії. Ідеалом такої системи, до якої вона природно тяжіє, є безальтернативний монополізм по-феодалному соціально і державно організованої панівної верстви в умовах «удаваного конституціоналізму», «квазіконституціоналізму» (поняття «мнимого конституціоналізму» обґрунтоване на матеріалі історичного розвитку Німеччини та Росії ХІХ – поч. ХХ ст. російським дослідником А. Медушевським)¹. За такого порядку вибори і публічна політика позірно існують, але мало що або геть нічого не важать, а влада позиціонується як така, що існує поза та над політикою і законами. Суть і мета політико-правового ладу «удаваного конституціоналізму» – забезпечити збереження влади старих панівних верств за нових реалій. Отже, і комфортне еволюційне пристосування старих панівних верств до цих нових обставин за умов додержання більших чи менших, але в кожній ситуації – мінімальних демократичних пристойностей з огляду як на власне населення, так і, особливо, на світову ліберальну спільноту домінуючих демократичних країн.

До означеного «ідеального» стану небезпечно наблизилась сучасна Росія, що звернула з магістрального цивілізаційного шляху демократизації на трагічні манівці мрії імперського реваншу. А у «третьому світі» спостерігаємо цілий парад подібних довершених зразків на кшталт дореволюційного Єгипту. На наших же теренах описана система, навпаки, увесь час, попри безперервні коливання, врешті-решт віддалялась від свого ідеального стану. У всякому разі – до президентських виборів 2010 р. Але сутність свою впевнено зберігала. У електорально-мотиваційному вимірі зазначена сутність являє себе у принципі негативного вибору, або, нормальною мовою кажучи, зводиться до імперативу «обирай існуюче попри усі його мінуси,

бо альтернативи незрівнянно гірші». Ідеальний варіант для такої системи негативного вибору так званий електоральний авторитаризм зводиться до альтернативи «існуюча влада або хаос і розпад соціальності». При ньому єдиною мирною формулою зміни влади є призначення наступника. Її менш остаточний, проте цілком задовільний для панівної верстви варіант (Єльцин, Кучма-2) все ж включає в себе електоральний вибір, що зводиться до альтернативи «чинна влада або завідомо менш прийнятний лідер» (у наведених випадках – лідер компартії, але цю роль може зіграти також правий радикал чи просто неадекватний нездара тощо).

Але і тепер кожна з основних політичних сил України почуває себе досить комфортно попри загальне кричуще падіння підтримки, бо виходить з того, що як би політично, правово чи морально вона не грішила, гріхи суперників будуть не менші, і для певної частини виборців вона залишиться більш прийнятною (точніше, менш непринятною), ніж конкуренти. І це незважаючи на те, що для низки політичних утворень (насамперед, для нещодавно правлячих і декларуючих наявність принципів партій «помаранчевого» табору), така «гра на пониження» може от-от закінчитись чи уже закінчилась катастрофою. Основою політико-електоральної стратегії теперішньої опозиції є не розбудова альтернативної моделі позитивної діяльності, а просте очікування моменту, коли виборець розчарується у владних силах настільки, що знову погодиться вважати опозицію «меншим злом».

На мікрорівні криза політико-правової системи зводиться, на що неодноразово звертав увагу в своїх роботах періоду 2005–2008 рр. К. Малеев, до повної відсутності внутрішньопартійної демократії і неможливості рядових учасників впливати на політику та

лінію керівництва в усіх політичних партіях (блоках) чи політичних організаціях України. Політичні утворення за своєю організацією є цілковитою аналогією закритих акціонерних товариств (це – в кращому разі; в гіршому – приватних фірм). Або, якщо звернутися до запропонованої ще у 1995 р. Г. Кітшельтом класифікації, є або «клієнтелістськими партіями», або «партіями одного лідера», або певним гібридом цих типів, з певними декоративними рисами «партій програми» на радикальних флангах політичного спектру². Безумовно, саме цими організаційними (отже, і ідеологічно-моральними) вадами слід пояснювати політичний крах та безпомічну недієздатність опозиційних партій у 2010 р. Втрата ними разом з владою підтримки великого капіталу, а також можливостей опиратися на держструктури та перерозподіляти кошти з державного бюджету на свою користь не лише стала для них фатальною, але і мала своєю зворотною стороною надмірну, небезпечну для країни, непропорційну щодо електорально-політичної підтримки і при цьому напрочуд легко одержану концентрацію влади у Президента та його партії.

Наближення друге: громадянське суспільство vs політикум.

Видається, що у другому наближенні йдеться про суперечність між станом суспільства і станом політикуму: суспільство виразно більш зріле, цивілізоване, моральне і навіть культурне, ніж політикум. Більше того, не буде великою помилкою і твердження, що пересічний киянин, львів'янин чи харків'янин є розумнішим, моральнішим та навіть кваліфікованішим за пересічного політика чи функціонера держадміністрації. Це не дивно: суспільство і політична сфера розвивались з різною швидкістю і через різні механізми, а протягом 1993–2004 рр. – у різних, часом проти-

лежних напрямках. Та і політико-адміністративний відбір у нас, як відомо, є переважно негативним, а у епоху Кучми був негативним свідомо і майже цілковито. Помаранчева революція 2004 з цієї точки зору може бути коректно визначена як тріумф громадянського суспільства над політикумом (а подальша історія – як реванш політикуму).

Тобто, у другому наближенні засаднича суперечність історичного виклику Україні виглядає по-аристотелівськи: як суперечність між матерією соціального і наявною їй політичною формою, або як суперечність між громадянським суспільством і політико-владно-державною сферою, або як проблема пошуку адекватної політичної форми соціуму України.

Наближення третє: відсутність політико-ідеологічного представництва.

У третьому наближенні засаднича суперечність являє себе як відсутність політичного представництва середнього класу, «дрібно-середнього» бізнесу та самостійних чи кваліфікованих працівників взагалі. Натомість спостерігаємо монопольне представництво монополістичного капіталу та чиновництва (тобто, використовуючи марксистський сленг, чистий випадок державно-монополістичного ладу). Справді, усі основні, тобто представлені у парламенті, на посаді президента та в уряді, політичні сили опираються, з одного боку, на олігархічний капітал та великий (т.зв. системний) бізнес з їхньою різномірною клієнтелою, з другого, на широкі верстви залежного від держави населення (бюджетників, пенсіонерів тих, хто одержує різні форми допомоги тощо), чие соціальне становище, рівень добробуту і соціальна вразливість робить їх чутливими до безпосередніх матеріальних стимулів.

Відповідно геть усі провідні політичні сили являють собою різноманітні

зразки антикварного консерватизму. Водночас в Україні немає не лише сил ліберального чи соціал-демократичного характеру, але і сучасного консерватизму англо-саксонського штибу.

Отже, потенційним чи актуальним носіям ліберально-буржуазних цінностей (в усіх модерново-цивілізованих модусах їхнього існування: ліберально-консервативному, ліберально-соціалістичному та помітно слабшому власне ліберальному) немає кого підтримувати та за кого голосувати, бо політичних структур із відповідною ідеологією і демократично-правовими нормами внутрішнього устрою в країні немає. Половина громадян країни, і найактивніша, найдинамічніша половина! – у тому числі виразна більшість мешканців великих міст, позбавлена адекватного політичного представництва і живе ніби не в своїй країні за чужими правилами. Одна з ілюстрацій цього – те, що колишня «помаранчева ніша» – величезний політико-електоральний сегмент, що охоплював близько половини виборців – порожня нині на дві третини.

Ситуація в Україні, таким чином, унеможливує реалізацію концепції демократії як вибору громадянами зпоміж конкуруючих еліт. У європейській політичній думці така концепція є превалюючою, бо після викликаной роботами В. Парето та Р. Міхельса з їх «залізним законом олігархії» кризи ідеї демократії ототожнюються з концепцією представницької демократії і визначаються у протистоянні з розумінням демократії як безпосередньої і прямої. Тобто, як люблять вказувати на свій пріоритет у задаванні координат демократичного дискурсу французи, учення Монтеск'є проти учення Руссо. Але у половини українських громадян можливості такого вибору між елітами просто немає, а на політичну самоорганізацію чи та реалізацію прямої демократії вони

не здатні. І тому мають, попри цілком демократичні (хоч і багато у чому неправові) орієнтації, обирати між: пасивним ігноруванням чужого авторитаризму, що сприймається як неминуче зло; пасивним, а тому вельми неефективним і малоперспективним, соціальним опором йому; нарешті, активною підтримкою ближчого, «свого» авторитаризму як «меншого зла». Варто зазначити, що процедурні способи реалізації такого вибору можуть бути цілком демократичними за формою. І варто додати, що така логіка політичного вибору, вірніше політично вимушеної поведінки в умовах відсутності реального вибору за наявності формальних можливостей вибору, характерна не лише для усієї країни, а відбивається у практиках десятків і сотень політичних та громадських об'єднань, що декларують демократичні засади своєї діяльності.

Четверте наближення: нездатність до самоорганізації, політичної діяльності та здійснення влади як проблема правосвідомості.

Проблема ця сутнісна, глибинна, однак, банальна: ще Аристотель з Полібієм звертали на неї увагу, описуючи дурні цикли кругообігу державних форм у полісах античного світу. Історія нашої країни і у XVII, і у XX ст. черговий раз підтвердила цю незаперечну істину: демократія без права – це прелюдія диктатури, в кращому разі – авторитарного режиму як відповіді на суспільну вимогу хоч якоїсь унормованості і стабільності, хай і без демократії. І ця грань проблемного напруження демократії знаходить свій вияв не лише у загальноукраїнських процесах, але і в практиці буквально кожного об'єднання громадян, котре хоч трохи є таким, а не фікцією.

Це природно: скільки-небудь постійне об'єднання зусиль, узгодження дій можливе лише на основі і у рамках спільних цінностей, на яких ґрунтують-

ся спільно визнані правила, критерії, процедури, отже, легітимність дій, представництва та керівництва. Тобто, для демократичного суспільного договору його правила – це усе. Але саме ці правила та їхні правові засади ніде і ніколи в українських практиках, демократичних практиках зокрема, не є пріоритетними цінностями: ними завжди нехтують заради ситуативної доцільності чи/та дріб'язкової вигоди.

Від всеохопного та прогресуючого правового нігілізму, примату доцільності над правом невіддільні панівні в Україні безвідповідальність та цинізм.

Однією з причин такої традиції агресивного правового нігілізму є те, що самі закони та інші державні норми за системи примусово-насиленої, нерівної, несиметричної, класової, тобто, по суті, окупаційної форми суспільного договору, як слушно зазначав К. Малеев, є не нормами права і продуктами суспільного договору, а, навпаки, служать інструментами управління для панівної верстви. І тому цілком природно ігноруються як керівниками (які просто не розповсюджують їхню дію на себе), так і керованими, котрі не вважають такі закони своїми, отже, легітимними, і коряться їм лише під тиском примусу.

Ще одним коренем правового нігілізму, що унеможливило сталу демократію в Україні взагалі, самоорганізацію та політичне представництво демократичних верств, насамперед, середнього класу, зокрема, є націонал-демократія. Точніше, ще не подолане остаточно ототожнення демократії та націонал-демократії, попри політико-ідеологічне фіаско останньої.

З одного боку, історичні заслуги націонал-демократії у розбудові державності і демократії в Україні безспірні. Зокрема, виявилось, що лише самоочевидні, аксіоматичні ідеологічні заса-

ди національно-етнічної солідарності змогли в наших умовах привести до появи та довготривалого існування та функціонування, часто-густо – досить успішного, політичних об'єднань демократичного штибу.

З іншого боку, націонал-демократія як демократична течія є вельми обмеженою та архаїчною. Недаремно вона органічно невіддільна і нерозрізнена зі своїми консервативним та радикальним крилами, котрі навіть на рівні не практики, а ідеології мають з демократією дуже небагато спільного. І основним ганджем націонал-демократії є саме її етико-правові засади. У власне морально-правовій площині це проявляється у старій добрій трайбалістській етиці, основи якої вичерпно виклав злий дідусь Ленін у промові на III з'їзд комсомолу: все, що веде до перемоги нашої справи (тобто справи національної у тому вигляді, як ми її уявляємо) – добре, все, що заважає такій перемозі – погано; відповідно, усе, що роблять хороші на наш погляд у даний момент політичні персонажі – добре, а усе, що роблять їхні супротивники – погано навіть у тому випадку, якщо і ті, і другі творять зараз точнісінько те, що їхні супротивники творили учора. Однозначне домінування цінностей національної емансипації над цінностями соціальної чи політико-демократичної емансипації приводить до розуміння держави, насамперед, як інструменту розбудови нації. Тому націонал-демократія, за всієї своєї демократичної риторики, закономірно тяжіє до вельми консервативного і не вельми демократичного бачення держави як централізованої, унітарної, адміністративно сильної і виразно домінуючої над суспільством. Відповідно, на рівні процедур панують авторитарно-мобілізаційні установки: обираємо вождя і усі, як один, йдемо за ним і підтримуємо його в усьому.

За такого світоглядно-правового підґрунтя не доводиться дивуватися, що у політичних практиках націонал-демократії безроздільно панує приземлена політична доцільність вкупі з вождизмом, котрі закономірно призводять до неефективності, безвідповідальності, безпринципності, розколів, корупції тощо.

Залишається втішатися тим, що націонал-демократія – це найм'якший випадок реалізації підміченої уже цитованим К. Малєєвим закономірності такого змісту: як тільки до демократії додається який-небудь стійкий загальний епітет (соціалістична, народно-демократична, суверенна, ісламська тощо), це є ознакою того, що демократії там залишилось небагато.

Отже, за умови слабкості, а то і відсутності засад правосвідомості як основи домовленостей щодо формування суб'єкта демократичної трансформації України залишається сподіватися на довіру як таку: вірю чи не вірю. В певному сенсі це цілком логічно: довіра – це субстрат демократичної політики і основа демократичної легітимності. Але от довіри то як раз і бракує. Та це вже суто моральна проблема.

П'яте наближення: нездатність до самоорганізації як моральна проблема.

У п'ятому наближенні, таким чином, серцевиною історичного виклику виявляється незадовільний стан моральності й правосвідомості середнього класу України, отже, його здатності самоорганізовуватись в осередки громадянського суспільства і потім, породжувати конструктивні і тривалі ідеологічні політичні рухи та утворення, висувати і контролювати лідерів та функціонерів тощо.

Звісно, незадовільність ця не є абсолютною, поступ грамотності і правосвідомості є позитивним та відчутним (вітчизняна політична історія уже дала у підсумку дуже цікавий і перспектив-

ний масовий різновид пересічного громадянина, що вимушено розбирається у дуже дивних речах – від технічних параметрів газотранспортної чи банківської системи до компаративного конституційного права). Підприємницький протест проти урядової редакції податкового кодексу – перший в новітній українській історії соціальний класовий рух – є вагомим доказом поступу соціальної самоорганізації.

Однак практика поки що здебільшого переконливо свідчить, що рівень моральності й правосвідомості, достатній для усвідомлення того, що «так жити не можна», а подекуди навіть і для того, як треба жити, щоб було цивілізовано та демократично, є цілком недостатнім для вирішення позитивнопрактичних завдань. Просто кажучи, моральності і правосвідомості не вистачає, щоб, як каже згаданий К. Малеев, зібратися десятку людей і довірити обраному ними одинадцятому певні повноваження і зібрані гроші так, щоб не виникла чергова малесенька корупційна неефективна копія всеукраїнського корупційного неефективного оригіналу.

Така нездатність побудувати засновані на довірі та узгоджених процедурах ефективні й прозорі (недавній досвід підприємницьких протестів на київському Майдані дозволяє додати – і скільки-небудь тривалі) форми організації залишає добрій половині громадян України вельми небагатий політичний вибір. Оскільки цілісність суспільства і якісь форми соціальної солідарності та інтеграції все одно мають мати місце, залишається або терпіти нав'язаний згори квазіфеодальний авторитаризм і жити у веселенькому периферійному суспільстві часів імперіалізму та пролетарських революцій, чи сподіватися на зовнішній буксир. В останньому сенсі можна зазначити, що В. Ющенко – це Ленін сьогодні: як Володимир

Ілліч не вірив у світлий соціалізм у Росії і сподівався на допомогу переможного пролетаріату Німеччини та усієї Європи, так і Віктор Андрійович не вірив у здатність України трансформуватися і усі надії покладав на сприяння Євросоюзу і вступ демократичної України до нього.

Правда, до недавнього часу середні верстви України, як і усі її громадяни, мали бонус – можливість обирати, яка з чужих їм ідеологічно консервативних авторитарних чи напівавторитарних політичних сил є для них меншим злом. Осмислених форм активності ж (ідея на зло недружній владі ніяк на неї не впливати осмисленою не видається) для таких громадян залишалось і зараз залишається аж дві: голосувати за вистражане у сумнівах «менше зло» і вдаватися до локальних акцій прямої дії на захист локальних інтересів. Навіть згаданий підприємницький Майдан як загальноукраїнський рух зробив лише перший крок до того, щоб піднятися над рівнем такої ситуативної локальної дії. До речі, весь цей стан справ означених громадян країни глибоко принижує, деморалізує, депресує і сильно втомлює.

Визначальний характер моральних проблем, проблеми довіри та відповідальності – зокрема, ставить цікаве, але теоретично та практично вельми неприємне питання щодо необхідності певного морального фундаменталізму і пошуку модернових форм солідарності на його основі. Але такий фундаменталізм, що міг би і мав би зайняти місце владного авторитарного примусу в цементації суспільного цілого, і місце централізованого адміністрування та вождизму – у цементації соціальних та політичних рухів, принципово погано поєднується із атомарними орієнтаціями на індивідуальний успіх, притаманними відкритому ліберальному конкурентному ринковому суспільству. Існуючі у світі варіанти

розв'язання такого завдання – ствердження безумовності «не бреші», «не кради», «не вбий» (британські традиції і пристойність, американський протестантизм, німецька чи японська безумовна патріотична повага до законів та правил як виразника суспільного цілого) Україні неприйнятні та очевидно не підходять. У деяких варіантах цю функцію виконує церква (не лише в американському, але і, припустимо, польському чи ірландському), але очевидно, що неавторитетні, переважно антиінтелектуальні, часто авторитарні, здебільшого ретроградні і до реакційності консервативні, дуже політично і при тому здебільшого антидемократично заангажовані або ж принципово аполітичні українські конфесії є швидше гальмом, а не важелем демократичної трансформації. Тому питання щодо доцільності, форми реалізації та самої можливості ліберального різновиду морального фундаменталізму в Україні є відкритим.

Таким чином, чи погубить теперішній історичний виклик Україну, а чи відповідаючи на нього, вона вирветься у шеренгу лідерів цивілізаційного поступу – рішення цієї історичної альтернативи у кінцевому підсумку залежить від того, чи вистачить середньому класові України моральних сил, правової принциповості та звичайнісінької пасіонарності для віднайдення адекватних форм самоорганізації, отже, – і організації країни.

Від відповіді України на історичний виклик, від зробленого Україною історико-цивілізаційного вибору буде залежати і місце України у світі – у його цивілізованому ядрі чи на одній з орбіт його більш або менш неблагополучної, бідної, залежної і дегуманізованої периферії.

Але також очевидно, що і контекст історичного вибору України, отже, багато в чому і сам вибір, задається будовою і характером світового порядку, котрий,

у свою чергу, у низці визначальних моментів твориться основними світовими гравцями, насамперед США та Європою. Логіка глобалізації і та модель світової структури, що вимальовується у підсумку, позиціонують Україну у світовій системі координат, виступають всепроникним контекстом для наших внутрішньодержавних процесів. І тому виступають могутнім чинником, котрий сприяє формуванню, розкриттю та мобілізації потенціалу України, зокрема, реалізації її демократичної перспективи. Або, навпаки, перешкоджає цьому, призводячи до спрощення суспільного життя, примітивізації суспільних відносин, отже, до блокування поступу, маргіналізації та деградації чи витіснення за кордон саме інтелектуальних, демократично орієнтованих, активних та перспективних складових української політичної нації.

Для того, щоб проілюструвати значення позиціонування тієї чи іншої країни зовнішніми силами, досить порівняти сучасний стан Молдови та Румунії, чи, припустимо, України та Болгарії.

Як європейської країни, України стосується насамперед, політична лінія та позиція щодо неї Європи. Позиція ця зараз є цілком очевидною: несприятливою і негативною. Ще точніше – егоїстичною і безпринципною: Європа, визнаючи Україну та Грузію зоною інтересів та впливу Росії, приносить свої принципи, вони ж принципи демократії, у жертву геополітичним схемам та оборудкам. Звісно, картина не така однозначна – є у Європі прихильні до України держави і діячі. Є низка інституцій, наприклад Венеціанська комісія, які надавали і продовжують надавати їй неоціненну безкорисливу допомогу. Але в головному і в цілому висновок щодо європейського вибору між принципами і реал-

політік на користь реалполітік є однозначним.

Отже, зовнішні етичні передумови реалізації демократичної перспективи в Україні, і не лише в Україні, але і у решті пострадянських країн, і не лише пострадянських країн, є у цьому сенсі негативними. Чому?

Європа нині є цивілізаційно гомогенною завдяки перемозі її демократичних країн у співдружності та на чолі з США у двох Світових та холодній війнах. Війни ці тривали більшу частину XX ст. і були війнами за визначення вектора історико-цивілізаційного розвитку Європи, отже, і світу. В Європі, з початку Нового часу, з часів Контр-реформації, Нідерландської революції та Тридцятирічної війни, демократичні на свій час країни та ідея демократії як така, ідея національної держави як така та ідея ринкової економіки як така завжди мали поряд з собою і проти себе могутні у військово-політичному, економічному та культурно-ідеологічному сенсах авторитарні, імперські, «командно-адміністративні» альтернативи. Альтернативи ці були, як правило, хоч і не завжди, дещо менш ефективними, проте, як правило, більш масивними: Іспанська і Австрійська імперії, Пруссія і Німеччина, Оттоманська імперія, завжди – Росія. Перша світова війна знаменувала собою поразку і розпад імперій, закінчення їхньої епохи. Але ліберали і пацифісти раділи даремно, бо до закінчення боротьби європейських історико-цивілізаційних трендів було ще далеко: усе XX століття. Модерні агресивні тоталітарні неоімперські утворення антидемократичного реваншу – Німеччина та СРСР – декларували і справді мали сенсом свого існування і метою діяльності найжорстокішу міліарну мобілізацію великих народів, що мали нещастя потрапити під їхню владу, саме зміну ходу історії. Точніше

– цивілізаційну парадигму європейського, отже, – і світового розвитку. І 70 років тому, у 1940–42 рр., вони опинилися дуже недалеко від успіху: вся Європа, крім Великобританії, Ірландії, Швейцарії та Швеції, стала картиною з різних відтінків червоно-коричневого. 13 червня 1940 р. тов. Молотов констатував цей момент у бесіді з послом фашистської Італії: «Англія та Франція, з їхньою старою політичною основою, не витримують випробування. Інші країни виявились більш пристосованими до нових умов, ніж вони. Багато нового дала Італія. Багато нового дала і Німеччина. Багато нового, йдучи своїм шляхом, дав і СРСР»³.

Але Друга світова визначила цілком інший мейнстрім цивілізаційного розвитку Європи, отже, і людства. Перемога на європейських теренах демократичного ладу і ринкового господарства в боротьбі та історичні конкуренції з країнами «нової політичної основи» тепер є абсолютною: демократизація повоєнної Німеччини стала вирішальним поворотним пунктом усієї світової історії новітнього часу, а ще ж маємо неодмінно згадати Італію з Австрією, а поза межами Європи – звісно, Японію. Наступні хвилі демократичних трансформацій країн Півдня Європи у 60–70 роках XX ст. і, нарешті, Сходу Європи і частково – Балкан у кінці століття довершили справу.

Цінності демократії, правового ладу, відкритого плюралістичного суспільства, ринкової економіки, національної держави як форми існування народу запанували у Європі, котра зараз є самодостатнім геополітичним масивом, до того ж конституїтованим у цілісність Євросоюзом. У цьому сенсі поняття «Європа» не є географічним, а тому низка країн Балкан та Сходу Європи, Україна – у їхньому числі, сприймається лише як європейське оточення разом

з країнами, припустимо, Півночі Африки чи Закавказзя. В кращому разі деякі з цих сусідів позиціонуються як «кандидати до Європи». З іншого боку, Австралія, Канада чи Ізраїль – це цілком Європа. Тобто, альтернативність цивілізаційних парадигм – не європейська проблема. Якщо, звісно, не вважати Росію європейською країною. Як і Білорусь, Україну, Сербію, Туреччину, Боснію і Герцеговину.

Не вважати хочеться і наче можна собі дозволити: ареал цивілізованих демократичних режимів постійно розширяється, охоплюючи зараз більш ніж 3/4 економічної потуги планети і на 99 % збігаючись з тим самим «золотим мільярдом» (мінус певну кількість арабів Перської затоки і китайців Сінгапуру та Гонконгу). Військово-технологічна перевага західного світу теж величезна такою мірою, що НАТО фактично є не стільки військовим блоком, скільки планетарною поліційною силою.

Однак абсолютна більшість людства ще не обрала вектора свого цивілізаційного руху. Витіснені з Європи (або відтиснуті – йдеться про Росію – на її маргінес) цивілізаційні альтернативи нікуди не ділися. Вони закономірно і природно відроджуються в іншому масштабі – більшому, світовому: приклад – Китай, а також десятки країн менш потужних, від Ірану чи Росії.

Проблема України у цьому сенсі полягає у тому, що Європою, котру очолює Франція і Німеччина (і пригальмовує на цьому шляху Великобританія) обрано дуже ризикований та сумнівний, і тому, на мою думку, безвідповідальний і тупиковий – ієрархічний, євроізоляціоналістський – варіант архітекtonіки світу, що глобалізується.

Досягнувши (насамперед – за американської допомоги, за півстоліття під захистом стратегічної парасольки аме-

риканського мілітарного протекторату) торжества демократичної цивілізаційної моделі, Європа, як «ідеальний споживач» професора Вибегалло з «Понеділок починається в суботу» Стругацьких, очевидно задалась метою згорнути простір і зупинити час. При усій своїй природності для здорового глузду, логічно несуперечливою така стратегіма якимось чином видається: принципове зосередження на своїх локальних інтересах і проблемах поєднується у ній з претензією на світове лідерство та роль архітектора світу, засадничі цінності хоч і проголошуються не лише фундаментом європейської цивілізації, але і загальнолюдськими абсолютними універсаліями, проте, здебільшого, залишаються для внутрішньоевропейського вжитку, легко поступаючись у зовнішній політиці міркуванням поточної політичної доцільності. На виході маємо парадоксальну ситуацію, коли за безумовного світового домінування демократичних країн та демократичної гомогенності Європи, цінності демократії для європейської «реалполітік» далеко не завжди є визначальними.

Що сучасний ієрархізований світ з необхідністю охоплює декілька рівнів, декілька кіл авторитарних, антиєвропейських режимів в окраїнних частинах планети, тобто на більшій її частині (і більшій частині Євразії теж), – написано немало справедливого, зокрема⁴, І. Валлерстайном, Ю. Латиніною та ін. Але у І. Валлерстайна несправедливий характер світосистеми – явище неунікне за визначенням взагалі, органічний порок капіталізму та лібералізму – зокрема. Ю. Латиніна лаконічно і переконливо показує, що Європа і світ у XVII–XIX ст. уже переживали те, як зростання свободи і багатства на Заході Європи закономірно призводили до зростання деспотизму, визиску і бідності на її Сході та за океаном. Ю. Латиніна

також доводить, що у глобалізованому світі ситуація з цією напастю навіть безнадійніша через те, що сучасним деспотам свої вчені і ремісники не потрібні, а «виникнення будь-якої суспільної групи, котра займається чимось іншим, крім виконання функцій рабів чи охоронців, сприймається як ... виклик режиму»⁵: усе потрібне вони можуть придбати на світовому ринку взамін на доступну для добування малокваліфікованою працею сировину. Ці спостереження Ю. Латиніної видаються цілком слушними. Чого не скажеш про її версію щодо відповідальних за таку світобудову, котрими виявляються корумповані тоталітарні племенні вожді і польові командири Конго, Афганістану, Палестини і ще декількох подібних країн, а також чомусь західні правозахисники та міжнародні гуманітарні організації.

Складається враження, що така архітектоніка світу є свідомою метою лідерів Європи (уточнимо – більшості лідерів «старої» Європи), певним бажаним стабільним станом на певний – вельми протяжний у часі і, бажано, максимально протяжний – поточний історичний період. І вибудовується ними цілеспрямовано.

У цій моделі світу, що її прагне сформувати Європа, за світову стабільність відповідають, в основному, США. А незрівнянно менш обтяжена глобальною відповідальністю за стабільність світоустрою Європа посилюється відносно них шляхом загравання та маневрування у багатокутнику між Росією, Китаєм, мусульманським світом тощо з тим, щоб набрати якнайбільшу вагу, опираючись на обшири та ресурси недемократичних опонентів США. Сполучені Штати при цьому неявно позиціонуються як гегемоністська сила, а явно – як «паперовий тигр» сучасності, і емансипація їхнього протекторатування задається як основний європейський політичний вектор, спря-

мований, проте, на досить химерний ідеал: таке світове домінування Європи, котре не передбачає глобальної відповідальності; котре передбачає її відгородженість від світу високим парканчиком, за котрим смачно їдять; і таке культурно-ідеологічне задавання європейських універсальних цінностей, яке залишає за неєвропейськими країнами право на самотню неєвропейськість, тобто, насамперед, на авторитаризм, порушення прав людини, злидні тощо, а також права їхніх правителів на свої інтереси та зони впливу остільки, оскільки це відповідає європейським інтересам або хоча б їм не суперечить. Подробиці цієї геніальної стратегії, гідної закомплексованого тінейджера, див. у Е.Тодда, такого собі європейського антиБжезінського, програмові концепти та стратегічні геополітичні напрацювання котрого, на заздристь решті аналітиків, з похвальною старанністю втілюються у політику локомотивів євроінтеграції⁶.

Обсяг статті не дає можливості зупинитись у цьому зв'язку на багатьох цікавих, але не першорядних для її теми міркуваннях. Приміром, на тому, що спадок ери європейського колоніалізму разом з постколоніальним травматичним синдромом є, разом з комплексом неповноцінності щодо США, для подібного світобачення неусвідомлюваним, але виразним підґрунтям, котре вельми утруднює вихід з глухого кута ображеної безперспективної парадигми «або ми владарюємо, або нас не чіпайте і живіть як хочете». Що болісно і повільно створювана сучасна модель євроінтеграції і за масштабом, і, головне, за темпом і суттю, відстає від логіки глобалізації та формування світової людської спільноти, і тому стрімко морально застаріває. Що, відповідно, принципово приречені на поразку пошуки унікальної євроідентичності, що їх уже не перше десятиліття ведуть численні інтелектуали Європи,

попри те, що прогресивні з них бачать специфіку європейської приналежності у відкритості світу, діалогічності та поліфонічності⁷. Що США, особливо в рамках доктрини Монро (згадаймо історичні слова про «нашого сучого сина Сомосу»), але не тільки, хворіли у 50–60 роки тією ж хворобою вибудови буферного шлейфу антидемократичних режимів для протистояння комунізмові. Варто також з особливою втіхою зазначити, що стрункність архітекτονіки світу, що її вибудовує Європа, уже зруйнована арабською «весною народів», що у 2011 повторює, як слушно зазначив К. Малеев, європейський 1848.

Для нас головним є інше: Україні як частині Європи у такій картині світу місця немає. Позиціонування не у ядрі світу свідомо прирікає на недемократичність, а демократичність устрою, відкритість суспільства та конкурентність економіки більше не є підставою для входження у це ядро. В найкращому разі вона зберігається на світовій мапі як сателітарний Росії буфер між Росією і Європою та європейський сировинний придаток. Європейська, демократична Україна, до того ж, очевидно, може стати для Євросоюзу проблемою: що з нею робити – не приймати ж. Не викликає сумніву, що таке позиціонування України у ієрархії та поділі праці глобалізованого світу назвати сприятливим для формування, розвитку та реалізації її демократичної перспективи важко.

Для демократичних перспектив і самого існування України суттєвим є також такий потужний чинник зовнішнього контексту, як невідповідність універсалістських правових декларацій і реалітичної практики ситуативної доцільності та обстоювання поточних інтересів. Це спонукає до з'ясування принципового питання щодо правових засад архітекτονіки ієрархічного світу. Якщо

подивитись на систему силових дій Заходу з встановлення та підтримання світового порядку, то легко переконатися, що жодної системи немає. У Іраку до цього часу воюють за підозрою (котра, звісно, не підтвердилася) щодо наявності зброї масового знищення, а з кошмарним режимом Північної Кореї, котра нав'язливо переконує світ у наявності у себе такої зброї, ніхто воювати не збирається. Ірану чи Україні ядерну зброю мати не можна, а Китаю, Індії чи Пакистану – можна. На фантомні загрози в Афганістані реагують зразу, у Боснії – через 5 років різанини та чверть мільйона жертв, у Центральній Африці – ніколи. Воєнні злочини у Косово – це погано, а в Чечні – нормально, Сербії Косово силою тримати неможна, а Туреччині Курдистан чи Китаю Тибет – можна, Іраку захоплювати Кувейт неможна, а Росії Абхазію та Осетію – цілком. Чи є тут щось, крім політичної (і, насамперед, внутрішньополітичної ситуативної) доцільності? Риторичне запитання.

Заради справедливості зазначимо, що, хоча універсальна система світового права, заснована на певних гуманістичних принципах та організації, покликані її обстоювати – Ліга Націй та ООН – це американська ідея, хоча США вигідно відрізняється від Європи сплесками месіанських устремлінь підтримувати у світі право і демократію, але Дж. Буш-молодший неспровокованою агресією проти Іраку (для вирішення тих-таки внутрішніх проблем, породжених власними помилками його адміністрації) зробив видатний внесок у руйнацію універсальної системи світового права.

Із показовим у своїй стрункості та світоглядній послідовності ідеологічним обґрунтуванням з позицій американського республіканця можна ознайомитися у програмній книзі Р. Кагана «Про рай і владу». Важко не погодитись з автором, коли він визна-

чає Сполучені Штати як наскрізь ліберальне прогресивне суспільство, що відчуває відповідальність за утвердження ліберального демократичного світового порядку і готове застосувати для цього силу, коли він закидає «постмодерній» Європі страусячу безвідповідальну політику ігнорування світових викликів та загроз, ухилення від «тягаря гарантування глобальної безпеки». Бо «на теренах Європи старі закони міжнародних відносин уже відійшли у небуття. Європейці збудували новий лад, звільнилися від закону і навіть ментальності силової політики. Вони перейшли з гоббсівського світу анархії до кантіанського світу вічного миру», при цьому кантівський парадокс (між необхідністю світового уряду для вічного миру, але такого, котрий не загрожував би свободі) для європейців розв'язали американці⁸.

Але із цих слухних міркувань, підкріплених безсумнівною тезою про те, що права та свободи людини, ліберальні принципи можуть бути вищими принципами національного суверенітету (з чим самі європейці врешті погодились у Косово) і доповнених перманентними поблажливими констатаціями європейської військово-технічної слабкості та політико-організаційної неефективності, автор робить дивний висновок: оскільки ми («ми» – у даному разі – США взагалі, адміністрація Буша-молодшого на-самперед) хороші і хочемо хорошого (у автора це називається «моральна правота»), то все, що ми робимо, є хорошим за визначенням. Бо мета виправдовує засоби. Ця чудова логіка є до болю знайомим кожному колишньому мешканцю покійної країни під назвою СРСР, усі дії якої теж були правильними за визначенням, бо у кінцевому підсумку вели до звільнення людства.

На думку Р. Кагана, європейці мають визнати свою слабкість і забезпечити індульгенцію легітимності для усіх дій США, не обмежуючи будь-які такі дії правовими формальностями. Але історія згаданого СРСР, якщо чогось і мала навчити людство, так це того, що принцип «мета виправдовує засоби» є морально неістинним і тому невідворотно згубним. А чарівна у своїй непосредності претензія не просто сприяти ліберальним принципам, не звертаючи увагу на правові нормативні обмеження, а робити це у тих випадках, у той час, такою мірою і таким робом, коли і як це зручно, очевидно – із внутрішньополітичних партійних причин та інтересів, взагалі небезпечно наближає республіканський підхід до того самого новітнього гіпернаціоналізму, від якого відхрещується автор.

Адже концепція світу, де під критеріям універсалістських норм торжествують інтереси сильного, де право сили вище сили права – ідеальна для авторитарних та тоталітарних дегуманізованих режимів. Справді, якщо провідні демократичні країни свідомо повертають світ до вчорашньої моделі поділу сфер інтересів відповідно до сили, то які претензії можуть бути до агресора, крім як відсутності достатньої потуги як основи його претензій? Ну, ще і суттєва шкода інтересам провідних демократичних країн, звісно. Це саме той світ, до якого щиро апелювала міжсвітовими війнами Японія, що усього-то претендувала на свій скромний шматочок світу – сферу інтересів у близькому Китаї та джерела нафти. І Італія, агресія котрої проти Ефіопії, Албанії, Греції аж ніяк не була замахом на доктрину Монро. І СРСР, котрому то фінський кордон тис, то існування Польщі, Литви, Латвії, Естонії, Туви заважало, то чорноморських та балтійських проток не вистачало, а то Буковини з Бессарабією. На цьому тлі

нацистська Німеччина з її претензією об'єднати усіх німців під одним дахом, а заодно повернути нерозумне населення Чехії і Моравії у непорушний союз, виглядає просто як сама скромність.

До речі, Німеччина, СРСР та особливо Японія 20–40-х – чудова ілюстрація ілюзорності надій на стабільність військово-технічної переваги Заходу. Як переконалися західноєвропейські союзники, у Франції 1940 чи Сінгапурі 1942, така перевага має неприємну особливість швидко і, головне, несподівано, минати.

Отже, теперішня інфантильно безвідповідальна політика Європи є не лише українською, але і світовою проблемою. (Чому саме Європи? Звісно, не саме Європи, проте Європи насамперед: недавній і живий приклад Грузії показує, що Європа за неї не воювала б. А США воювали б. Відчуйте різницю). Адже альтернативні вектори історико-цивілізаційного розвитку, переможені у Європі ідеями правового ладу, демократії, національної держави та гідного людського існування, нікуди з планети не щезли – вони просто перемістилися у загальносвітову площину. І ідея побудувати з їхніми носіями гармонійні стосунки, позиціонувавши їх у нижніх щаблях світової ієрархії, є небезпечною утопією, котра загрожує великою війною у майбутньому.

У останній і блискучій книзі З. Бжезинського⁸ як раз і показано – не знаю, чи хотів цього автор, але вийшло виразно, – що найуспішніші дії у масштабі обмежених інтересів та горизонтів, навіть якщо це масштаб домінуючої наддержави (чи, додамо від себе, рівного їй міждержавного об'єднання під назвою Євросоюз) не мають у сучасному глобальному світі сенсу. Тобто обертаються провалами, колосальною розтратою ресурсів і унікальних історичних шансів, якщо їх не осмислено, не

сплановано та не проведено як планетарно та історично відповідальні.

Для відвернення цієї майбутньої світової кризи Європа має зробити принциповий вибір на користь універсальності права на противагу «реалполітік» сфер впливів. Лише активна месіанська політика прогресистської трансформації світу на універсальних морально-правових засадах не лише захистить людство від майбутніх воєнних загроз, але і забезпечить Європі ту роль світового лідера, до якої вона так прагне.

Активне залучення України до світової цивілізованої демократично-правової спільноти, видається одним з перших природних кроків на такому шляху, з необхідністю створить сприятливий мотиваційний контекст для перспектив незворотної демократичної трансформації нашої країни.

Якщо вийти за соціально-політичну площину і залучити також економіко-правові реалії, маємо в Україні звичайнісіньку буржуазно-демократичну революцію. З тих, які ось уже 450 років, з часів Тіля Уленшпігеля, гуляють світом. Майдан-2004 був просто початком її відкритої фази. Але зміст і мета буржуазно-демократичної революції – утвердження рівності перед законом і правової гарантованості справедливо набутої власності. Очевидно, що мета далеко не досягнута. Тобто, маємо революцію – що дуже небезпечно і нестабільно – незавершену, яка перманентно загрожує кризами та знаходиться зараз у фазі реакційного відкату («реставрації»).

Адже основні історично-цивілізаційні вибори країною не зроблено: взагалі, як питав данський принц Гамлет – бути чи не бути? Де бути, в Європі чи в Азії? У світовому демократичному та цивілізованому і гуманізованому ядрі цивілізації чи на її неблагополучній периферії, бідній та деспотичній? На вістрі світових процесів чи у їхньому нудному хвості?

Який – як питав російський експерт з революцій Ленін – шлях розвитку капіталізму обрати: прусський (зараз його назвали б російським чи китайським, і саме його прагне зреалізувати правляча зараз в Україні сила) чи американський (він же зараз – європейський)?

Неприємно, що відповіді на усі ці питання доведеться давати, і вони залежать також і від нас. Але куди подінешся. Залишається обережно сподіватися, що до війни фермерської Півночі і латифундистського Півдня (де, звісно, Північ і Південь – не географічні поняття, а варіанти-моделі цивілізаційного вибору поступу капіталістичної цивілізації) – що до такої війни в Україні не дійде ні всередині її, ні ззовні.

З іншого боку, демократичні перспективи України є внутрішньою справою лише України і внутрішньоукраїнською, нашою приватною метою. Хоча, звісно, Україна, що складається із чотирьох суттєво відмінних регіональних сегментів з перманентно зростаючою спільною загальноукраїнською ідентичністю, та ще і згрупованих за формулою два проти двох по різні боки циві-

лізаційного розлому С. Хантінгтона (що є нічим іншим, як фронтом демократичної трансформації, що зупинився і тому сприймається як розлом) – це дуже цікавий випадок еманации світових та європейських проблем.

Цивілізаційний поступ України, її правовий та демократичний прогрес є також передумовою як становлення цілісності сучасної Європи, так і ключем до повороту сусідньої Росії до головного русла цивілізації. А Росія – величезна за територією держава з потужним ресурсним, інтелектуальним та культурним потенціалом, і її демократична трансформація є останньою і принципово важливою ланкою становлення світового поясу цивілізованих демократій країн традиційного європейського світу (умовно кажучи, світової Півночі, точніше, помірною поясу обох півкуль планети). А без демократичної консолідації цієї самої Півночі неможлива навіть постановка проблем і завдань майбутнього планетарного розвитку.

Справа за малим – сказати нове слово в історії демократичної еманіпації людства і у теорії, і на практиці.

Література та примітки

¹ *Медушевский А.Н.* Демократия и авторитаризм: российский конституционализм в сравнительной перспективе. – М.: Росспэн, 1998.

² *Kitschelt, H.* Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies. Theoretical Propositions // Party Politics, 1 (4), 1995, pp.447–472. Цит. за: Гарань О., Бельмега В. Ліві та лівоцентристські партії в Україні. – К.: Фонд ім. Фрідріха Еберта, представництво в Україні. – 2010, листопад. – С. 6; там же, на с. 6–7 – класифікація лівих партій України за цими категоріями.

³ Документи внешней политики. Т. 23. Кн. 1 – М.: Историко-документальный департамент МИД России, 1995. – С. 342.

⁴ *Валлерстайн Иммануэль.* Анализ мировых систем и ситуация в современном

мире – СПб: Изд-во «Университетская книга», 2001. – С. 19–62, 82–130.

⁵ *Латынина Юлия.* Эффективность насилия, или насилие как капитал // Новая газета. – 18 октября 2010 г.

⁶ *Тодд Эммануэль.* После империи. Рах Americana – начало конца. – М.: Международные отношения, 2004. – 240 с.

⁷ Див., наприклад, із останнього: Крепон Марк. Європейські іншості. – К.: Український Центр духовної культури, 2011. – С. 13–124, 146–167.

⁸ Каган Роберт. Про рай і владу. Америка і Європа у новому світовому порядку. – Львів: бібліотека журналу «І». – 2004. – С. 37, 53.

⁹ *Бжезинский Збигнев.* Еще один шанс. Три президента и кризис американской сверхдержавы. – М.: Международные отношения, 2007. – 238 с.

Антропокультурний вимір демократії, або де що про «вільний» вибір несвободи

Геннадій Шалащенко

As we can judge from the Ukrainian experience, the success of democratic revolutions and further democratizations may be guaranteed not by successful short-term street actions, but by the capacity of society to create demand for its own renewal and to protect social changes. The problem of establishing a new legitimate authority that is able to sustain the social order and ensure the democratic choice of the people and the bases of social justice, is another, no less important condition of the success and sustainability of democratization.

К оли серед розмаїття негативних чинників, котрі в той чи той спосіб спотворюють перспективу демократизації нашого суспільства, ми звернемося насамперед не до зовнішніх факторів, а до внутрішніх причин, то помітимо, мабуть, на першому плані низьку якість «людського матеріалу», тобто певну неспроможність громадянського суспільства, низький рівень відповідальності за спільноту, її майбутнє, її долю і т. п. І якщо відносно «посполитих» все більш-менш очевидно, принаймні, в загальному плані: вони не відчувають себе громадянами через те, що вони такими й не є, – їх відсторонили від нормального життя і позаганяли у гетто нужди, злиденності і невігластва, – то епідемія «противсіхозу» серед тих, хто зараховує себе до інтелігенції, до еліти, тобто, хто є, зрештою, принаймні, ментально дієдатним та інтелектуально і моральнісно озброєним, заслуговує, мені здається, на серйозний аналіз.

Звичайно ж, наша нинішня соціально-політична криза не може бути вичерпно охарактеризованою за допомогою будь-якого одного принципу, мето-

дологічної засади, парадигми тощо. Проте оскільки у вищезгаданому явищі як у маленькій клітинці соціального організму на свій зразок відбилася суть суспільної кризової ситуації в сучасній Україні, то не такими вже й безпідставними видаються сподівання на те, що саме філософський аналіз, тобто аналіз, що сягає певних підвалин, глибинних, антропокультурних підвалин соціокультурного виконання демократії та свободи, міг би, принаймні, посприяти усвідомленню деяких витоків сучасних суспільно-політичних, економічних і культурних негараздів нашого життя.

На жаль, сьогодні ми спостерігаємо повсюдне, невинуватене і практично руйнівне «квазі-розширення» спектру свобод, традиційно пов'язуваних з демократичними засадами суспільного буття. У нашій ситуації із свободою подекуди починають брати гору карикатурно-гротескні, навіть абсурдні форми: ми «дорозширювалися» вже майже до «свободи» для окремо взятих «найбільш рівних» персон безкарно грабувати людей і країну та вбивати людей на дорогах.

Очевидно, що це аж ніяк не означає, що свободи в нас «забагато», скоріше навпаки – ми переживаємо її нестачу внаслідок перекручення її підвалин і таке «розширення» є прямим наслідком викривлення уявлень про неї. І ця обставина вкотре актуалізує питання: чому ми не можемо вибудувати такий алгоритм нашого співіснування, котрий забезпечував би постійне відтворення і підтримку практичного, інституційно-дієвого розрізнення між «силою» і «насильством»? Не становимо ж ми собою, насправді, абсолютний виняток у сім'ї європейських народів, – якихось декомпенсованих «збоченців від історії», в природі яких остання так круто змісила, так ретельно перемішала «силу» з «насильством», а «добро» із «зломом», що перетворила нас на «злорідно гомогенних» нелюдів, тобто істот, які заходилися у найбрутальніший і згубний спосіб реалізовувати момент нерозривності «добра» і «зла», звівши останній до їх практичної нерозрізнованості – у байдужості, зневірі, цинізмі тощо.

Звичайно, небезпідставно було би послатися на відсутність досить тривалого досвіду перебування у свободі, достатнього для усвідомлення всіх її доволі складних внутрішніх механізмів, її внутрішньо диференційованої структури, настільки динамічної, рухливої і навіть підступної, що вона не піддається якомусь доктринерському засвоєнню, а вимагає від кожного постійного і безперервного напруження особистої інтелектуальної і моральної уваги. Проте таке посилення більше скидається на парафраз самого запитання про витоки нашої теперішньої несвободи, аніж на відповідь.

А конче потрібна наразі саме відповідь на питання, що нам, власне, заважає сьогодні поновити свою світовиміркуювальну здатність і відрізнити цинізм

від правдивості, людину безсоромну (*homo impudicus*) від людини безстрашної, що зустрічає свою долю з відкритими очима і вдячністю (*amor fati*) і т. ін. Адже і там і там ми маємо справу, врешті-решт, з «готовністю на все», і шалені темпи оновлення світу, в якому живемо, інколи просто випереджають темпи пристосування нашої гуманітарної спроможності і майже унеможливають своєчасне розрізнення зовні дуже схожих способів отождолення людини із всесвітом.

Саме з такої неспроможності походить той жахаючий успіх істотно, за змістом, нищівних щодо людської гідності і руйнівних щодо людяності взагалі практик, коли вони маскуються у виткані з елементів «демократичної» мови шати, на кшталт «принуждення к миру» або ховаються за «сучасними» вимогами «ринкової» економіки тощо. Чи на жаль, чи не на жаль, але людське кругітство і ошуканство остаточно викоринити неможливо, а відтак його слід викоринювати щодня, знов і знов доводячи реальну сьогоденну спроможність свободи. Амбівалентність сучасної людської світоперетворювальної міці робить це завдання і вкрай важливим, і водночас, надзвичайно складним, таким, що вимагає особливої уваги та витонченості підходів, через що сучасний етап розгортання практичних горизонтів гіперактивістського антропоцентризму і можна охарактеризувати як «добу тотальної людяності», котра становить новий, якісно відмінний ступінь взаємопов'язаності творчо-конструктивної надпотужності людини з її такою ж фундаментальною неспроможністю. Це доба «постгуманізму», коли принципова, засаднича єдність означених сторін довіку відкритої людської природи (сутності), набуває останнім часом характеру безпосередньої цілісності (тотальності), а отже, це епоха, в

яку проблема людського самовизначення практично «вперше» (можливо, й «востаннє») набуває прямого смислу, позаяк саме відтепер людина дійсно здатна щось вдіяти з самою собою і саме як такою, отже, тотально. І параліч «протівсіхозу» в умовах «тотальної людяності» створює, на мою думку, додаткову аберацію перспективи демократизації нашого суспільства.

Якось журналіст В. Цибулько сказав приблизно таке: найдієвішими ліками проти «протівсіхозу» є сама нинішня влада. Але оскільки діяльність деяких наших керманічів набуває останнім часом аж надто загрозового масштабу, хочеться зауважити, що такі ліки виявляються надто радикальними, – як гільйотина проти головного болю, – і, вочевидь, треба шукати щось більш заощадливе.

Це передбачає такий собі етіологічний екскурс у світ «протівсіхозу» і одні з дверцят у цей предивний світ, на мою думку, прочиняє цікаве зауваження К. О. Апеля, яке я надібав у його книзі «Дискурс і відповідальність». І хоч мова не йде про пряму аналогію, сам факт розгляду психічного захворювання у контексті етики людської солідарності, легітимізує деякі паралелі. Конкретно, йдеться про те, що протівсіхоз як соціально-етична хвороба породжується нездатністю її носія опосередкувати внутрішню мотивацію зовнішньою. Адже «автономію так званого вільного вибору, – зазначає Апель, – не можна гарантувати, якщо вона обґрунтовується виключно приватним чином, тобто із самої себе». І про те, що так зване суто приватне обов'язково підлягає строгій каузальній детермінації, на його думку, досить красномовно свідчить якраз феномен ідіотії, яка дослівно означає *Privatheit*, тобто «приватизм» і становить собою екстремальну форму «руйнації особистісної ідентичності у

психічно хворих, котрі стають нездатними до опосередкування самовизначення інтерсуб'єктивно доконечними нормами комунікації».

Отже, в феномені «політичної ідіотії» можна розгледіти певну ремінісценцію клінічної картини відповідного психічного захворювання. Подібно до того, як в останньому випадку гіпертрофована самість руйнує особистісний первень, в першому морально організована і, здавалось би, суспільно орієнтована і аксеологічно озброєна людина, насправді втрачає здатність до свободи саме через індивідуалістське зловживання нею, через абсолютизацію і невиправдане протиставлення всім іншим того моменту людського світу, який свідчить: буття та цінність спільноти є вторинними по відношенню до буття і цінності індивіда. В результаті чого, скажімо для прикладу, прихильність до європейських цінностей перетворюється на прихильність до самої цієї прихильності, а зрештою на любов до самого лишень носія цієї прихильності, тобто до самого себе, де вже не знаходиться місця для інтерсуб'єктивно значущої, спільотно-комунікативної складової, і через що саме це прозвисько «протівсіх» прочиняється вже дещо іншою антигромадською своєю конотацією. Адже реально їх акція виявилася дійсно оберненою проти всіх нас, здійснивши свій вибір, оскільки вони насправді від вибору відмовилися, виявивши тим самим певну «антропологічну непослідовність», оскільки наслідки такого вчинку були їм безперечно відомі, отже, діяли вони, врешті-решт, проти власної свободи.

З погляду філософської антропології ми тут маємо справу з несумлінною експлуатацією тієї обставини, що людина в певному сенсі є значно більшою «стихією», аніж будь-яке інше буттєве «формування» внаслідок принци-

пової «розімкненості» людського світу. Внаслідок останньої обставини ми не так підкорені межах та кордонам певної форми, як речі, рослини, тварини: ми наділені свободою волі, яка у собі становить дещо нескінченне, і вводить нас у внутрішньо безмежний горизонт світу людини. Проте уважний аналіз саме цієї нескінченності відсилає нас до досвіду усвідомлення скінченності, і до того ж, такого досвіду скінченності, який у такій гостроті є неможливим для будь-якої «просто» скінченої істоти.

Виявляється, що та свобода, якою «ми володіємо», не просто має свою історію, або феноменологію – ця історія вмонтовує людину у світ у такий парадоксальний спосіб, що можна стверджувати, що і свобода володіє людиною, ставить свої вимоги, умови, які унеможливають людське існування як таке, коли такі вимоги не виконуються. Нескінченна у собі свобода, отже, у своїх конкретних проявах реально пов'язана з багатоманітно диференційованою передісторією. Аби вільна істота могла дійти до ефективною здатності вільного рішення, повинен був відбутися перебіг незліченної кількості «сприятливих» процесів – починаючи від певної констеляції небесних тіл, затвердіння гігантських газових туманностей та утворення планет через процеси філо- та онтогенезу аж до психологічного розвитку. А отже, слід звернути увагу й на те, що ті ж самі конфігурації процесів, котрі призвели до появи моєї свободи, не зникли і не розчинилися в історії її появи, – вони «відповідальні» також і за те, що я перебуваю тут і зараз, саме в оцій визначеній ситуації вибору саме з цих, а не інших альтернатив, і що самі ці альтернативи не є продуктом цієї моєї свободи. Людина не лишень керує своїми вчинками, проте вона керується свободою, адже свобода зобов'язує.

Сам факт приреченості людини на свободу, таким чином, є, насправді, лишень «фактом можливості», що робить людину істотою «принципово проблематичною», і людина, що цілком добровільно відмовляється від вибору, насправді таки його робить, проте це є вибором несвободи, кроком у бік згадання людяності в собі. Формально той, хто цілком свobodно відмовляється від свободи, чинить вільно, але при цьому здійснює певне гуманітарне, моральне, духовне самогубство – принижує, применшує людину в собі.

Згадана вище всесвітня генеза свободи зумовлює той факт, що, наприклад, альтернативність як її суттєва характеристика має декілька вимірів, причому досить складно скоординованих, адже навіть негативне (просте) визначення свободи може мати декілька ступенів альтернативності. Під негативним визначенням свободи тут ми розуміємо таке. Якщо під позитивним визначенням свободи розуміти принципову здатність наважитися на той чи інший вчинок, ту чи іншу поведінку, можливу для мене тут і зараз, а також таку, котру я переживаю як осмислену, – або ж відмовитися від такої поведінки, то негативне визначення, що напрошується саме собою, означає, що поведінка свobodної істоти не витікає з необхідністю і однозначним чином із компонентів діяльній ситуації, які обумовлюють її рішення, і отже, дане рішення не є ні сумою, ні сумарним вектором, ні чимось подібним до цього щодо зовнішніх і внутрішніх диспозицій діяльності.

Так от, це негативне визначення свободи виявляє альтернативний характер її не просто у розумінні елементарного вибору із наявного ряду реальних можливостей, котрим свobodний акт волевиявлення надає характеру осмислених реальностей – йдеться про альтерна-

тивність самої альтернативності, про багатоплановість та багаторівневість процесу реального вибору й прийняття рішення. Сьогоднішні реалії, коли ми неначе потрапили у зачароване коло, у безвихідь політичного «вибору без вибору», змушує нас згадати про необхідність розрізнити два різних типи ситуацій вибору і відповідних їм свобод: ситуація свободи виконання (свобода дії) та ситуація свободи визначення. В першому випадку йдеться про те, щоб виконувати певний можливий вчинок, або ж не виконувати його; у другому випадку – про те, щоб виконати той чи інший вчинок. Альтернативи, як бачимо, в цих випадках різні: в першому випадку маємо міркування за формулою «за та проти А»; у другому – як «за» і «проти» А, так і «за» та «проти» В. І складається враження, що у першому випадку, – у ситуації свободи виконання, – приймаючи рішення «проти А», я начебто взагалі не приймаю ніякого рішення у позитивному плані, позаяк дійсність, що не припускає ніякої порожнечі, «сама» заповнює будь-яким випадковим реальним змістом лише негативно визначену мною ситуацію «проти А», діє поза моєю свободою волі. Проте це враження хибне в тому відношенні, що наслідки мого, наприклад, лише тільки «неголосування» за певну партію мені до певної міри відомі, навіть бажані, і саме головне, в цьому відношенні цілком реальні. Це означає, що ввійшовши одного разу у ситуацію вибору, я вже не можу «виборсатися» з неї, не прийнявши того чи іншого рішення, в чому, власне, й відбивається вже, хоча поки що переважно з формального боку, внутрішня суперечливість феномену свободи: навіть відмова від справжнього обговорення проблеми і від рішення – є рішенням, навіть відмова від вибору – є вибором і доволі радикальним, достатньо визна-

ченою поведінкою. Як істоти конечні ми не можемо вибирати, входити нам у ситуацію вибору чи ні, ми принципово не вільні у рішенні, бути нам свободними чи ні, ми заздалегідь потрапляємо у пастку принципової приреченості на свободу.

Відтак альтернативність людської свободи має ще один вимір. Як такий, що має у своєму розпорядженні альтернативи і тим самим ігрове поле рішення, що чинить той або інший присуд відносно їх реалізації, я стою «над» альтернативою, і це є момент панування у свободі. Однак з іншого боку, а саме з того, що вибір нестерпний, він містить у собі муку, страждання невизначеності проміжного становища та безперервної гарячкової метушні між альтернативами, кінець якій може покласти лише прийняття рішення, – я стою «під» альтернативою. І доки моє буття розташоване у полі альтернативних можливостей, я являю собою живе протиріччя, невольне у своєму стражданні і таке, що прагне до рішення на користь одного єдиного, однозначно оконтурованого способу поведінки, щоби «звільнитися від свободи».

Але внаслідок універсального характеру, історичної цілісності людського буття, внаслідок того, що вся передісторія людської свободи трансформується у змістовний «механізм» її повсякденної реалізації, точно такою ж мірою зростає і «несвобода», тобто навантаженість такою зворотною дією кожного людського вчинку, якою може характеризуватися лише вільна поведінка. Мова йде, звичайно ж, про виникнення у свободі феномену відповідальності та пов'язаної з нею морально-регулятивної системи, яка в свою чергу концентрує у собі всю складність і суперечність людської постаті у світі. Адже, з одного боку, людина несе відповідальність лише тою мірою якою вона сама винна

у тому, що сталося саме так, а не інакше, оскільки вона могла вчинити і по-іншому. Якщо ж вона вправі у процесі «відповідання» перекласти своє діяння на щось таке, що нехай би й містилося у ній самій, проте дозволяло б статися події й поза нею самою, – вона сама звільняється від відповідальності, а її дія – від моральної оцінки. Ствердження (або ж заперечення) існування свободи волі та об'єктивної дійсності (значущості) моральнісних цінностей йдуть, як відомо, пліч-о-пліч. Коли стверджується, що кожен з нас несе відповідальність за розв'язання Другої світової війни, щось таке у цьому стверженні, якась беззаперечна особлива раціональність, яка взагалі притаманна метафорам, або й поезису як виміру людського світовідношення, примушує нас погодитися з ним, попри всю, здавалось би, нашу особисту непричетність до вказаного злочину перед людством. Проте, з іншого боку, тиск тотальної відповідальності у XX столітті спровокував таку шалену реакцію критики «чистої моралі», сьгоднішня інерція якої вимагає вже дещо іншої розстановки наголосів у ліберативній тематизації.

Наприклад, досвід сучасної вітчизняної історії демонструє, наскільки складною справою стає критика тоталітаризму. Вона не повинна обмежуватися простим запереченням, а має заглиблюватися у людське коріння цього явища, бути гнучкою, спостережливою і самокритичною.

Так, наприклад, ми говоримо, що наш народ «пережив голодомор», інколи не помічаючи страшну суперечливість самого висловлювання («пережити» тотальне знищення – це як «заживо вмерти»), і лише вслуховуючись в обертони голосів та уважно вдивляючись в пекельний вогонь очей деяких аж надто палких поборників народних інтересів, починаєш усвідомлювати, що так воно і

є, ми таки «пережили голодомор», адже це саме він промовляє з глибини душі цієї людини, що так глибоко і ретельно приховує свого єдиного бога – бажання вижити за будь-яку ціну. Правда, нез'ясованим до кінця залишається питання, хто кого тут пережив – ми його, чи він нас, і що становить собою людська істота відтоді, як вона «пережила голодомор».

Напевне, у посттравматичному, посттоталітарному, постгеноцидному уявленні такої істоти «сильна рука», наприклад, ще довго намагатиметься неодмінно вчепитися їй у горлянку, – в такій уяві вона просто ні на що більше не здатна. Хоча у цивілізованих країнах вона спроможна, наприклад, підтримати або врятувати потопаючого у буремному потоці сучасних негараздів. Звичайно, серед європейських пріоритетів нетиповим є сподівання на «героя», «вождя», «батька нації» і т. п., котрий прийшов би і «зробив нам красиво». Ознакою причетності до сучасної європейської спільноти є насамперед здатність нації до створення громадянського суспільства, спроможного на самостійний вибір, відповідальне рішення, самоврядування. Але поки анархічні ідеали не квапляться втілюватися в життя, суттєвим елементом і чинником здійснення суспільного самоврядування залишається «сильна рука» влади. Державна влада за визначенням є не чим іншим, як «сильною рукою», що виконує волю «розумної голови» громадянського суспільства. І якщо «сильна рука» суспільства стискає горло самому ж суспільству, то навряд чи остаточним виходом буде рішення у будь-який спосіб назавжди знесилити руки, – щось негаразд, напевне, із самою головою, а точніше, з усім суспільним організмом, не говорячи вже про те, що руку, яка нівечить власне тіло, не дуже коректно називати си-

льною, адже врешті-решт вона «слабує» на самознищення.

Відтак є підозра, що саме «слабкі руки», або послаблення рук через хворобу безвідповідальності влади, розбещеності чиновників, розпусти можновладців та за нашого спільного потурання і байдужості, і призводить до встановлення тоталітарних режимів. Останні здатні запанувати лише там, де немає здорового і рятівного чинника «сильної руки» і запанувати саме як її квазісупільна компенсація.

Отже, в соціальному вимірі, або в контексті етики людської солідарності ця пастка приреченості на свободу вряди-годи обертається на тривіальне зловживання свободою, коли захопившись її, здавалось би, необмеженими можливостями, забувають про ту внутрішню межу її міри, за якою вона переходить у відповідальність і обов'язок. Певна частина нашої вельми освіченої інтелігенції, начебто, раптом забула, що вибір, а отже, і соціально-політичний вибір, – це не тільки право, але й обов'язок, не говорячи вже про те, що та ситуація, до якої аргументують ті, хто ухиляється від вибору (принаймні у своїй уяві), коли обгрунтовують свою позицію, як правило (за рідкісним винятком), ними ж і створена. А хто ж іще винен у тому, що нема з кого вибрати, як не ти, високочолий інтелігенте, котрий мовчки спостерігав за непристойними стегновертіннями Поплавського, за тим, як продають пиво 12-тирічним дівчаткам, як дичавіє, співається село. Коли ситуація псувалася, ти сторонився, і тепер, коли вона зіпсувалася остаточно, ти остаточно умиваєш руки своїм невибором. Що ж, у цьому є певна послідовність, проте навряд чи її можна назвати громадянською позицією, скоріше, навпаки, це її відсутність. І посилення на те, що це не мій прямий обов'язок – хапати за руки хуліганів і

гвалтівників, я, мовляв, сприяю створенню громадянського суспільства досить опосередковано – цей аргумент не працює, адже в такому разі і поготів ти мусиш перший бігти до виборчої урни, бо якщо ти вже не вмієш, не здатен, не готував себе на те, щоб прямо вимагати від хама припинити його неподобства, то, принаймні вкинути бюлетеня до урни і хоч тут просто побути громадянином ти в змозі.

Але ж знову-таки, чуємо: нема з кого вибрати! І тут ми, *volens-nolens*, а зачіпаємо ще один нерв морально-філософської тематизації, зокрема питання про вибір меншого зла. Зрештою розглядувана відмова від вибору спирається на той аргумент, що не можна здійснити вибір, оскільки всі пропонувані реальним життям пропозиції несуть у собі зло, а обирати зло неморально, адже ми мусимо відповідати за свій вибір. Це дійсно так. Проте, якщо вже оперувати такими суттєво редукованими категоріями, то слід сказати, що в певному сенсі людина як така і є істота, що завжди і скрізь обирає зло, і саме тим вона відрізняється, напевне, від богів, що живуть на Олімпі, в емпіреях, – де завгодно, але не тут, на реальній землі, що становить собою «юдоль гріха і смутку».

І немає, строго кажучи, жодної реальної людини, котра б винайшла для себе інший шлях до добра, як не той, коли з двох зол, обирається менше, чим, власне, і здійснюється в реальному співтоваристві людей маленький крок, що підсилює, власне, людську інтенціональність, котру і нарікає людська мудрість добром, благом, правдою тощо. Ну просто не дане людині рафіноване добро, останнє перебуває у компетенції богів, і той, хто претендує на роль останніх, даремно уявляє, що ці місця вакантні, зухвало і недалекоглядно претендуючи на те, щоб бути компетент-

ним виключно щодо гатунків нектару та амброзії, а на сортах, вибачте, гною знатися не збирається. А дарма, адже говорячи *cum granum salis*, саме в цьому і полягає істинне людське покликання, позаяк той, хто не навчився робити вибір між тими «шматками бруду», що їх нам підсовує щоденне життя, не навчився відрізнити кращого від гіршого, той насправді втратив нюх до регулятивно-благодіючого впливу на нас добра як такого.

І тому, хто претендує на виключну піднесеність своєї персони у безкінечне, можна сказати, що з сортами нектару та амброзії, в принципі, вже все ясно (а хто підзабув, може переглянути десять заповідей), і що така претензія на роль щонайменше янгола небесного, несе в собі цілком реальну небезпеку. Адже ще, здається, Паскаль сказав: «хто ангела з себе вдає, той перетвориться на звіра». Механізм такої метаморфози очевидний і життям неодноразово демонстрований: однобічна, гіпертрофована орієнтація на довершеність зрештою витісняє з поля зору все, чим могла би жити людина в гармонії і любові, через що світ людини втрачає не тільки зміст, але й форму. Піднесений, прекрасний дух б'ється у тенетах своїх

потенційностей і щоб не втратити жодної з них, не наважується на будь-яке ствердження, уникає його і зникає сам, не набуваючи форми взагалі. Це тягне за собою не емансипацію духу від «кайданів земного бруду», а скоріше втрату почуття реальності, коли все те, що намагаються подолати через трансцендування і що мало би, здається, втратити свою актуальність, – будь то тягар походження, тваринне начало, а чи бруд грошей чи політики – навпаки набуває статусу нездоланності, – заволодіває людиною.

Отже й виходить, що вчинити по совісті ще треба вміти. Тільки в союзі розуму й совісті ми можемо сподіватися на якийсь позитивний результат наших теперішніх зусиль. Ми носимо у собі не тільки всесвіт, але й власні антисвіти, власну, якщо хочете, нелюдяність, яка перманентно і всерйоз загрожує нашому реальному співжиттю і про це треба пам'ятати завжди і особливо тоді, коли ми приймаємо, як нам здається, найчесніші, найморальніші, найсправедливіші рішення, що матимуть значення, втім, для всієї спільноти, адже навіть коли ми діємо «проти всіх», ми залишаємося «з усіма».

Література та примітки

¹ К.-О.Апель. Дискурс і відповідальність. – К., Дух і Літера, 2009. – С. 27

² Там само.

Єврейська громада сучасного Львова: до проблеми включеності у соціальний простір міста

Віктор Савка

The interpretation of pluralism as one of the fundamental values of the concept of contemporary democracy presupposes the recognition of at least two basic phenomena. The first is the heterogeneity of the social space in all its dimensions (political, economic, and cultural), the presence of evident and objective divisions, in particular, according to ethnic and cultural criteria. The second is the need to elaborate a certain attitude of the public and elites toward this fact, that is to understand the existing limits as “fracture lines” of society or as potential “connection bands” that unite somewhat different parts of society into a single organic unity. These problems have become especially acute in light of the crisis of current concepts of multiculturalism in Europe and Ukraine’s search for its own path to social unity based on democratic principles.

Тракування плюралізму як однієї з базових цінностей сучасної концепції демократії передбачає визнання, як мінімум, двох підставових феноменів: по-перше, неоднорідності суспільного простору, його мозаїчності у всіх можливих вимірах (політичному, економічному, культурному), наявності в ньому очевидних об’єктивних поділів, у тому числі, за етнічними, зокрема і етнокультурними вимірами; по-друге, потреби вироблення певного ставлення громадськості та еліт до цього факту, тобто усвідомлення наявних меж як «ліній розлому» суспільства, чи принаймні, як потенційних «обручів зв’язку», котрі об’єднують у чомусь відмінні частини суспільства у єдину органічну цілісність. Ці проблеми стають особливо актуальними в умовах кризи нинішніх концепцій мультикультуралізму в Європі, пошуку Україною власного шляху до єдності суспільства, базованого на принципах демократії, а не радянського прагнення до всезагального нівелювання і насадження штучної монолітності суспільства (концепти інтернаціоналізму, єдиного радянського народу тощо).

На наш погляд, в сучасних концепціях мультикультурності та міжетнічної толерантності повинно домінувати не цілком очевидне право етнічних груп на збереження і підтримання власної самобутності, а забезпечення їм можливостей для ефективної інтеграції у «великий соціум» – єдиний у своїй багатомірності. Це накладає певні зобов’язання на всіх учасників суспільного процесу, зокрема взаємної відкритості та лояльності, готовності до співпраці та взаємодопомоги.

Суб’єктами формування модерного українського суспільства є всі громадяни держави, які належать до різних етнічних груп. Саме від їхньої активності залежить наскільки в ньому будуть презентовані не лише спільні інтереси всіх громадян держави, а і специфічні потреби народів, які складають поліетнічну українську політичну націю. Тому одержання об’єктивних даних, які стосуються становища етнічних громад, є важливим завданням соціологічної науки. Ця стаття написана на основі матеріалів емпіричного соціологічного дослідження «Соціальне самопочуття єврейської громади

Львова», здійсненого на замовлення Центру міської історії країн Центрально-Східної Європи (Львів) дослідницькою групою в складі кандидатів соціологічних наук Р. Савчинського, В. Савки та кандидата філософських наук Л. Климанської у 2009–2010 р. На першому етапі цього дослідження, у формі особистих напівструктурованих інтерв'ю, було опитано 400 представників єврейської громади міста. Оскільки точна чисельність громади не відома, вона не має єдиних організаційних структур, які об'єднували б усіх її представників, то нами були попередньо визначені вікові квоти респондентів (висувалася гіпотеза про неоднаковий стан соціального самопочуття у різних вікових групах) та обрано метод «снігової кулі» (він дав змогу розширювати коло опитуваних за рахунок особистих знайомих респондентів).

Основними завданнями цього етапу було визначити:

1. Об'єктивні показники рівня інтегрованості членів громади у суспільний простір та її гомогенності;

2. Специфіку середовищ, з яких вона складається, та їхнього самопочуття у соціальному просторі міста.

На другому етапі, проведеному методом глибинних інтерв'ю, опитано 8 активістів громади з метою уточнення попередніх даних з акцентом на:

1. Особливості самоідентифікації членів сучасної єврейської громади Львова, які належать до різних соціокультурних середовищ, механізми її становлення;

2. Причини роздробленості громади та її здатність до формування єдиних інтересів, об'єднання навколо їх реалізації, а отже, її трансформації в повноцінного суб'єкта соціальної дії на рівні міської громади Львова.

Плануючи роботу таким чином, ми розуміли, що не зможемо отримати

абсолютно точних даних про предмет дослідження, проте здобуті результати, на наш погляд, в цілому достатньо добре відображають процеси, які відбуваються в громаді, її нинішній стан як соціального організму, взаємодії з іншими жителями Львова. Важливим є і ще одне попереднє зауваження: до опитування залучалися ті люди, які самі, виходячи із власних суб'єктивних настанов, трактували себе членами єврейської громади міста, незважаючи на власне етнічне походження. Тому не варто, безумовно, розглядати одержані результати як докладне відображення соціального самопочуття євреїв-громадян Львова та міжетнічних взаємин між євреями та представниками інших національностей, які проживають у місті.

Першою проблемою, яка нас цікавила, стали об'єктивні показники інтегрованості членів громади у соціальний простір: рівень освіти, сфера професійної зайнятості та статусні позиції у професії, а також в якому поколінні члени громади є жителями Львова. В результаті аналізу одержаних результатів доходимо таких висновків:

- представники єврейської громади Львова, як і інших міст України, вирізняються достатньо високим рівнем освіченості та фахової підготовки. Вищу та незакінчену вищу освіту мають від 76,2 % у старшій квоті, від 60 років до 81,2 % у наймолодшій, від 16 до 24 років. Відповідними є і рівень їхньої фахової кваліфікації та рід професійної зайнятості. Їхнє прагнення до набуття освіти можна трактувати як: 1) одну із єврейських традицій (Народ Книги); 2) один із способів адаптації меншини до проживання в іншонаціональному середовищі; 3) одну із форм створення «стартового капіталу» для майбутньої еміграції (молодша квота). Дещо нижчий рівень людей із вищою освітою в

старшій квоті пояснюється певними обмеженнями у доступі до вищої освіти та особливостями ринку праці в часи СРСР;

- доволі значна кількість домогосподарок у віці 40–50 років (7,4 %) є непрямим свідченням відносно високого рівня життя представників цієї вікової квоти;

- абсолютне домінування жителів Львова у першому поколінні серед представників старшої квоти – трагічний наслідок Голокосту. Більшість нинішніх представників громади є вихідцями з інших регіонів колишнього СРСР. Природно, що у молодших вікових квотах кількість жителів Львова у другому – четвертому поколіннях зростає. Доволі значна кількість львів'ян першого та другого поколінь у цих квотах може бути потрактована як свідчення процесів урбанізації та переміщення із малих міст у великі урбаністичні центри, які були особливо відчутними починаючи з середини минулого століття, та привабливістю Львова серед інших обласних центрів України.

Ще одним важливим індикатором самопочуття членів громади є їхні соціальні самоідентифікації, які також дають змогу судити про місце членів громади в суспільному просторі. Ми запропонували респондентам самостійно дати п'ять можливих відповідей на запитання «Ким ви себе відчуваєте?» і один варіант відповіді на запитання «Ким ви себе відчуваєте в першу чергу?» і одержали такі результати:

- у всіх вікових групах домінують самоідентифікації «єврей», «львів'янин» та «громадянин України». При цьому самоідентифікація «громадянин України» у всіх квотах із значним відривом (практично вдвічі) стоїть на третьому місці. Дещо вищий рівень ідентифікації себе з громадянами України серед представників старшої квоти

може бути пояснений усталеністю їхніх нинішніх життєвих позицій і меншим рівнем бажання до еміграції;

- варто звернути увагу на доволі високий рівень самоідентифікації з іншими етнічними групами (росіяни, українці), особливо в молодшій квоті, що є свідченням присутності в общині значної кількості вихідців із етнічно змішаних сімей та наслідком асиміляційних процесів;

- ще одним показником поширеності міжетнічних шлюбів серед представників сучасної єврейської громади міста є ідентифікація себе з християнами: від 5,9 % у старшій квоті до 11,6 % у квоті 40–59-річних;

- показовим є факт істотної відмінності в дихотомії «модерні» – «рудиментарні» самоідентифікації: серед представників молодшого покоління тих, хто означає себе як «європеець» є 37,6 %, а серед старшого покоління – 12,9 %, «радянською людиною» вважають себе відповідно 4,0 та 27,7 %;

- найнижчим рівнем у всіх вікових групах відзначається самоідентифікація «галичанин»: від 3,0 % у наймолодшій до 8,9 % у найстаршій. На наш погляд, це може пояснюватися підсвідомими асоціаціями терміну «галичанин» із сільськими жителями, або бути побічним свідченням некоріненості нинішніх членів громади у регіоні, збереженою пам'яттю про походження з інших регіонів колишнього СРСР тощо;

- варта звернути увагу на розподіл у вікових квотах тих, хто на перше місце поставив самоідентифікацію «іудей»: від 9,9% у молодшій до 20,8% у старшій. Навіть об'єднуючи ідентифікації «іудей» та «християнин» одержуємо максимальні показники релігійності у квоті 40–59 років – 28,4 % та квоті від 60 років – 26,7%. Найнижчий рівень «сукупної» релігійності – 19,8% – є у

наймолодшій квоті. На наш погляд, це можна пояснити, по-перше, наслідком достатньо високого рівня секуляризаційних процесів у суспільстві в цілому, по-друге, більшою схильністю до еміграції саме релігійно налаштованих людей, а отже, зростанням кількості членів громади міста із домінуючими світськими світоглядними настановами;

- загалом спектр самоідентифікацій представників єврейської громади міста може свідчити про доволі високий рівень їхньої інтегрованості в український соціум у цілому та в громаду міста зокрема.

Наступними питаннями були: «Чи загалом вам вдалося знайти своє місце в житті?», «Наскільки ви впевнені у своєму та ваших дітей і внуків майбутньому?», «Наскільки престижним є ваше нинішнє соціальне становище?». Результати можна прокоментувати таким чином:

- досліджені показники соціального самопочуття та соціальної адаптованості у своїй сукупності свідчать про достатньо комфортне становище членів єврейської громади в середовищі міста;

- на перший погляд, значна кількість тих, хто вважає, що знайшов своє місце в житті та тих, хто вважає нинішнє соціальне становище достатньо престижним серед молодих людей виглядає дещо дивним. Ми схильні трактувати цей факт як свідчення 1) соціального оптимізму, впевненості молоді у майбутній життєвій кар'єрі. Підтвердженням цього є і їхня впевненість у досягненні хорошого матеріального становища в майбутньому; 2) ще одним побічним підтвердженням достатньо високих та престижних соціальних диспозицій сімей їхніх батьків – представників середніх вікових квот;

- найвищий рівень задоволеності своєю професійною діяльністю та своїм становищем як фахівців у найбільш

активній квоті 40–59-річних вказує на успішність проходження ними професійної кар'єри. Рівень оптимізму відносно кар'єри є достатньо високим у всіх вікових квотах і природним чином знижується у старшій групі, де домінують люди пенсійного віку;

- рівень впевненості респондентів у майбутньому своїх нащадків має максимальні значення у двох середніх квотах, що можна розглядати як показник доброго самопочуття та оптимістичного бачення ними перспективи;

- цілком логічним, виходячи з вище переліченого, виглядає і впевненість представників усіх вікових квот у збереженні та розвитку в майбутньому єврейської громади в місті;

- проте і це істотно дисонує із попередніми оптимістичними показниками, значна кількість респондентів не висловлюють впевненості у тому що їхні нащадки будуть у майбутньому проживати у Львові, чи в Україні.

Важливим показником соціального самопочуття є тип взаємодій із соціальним довкіллям, в т.ч. представниками інших націй. Переважна більшість членів громади заявляють про відсутність упередженого ставлення до них та їхніх рідних представників інших націй, конфліктів з іншими на національному підґрунті на протязі останніх двох років.

Серед «конфліктогенних зон» на перших місцях відзначені сусідське та вуличне спілкування. Водночас відповіді на запитання «До кого ви звернетеся по допомогу при вирішенні буденних побутових ситуацій?» свідчать про практичну відсутність серйозних проблем у стосунках з сусідами та друзями, які належать до інших національностей.

Цікавими є результати відповідей на питання про настанови до взаємодії самих членів общини з представниками інших національностей: за всіма пара-

метрами члени громади краще налаштовані на взаємодію з євреями та росіянами. З українцями та поляками вони схильні підтримувати більшу соціальну дистанцію. Це можна трактувати як ще одне підтвердження переважання в сучасній єврейській громаді міста вихідців з інших регіонів колишнього СРСР, а отже, присутності в них бажання спілкуватися у своєму «некорінному» середовищі. Проте, на наш погляд, негативні показники за жодним із параметрів не є критичними. Найвищий рівень дистанціювання – у сімейних стосунках. Це може свідчити про певну тенденцію до замкнутості громади, її самоізоляції.

Представники громади стверджують, що міра задоволеності їхніх соціокультурних потреб, в т. ч. і етнічних, релігійних є цілком достатньою і водночас серед чинників, які можуть перешкоджати підтриманню життєздатності єврейської громади міста, називають проблеми із збереженням єврейської культурно-історичної спадщини, присутністю дискримінації з боку представників інших етнічних груп, недостатність освіти на івриті/ідиш.

Таким чином, одержані дані про можливість задовольнити свої культурно-етнічні та релігійні потреби для членів єврейської громади є достатньо суперечливими:

- з одного боку, більшість у всіх вікових квотах заявляє про практичну відсутність проблем у цій галузі, достатній рівень можливостей відчувати свою приналежність до громади та дотримуватися етнічних традицій, з іншого – від 37,3 до 50,5 % респондентів у різних квотах вважає, що важливою проблемою для повноцінного функціонування громади є дискримінація з боку інших національних груп, хоча, відповідаючи на попередні питання, більшість стверджувала що не зустріча-

лася з випадками ущемлення їхніх прав.

Наведені дані свідчать про те, що в цілому єврейська громада міста володіє достатньо значним соціальним потенціалом: її члени мають високий рівень освіти та професійної кваліфікації, вважають своє соціальне становище достатньо престижним.

Члени общини усвідомлюють себе євреями, важливе місце в їхніх ідентифікаційних установках має самоідентифікація як власне жителів Львова. Самоідентифікація значної частини з неєвреями, найчастіше – з росіянами вказує на: присутність в общині значної кількості вихідців із етнічно змішаних сімей; або є підтвердженням того факту, що більшість нинішніх членів общини – нащадки євреїв, які переселилися до Львова після Голокосту з теренів колишнього СРСР. В цьому ще раз переконують дані про домінування у побутовому спілкуванні російської мови при переважанні української в публічному спілкуванні.

Аналіз релігійних самоідентифікацій та релігійних і культурних практик свідчить про переважання світської культури в общині.

Доволі значною є кількість осіб, які ідентифікують себе як «радянська людина», навіть у молодших квотах, що ще раз вказує на неоднорідність общини в соціокультурному плані.

Знання івриту та сповідування іудаїзму стоять на останніх місцях при усвідомленні себе євреєм. Культура ідиш, властива давній єврейській общині міста, вийшла на межу зникнення.

Більшість вважає власну життєву кар'єру достатньо успішною, що підтверджується і об'єктивними показниками: рівнем освіти та родом занять. Ще одним підтвердженням цього факту є впевненість у власних позитивних життєвих перспективах і добробуті

дітей та внукив. Значна кількість респондентів висловила впевненість і у благополуччі єврейської громади міста в майбутньому. При тому, до 50% не мають впевненості у тому що їхні нащадки житимуть у Львові, чи в Україні.

У цілому, можемо констатувати, що становище єврейської громади міста є достатньо суперечливим: її члени демонструють високий рівень інтегрованості в соціокультурний простір міста, значний особистісний та груповий соціальний потенціал, високий рівень задоволеності нинішніх соціально-економічних та культурних потреб і впевненість у завтрашньому дні, з одного боку, а з іншого, заявляють про наявність певних труднощів, пов'язаних із недостатністю власної інтегрованості в міський соціум.

На думку самих членів общини, ці труднощі можна звести до таких груп:

1. Проблеми роз'єднаності в общині. Основними лініями її поділу є, поперше, етнокультурна та релігійна неоднорідність, зумовлена насамперед складними процесами в самій єврейській общині повоєнного Львова та серед євреїв колишнього СРСР в цілому, що знайшло своє відображення у матеріалах першого етапу та зафіксовано нами в кількох інтерв'ю на другому етапі дослідження. Показовим у цьому відношенні є думки одного із респондентів, який належить до старшого покоління та ідентифікує себе як «польський єврей», що, на його переконання, означає причетність до общини довоєнних львівських євреїв, яких «... на пальцах руки можна пересчитать евреев бывшего Львова, их детей и Польши». Їм на противагу респондент виділяє євреїв «... Советского Союза, которые приехали во Львов после войны. Там они были практически полностью ассимилированы. Честно говоря, они не знают, что такое еврей-

ские праздники, они ничего этого не знали. Вот они были ассимилированы, говорили все на русском языке». Цікаво відзначити, що і для самого респондента російська мова є зручнішою для інтерв'ю. Релігійні суперечності в середовищі общини також відображені цим респондентом: «А что касается евреев, которые называют себя христианами, если он еврей, он никак не может быть христианином. Если он христианин, он ничего общего с еврейским народом не имеет». Варто зауважити, що такого роду погляди присутні і в молодих людей, які достатньо впевнено вважають, що потрібна чітка межа між членами общини – євреями та іншими людьми, які мають якесь відношення до євреїв, але не є ними за кривим походженням та іудеями одночасно. При тому і саме іудейське середовище відзначається достатньо гострими суперечностями та навіть взаємним побоюванням. У ньому присутні кілька груп із своїми лідерами, які мають власні сфери впливу і доволі жорстко конкурують між собою;

2. Проблеми настороженого ставлення до зовнішнього світу, який часто сприймається як загрозовий. Як правило, близьке соціальне оточення трактується респондентами як цілком дружнє, а «великий» соціум (суспільство в цілому, вуличне середовище) приховують небезпеки. Показовою у цьому відношенні є позиція представниці молодшого покоління, активістки общини: «Я, например, учусь в институте где, например, все знают что я еврейка, мои друзья они нормально на это реагируют. Но на улицу ты не выйдешь и не скажешь, потому что есть разные типы людей, например скинхеды, которые просто тебя возьмут и побьют если не убьют». Така настороженість не завжди має під собою конкретні підстави, оскільки, як уже зазначалося, переваж-

на більшість опитаних не змогли пригадати випадки упередженого ставлення, виявів ворожості до них чи їхніх рідних упродовж останніх років.

Важливою в цьому відношенні є і проблема антисемітизму. Практично всі респонденти другого етапу дослідження заявляли про свої побоювання щодо антисемітизму з боку певних політичних партій, їхніх лідерів та окремих виявів ворожості щодо євреїв на побутовому рівні: «Взаимоотношения как бы нормальные, хотя ещё если бы не было каких-то элементов антисемитизма на примитивном уровне, он всегда был, есть и наверное будет, то есть как бы как элемент какого-то непонимания или ещё чего-то. За исключением этого взаимоотношения вполне нормальные...». Практично подібні думки висловлені в інших інтерв'ю.

Ці проблеми нинішня община достатньо добре ідентифікує та задумується над можливими шляхами їх врегулювання. Одним із них, про який говорили кілька респондентів, є шлях згуртування навколо традиційних єврейських цінностей і, зокрема релігії. Така ситуація, на наш погляд, загрожує ще однією небезпекою – самоізоляцією общини в міському середовищі. Окремі ознаки цього ми зафіксували вже в процесі дослідження. Вони виявлялися не лише у відмові співпрацювати із дослідницькою групою керівництва єврейської світської школи, яке перебуває під очевидним впливом однієї з релігійних груп, але і відкрито ворожими заявами лідера ще однієї іудейської громади, котрий не лише сам відмовився від інтерв'ю, але і заявив що закличе всіх

іудеїв міста не співпрацювати з дослідницькою групою.

Наші результати значною мірою перевершуються з висновком, до якого прийшли, аналізуючи динаміку етнічної ідентичності євреїв Санкт-Петербурга в 90-ті роки минулого століття В. Воронков та Є. Чикадзе: «...історія етнічної ідентичності радянських євреїв може бути представлена у вигляді циклів артикуляції кочових ідентичностей. Ця циклічність нагадує нам відому формулу заперечення заперечення із гегелівської діалектики. Євреї стали росіянами, щоб в результаті росіяни перетворилися на євреїв» [1, 78]. У ситуації з євреями Львова слід зробити поправку на функціонування общини в середовищі, яке сформувалося в місті після Другої світової війни: місце знищеної старої львівської єврейської общини зайняли євреї, які стали радянськими людьми, щоб в кінці ХХ ст. постати перед ситуацією вибору: бути громадянами незалежної України, які здатні, зберігаючи власну етнокультурну ідентичність, інтегруватися в суспільне середовище, чи прагнути до набуття інших статусів з відповідними ідентичностями та життєвими практиками.

На підставі одержаних результатів, задля більш докладної оцінки можливостей єврейської общини Львова, її здатності до повноцінного функціонування в міському просторі та долучення до відродження єврейського сегменту в соціокультурному просторі міста потрібні емпіричні дані про ставлення владної та інтелектуальної еліт Львова до цих проблем, їх належна наукова інтерпретація. Ці проблеми стануть предметом наступного, етапу дослідження.

Література

1. Воронков В., Чикадзе Е. Ленинградские евреи: этничность и контекст [Текст] / В. Воронков, Е. Чикадзе // Биографический метод в изучении постсо-

циалистических обществ: Мат-лы международного семинара. Санкт-Петербург. 14-17.11.96 г. / Под ред. В. Воронкова и Е. Здравомысловой. – СПб.: ЦНСИ, 1997. – С. 74–78.

Створення трудових комун іммігрантів і реемігрантів в Україні в 1920-ті роки (До історії маловідомих сторінок американсько-українських відносин)

Наталія Черніговець

At the beginning of the 1920s, faced with a difficult economic situation, the Soviet government elaborated new ways of building the state economy. One of these was to make use of the enthusiasm and sympathy for Bolshevik power that existed among Ukrainian expatriates in the US and Canada, thereby giving the campaign the halo of a public initiative. A large-scale movement and agitation for immigration to Ukraine was launched at the instigation of the Comintern through an illegal cell of the Communist Party of America. Soviet propaganda gave center stage to a genuine desire to help the new Bolshevik state.

Постійне зростання кількості мігрантів, які відбувають на заробітки за кордон, та майже неконтрольований приплив, особливо нелегальних, іммігрантів до країни – так виглядає участь нашої держави в якісно новому для неї процесі. Проте в 20-ті роки ХХ ст. ситуація виглядала інакше: до України прибували зокрема і спеціалісти сільського господарства. Цей історичний факт з позиції сьогодення видається доволі парадоксальним і незрозумілим.

У березні 2011 р. виповнилося 90 років з часу початку імміграційної кампанії із США та Канади в Україну. Це явище мало досліджувалося в Україні, хоча у 1960-ті роки увага до нього зростає, проте мала досить однонаправлену ідеологічну інтерпретацію [16; 19; 22].

Перебуваючи у скрутному економічному становищі, на початку 1920-х років, радянський уряд розробляв нові напрями розбудови державної економіки. Зрештою, один із шляхів було знайдено – використати піднесені настрої й симпатію до більшовицької влади українських вихідців в

США та Канаді, надавши кампанії відповідними заходами ореолу громадської ініціативи. За поданням Комінтерну, через нелегальний осередок комуністичної партії Америки, розгортається широкомасштабний рух та агітація за виїзд до України. В періоді 1920-х років містяться замітки стосовно ідеологічних мотивів, які керували переселенцями. Радянська пропаганда висувала на перший план шире бажання допомогти більшовицькій державі: «Комуна («Ехо» – авт.) не прагне до матеріального зиску, а винятково зацікавлена допомогою радянській Росії» та «Ми, сини Великої пролетарської республіки, що пережили роки російської революції у важкій еміграції, взяли на себе справу допомоги розореному господарству країни, виконаємо його повністю, яких би витрат і зусиль воно б нам не коштувало ...» (Мигаєвські комунари – авт.). [35, арк. 6,8]. Об'єктивні мотиви рееміграції мали в своїй основі різноманітні причини, коливаючись від економічно-політичних і закінчуючи ідеологічно-романтичними [18, 58].

Офіційним каналом, через який ішов потік сільськогосподарської імміграції та рееміграції було Товариство технічної допомоги радянській Росії (ТТДРР), організоване в травні 1919 р. у Нью-Йорку з ініціативи більшовицької Росії та сприяння її представника Л.К. Мартенса (з 2 січня 1919 р. очолював не визнану урядом США радянську місію) [21, 42]. Організаційне оформлення Товариства відбулось 2–4 липня 1921 р. Станом на 1921 р. кількість організованих у Товариство членів в Америці доходила до 10 тис. [20]. Товариство організовувало при своїх осередках школи, які забезпечували професійно-технічну підготовку потенційних переселенців до радянських республік. Членом товариства міг стати кожний, хто мав технічну спеціальність, визнавав радянський уряд, відмовлявся від виступів проти радянської влади і погоджувався присвятити свої знання і працю «на влаштування Росії на комуністичних началах» [14, 41]. Для пропаганди руху видавався «Вісник Товариства технічної допомоги радянській Росії». Учасники Товариства вносили вступний (50 центів) та щомісячний (25 центів) членські внески. Кошти, які вносили члени комун перед від'їздом, часто були зароблені тяжкою багаторічною працею. Так, колишній член комуні «Червоний прапор», подаючи позов до суду на комуну з вимогою повернення внеску, відмітив, що 1200 доларів заробляв протягом 10 років [30, арк. 304].

Уперше питання про надання технічної допомоги безпосередньо радянській Україні в січні 1922 р. порушили етнічні українці [39, арк. 6]. Активну участь у цій діяльності брало «Стоваришення Український Робітничий дім» в Канаді [19, 46.]. Втім, ініціатива створення окремого Товариства технічної допомоги радянській Україні не викликала ентузіазму з боку більшовицького

керівництва, адже розходила з централістичною тенденцією спрямованою на створення єдиної комуністичної держави [19, 114].

Загалом, внутрішньополітична складова імміграції зводилась до того щоб – переорганізувати всі селянські господарства на зразок іммігрантських комун. У цьому контексті комуні мали позитивно доповнити нечисленні й переважно невдалі спроби створення різних форм виробничого кооперування в аграрному секторі, що здійснювалось малозабезпеченим селянством без належної матеріально-технічної бази та агрономічної консультації [3, 6].

Проте на 1920–1921 роки більшовицька Росія була абсолютно не підготовленою до прийому реемігрантів й намагалася стримати цей процес. З липня 1921 р. регулюванням в'їзду, прийомом і облаштуванням на новому місці колективів закордонних працівників займався підвідділ Промислової імміграції Вищої Ради народного господарства, а з 25 жовтня 1922 р. по лютий 1927 р. – Постійна Комісія Ради праці та оборони з врегулювання сільськогосподарської і промислової імміграції.

У руслі законодавчого врегулювання іммігрантського питання підлягала вирішенню справа, пов'язана з утриманням іммігрантів, що прибували, до їхнього остаточного розселення. Відповідно до проекту постанови Малої РНК УСРР від 10 травня 1921 р. «Про прийом і евакуацію емігрантів з Америки й інших країн, які переселяються в Україну» планувалось відкрити цебудинки (Центральні емігрантські будинки) в Харкові та Києві на 1000 чоловік кожний. Оскільки спеціально відведене для цього приміщення ще не було обладнано, прототип Харківського цебудинку розташувався в непристосованому приміщенні, де через надзвичайну скупченість, антисанітарні умови серед

постояльців виникали масові захворювання мали місце навіть смертельні випадки (померло 8 дітей) [23, арк. 278].

Більшовицький уряд, вбачаючи в реемігрантах колишніх своїх громадян прагнув, принаймні на законодавчому рівні, прирівняти їх до радянських громадян. Відповідно до циркуляру НКВС РРФСР № 406 від 28 липня 1925 р. всі, хто прибував до СРСР у порядку сільськогосподарської і промислової імміграції, реемігранти з Америки повинні були адміністративними органами розглядатись як радянські громадяни [15, 204].

За сприяння ТТДРР на території України розташувалося 9 інтернаціональних сільськогосподарських колективів та одна сільськогосподарська громада Незалежних канадських духоборів. Крім того, в перший рік реемігрантської кампанії поза Товариством прибули: артіль «ім. Скрипника» та комуна «1 травня». Поза увагою Комісії РПО залишилась переселенська комуна «Червоний орач» с. Лелів, Чорнобильського повіту, яка організаційно сформувалася вже в Україні. Інформацію про іммігрантські колективи подано у вигляді таблиці (див. с. 95–96).

Таким чином, перші комуни прибули на початку 1921 р. Одна з них розташувалася в тій місцевості, де її присутність об'єктивно не була особливо бажана – в малоземельному Житомирському окрузі Волинської губернії. Пік реемігрантського руху припав на голодні 1922–1923 роки. З чотирьох комун, які з'явилися в 1922 р., три обрали малоземельні райони, розташувались в Київській й Подільській губерніях. Лише в 1923 р. з прийняттям відповідної постанови РПО, справа сільськогосподарської імміграції була певним чином врегульована. Всі комуни, що прибули в цьому році, розташувались в багатоземельних Катеринославській і

Одеській губерніях. Концентрація колективів на півдні України пояснена в інструкції НКЗ РРФСР від 17 вересня 1924 р.: «Організація іммігрантами показових господарств особливо бажана в губерніях з найбільш відсталими, екстенсивними системами господарства... частково, чорноземного центру» [15, 211]. Однак результати виявились невтішними, адже іммігранти по суті осіли лише у кількох губерніях.

З огляду на пріоритети режиму, колективи прибували до країни рад з власним ремагентом, машинами та капіталом (ці умови висувались радянським урядом до іммігрантів) [16, 75]. Такі вимоги обмежували кількість бажаних. Можна припустити, що, висувуючи такі вимоги до іммігрантів влада намагалася не допустити приїзду незаможних працівників, яких в державі й так вистачало. Члени майбутніх комун давали розписку про усвідомлення труднощів, які на них чекали.

Зі свого боку держава надавала переселенським колективам преференції. Відповідно до постанови Ради праці та оборони від 2 червня 1922 р. від усіх митних та акцизних зборів звільнялися особисті речі, які привозили з собою групи іммігрантів, продовольство, засоби виробництва, предмети домашнього вжитку тощо. Пільги щодо переселення поширювалося на усіх осіб, які могли надати начальнику станції талон посвідчення [26, арк. 169]. Важливу роль у штучному забезпеченні переваг відігравало щедre забезпечення їх землею: на одного їдця в комуні «1 травня» припадало 4 десятини придатної землі [6, арк. 23], на одного працездатного члена в комуні «Новий світ» – 7,7 дес. землі [29, арк. 107]. В середньому на одного члена комуни «Благодієва» припадало 2,7 дес. землі в той час як пересічна забезпеченість на селі становила 1 дес. [34, арк. 48].

Зведена інформація про іммігрантські колективи на території України (1921–1925 рр.)

№ пор.	Назва колективу	Дата організації	Місце розташування	Кількість землі	Кількість членів на момент приїзду	Кількість членів на 1925 р.	Загальна сума пайових внесків
1.	Селянська культура	23 травня 1921 р.	Хутір Тропіна поблизу сіл Тягинка і Токарівна, Тягинська волость Херсонського округу Одеської губ.	975 дес.	55 чол.	96 чол.	15230 дол. 75 центів
2.	Артіль ім. Скрипника	березень 1921 р.	с. Компаніївка, Катеринославського повіту Одеської губ.		5 чол.		5 коней та 1 корова
3.	1 травня	26 травня 1921 р.	с. Сторчанці Пулинської волості Житомирської губ.	132 дес.	10 чол.	33 чол.	відомостей немає
4.	Червоний орач (Червоний рільник)	8 березня 1922 р.	Хутір Гримов, с. Лелів Чорнобильського повіту Київської губ.	158 дес.	21 чол.	30 чол.	відомостей немає
5.	Джон Рід	22 лютого 1922 р.	с. Шереметці Вінницького округу В 1924 р. переїхала до с. Ковалівка Варварівського району Миколаївського округу Одеської губ.	81 дес. 1736 дес.	87 чол. 52 чол.	68 чол.	21864 дол. 70 центів
6.	Перша зразкова агрокомунa «ім. Леніна»	28 квітня 1922 р.	с. Мигаї, Одеського округу Одеської губ.	1425 дес.	52 чол.	164 чол.	66132 дол. 83 центи
7.	Новий світ	18 жовтня 1922 р.	м. Ружин, Бердичівського округу Київської губ.	790 дес.	32 чол.	150 чол.	122584 дол.
8.	Червоний прапор	березень 1923 р.	Миколаївщина. В 1924 р. переїхала до с. Козацьке, Бориславського району Херсонського округу Одеської губ.	1050 дес.	55 чол.	116 чол.	Встановити точну суму пайових внесків для цих комун не можливо у зв'язку з їх
9.	ім. III Комінтерну (Американська «Ехо» та Сибірська «Новий лад»)	квітень 1923 р.	с. Чорненка, Каховського району Херсонського округу Одеської губ.	1981 дес.	35 чол.	326 чол.	об'єднанням за кордоном і розпадом в Україні

10.	Хлібороб	квітень 1923 р.	с. Тихий став, Широківського району Криворізького округу Катеринославської губ.	1200 дес.	81 чол.	129 чол.	45400 дол.
11.	Нива трудова	21 квітня 1923 р.	Хутір Володимирівка, Апостольського району Криворізького округу Катеринославської губ.	850 дес.	31 чол.	66 чол.	31093 руб.
12.	Червоний промінь	листопад 1923 р.	Поблизу сіл Яселка та Дмитрівка Очаківського району Миколаївського округу Одеської губ. Наприкінці 1924 р. переїхала у Софіївський район Запорізького округу Катеринославської губ.	903 дес.	3 сім'ї	69 чол.	23345 дол. 83 центи
13.	Незалежні канадські духобори	весна 1923 р.	Мелітопольський округ Катеринославської губ.	11136 дес.	22 чол.	56 чол.	
14.	ім. Благоєва	26 травня 1924 р.	с. Парасковія, Руновщанського району Полтавської губ.	148 дес.	10 чол.	47 чол.	Комуна утворилась в Україні

Членами іммігрантських колективів, як правило, були комуністи, або віддані комуністичним ідеям особи. Так, з 15 дійсних членів комуни «Червоний орач» в серпні 1922 р. членів КП(б)У було 9 чол. та 2 кандидати [7, арк. 26]. На середину 1925 р. з 43 дійсних членів комуни «1 травня» членів КНС – 4, КП(б)У – 10, ЛКСМ – 6 [4, арк. 26]. Близько половини членів комуни «III Комінтерн» були прихильні до комуністичних ідей: членів та кандидатів КП(б)У – 53 чол. (24 %), ЛКСМУ – 19 (9 %), КНС – 44 (20%). Разом до громадсько-політичних організацій належало 116 осіб (50 %) [36, арк. 3].

Соціальний стан іммігрантів, відповідно до заповнених ними анкет, які вда-

лось віднайти в ЦДАВО України (всього 70), був такий: до селян себе віднесли 70 %, робітників – 15,7 %, інтелігентів – 1,4 %, міщан – 7% [28, арк. 117–142; 30, арк. 375–454]. За національною ознакою комуни були справді інтернаціональними: окрім українців, у їхньому складі були литовці, білоруси, поляки, євреї, німці, хорвати, грузини, словени [32, арк.1, 23, 36, 42, 50, 58, 67, 75].

Взаємовідносини державних та місцевих органів влади з комунами склалися неоднозначно. Як засвідчили матеріали анкет планового обстеження комун, проведеного Наркомземом протягом 1924–1925 рр., постійного керівництва з боку Окреземуправління не було в жодному колективі [32]. До того

ж, вищі урядові кола іноді самовільно вирішували питання про виселення колективів з вже облаштованих радгоспів (комуна «Мигаєво») та про залучення до їх складу інших колективів. Так, 21 липня 1923 р. на засіданні Малої президії ВУЦВК було прийнято рішення про злиття комуни «Ехо» з сибірською комуною «Новий лад» [24, арк. 41]. Місцеві земельні і кооперативні органи безвідповідально ставилися до своїх прямих обов'язків і не приділяли комунам належної уваги через що, переважна більшість колективів не мала власного агронома і вела господарство без організаційного плану. При цьому комуни були не землевпорядковані, вони не дотримувалися сівозміни. Необізнаність комунарів з місцевими кліматично-земельними умовами, відсутність агрономічних керівників й досвіду, не зважаючи на наявність потужного технічного обладнання, стали причиною наявності збиткових галузей господарства й перешкождали його інтенсивному якісному розвитку [29, арк. 110]. Дезорганізаційно за даних умов на колективи впливало зловживання та слабка сільськогосподарська підготовка самих керівників комун [27, арк. 7, 11, 24, 34–35]. Невирішеність земельного питання та не відповідність кількості земельних угідь фактичним потребам – об'єктивні передумови неякісного господарювання. Яскраво демонструє інертне ставлення до іммігрантських колективів відповідь Одеського Губземуправління Одеському ДПУ на запит про кількісний склад комун іммігрантів: «Кількісний склад ГЗУ не відомий» [11, арк. 72].

Позитивним чинником господарської діяльності іммігрантських комун було їхнє загальне прагнення перейти до повної механізації господарства. У цьому напрямі комуни мали певні успіхи, так як при переселенні забезпечили

себе повними комплектами сільськогосподарських машин. У 1924 р. іммігрантські колективи мали 14 вантажних автомобілів, 34 трактори, 69 плугів, 38 сівалок, 48 різних жниварок, 10 тракторних молотарок, різноманітні лущильники, культиватори, кукурудзосівалки, картоплесаджалки [16, 78]. Всебічна механізація господарства заощаджувала людську робочу силу. Деякі роботи в домашньому господарстві теж були механізовані. Наприклад, в комуні «Новий світ» подача води здійснювалась на кухню й скотні двори за допомогою двигуна, який приводився в рух силою вітру й електричним мотором.

Однак повсякденне життя було далеким від ідеального, яке більшість з них уявляли, перебуваючи ще в США й Канаді. В деяких комунах мало місце свавілля в харчуванні комунарів. Так, у комуні «Селянська культура» функціонувало дві кухні: одна для робочих осіб – «чорна», інша – для «своїх» – «біла» [32, арк. 30 – 31]. Незадовільні житлові умови комуни «Новий світ» відзначила комісія з обстеження в 1924 р.: «...такої скупченості ми ніде не бачили... побачили не кімнату, а сиру темну клітку 7x5, висотою 4 аршини, де поміщається 3 комунарі» [29, арк. 109].

Виконуючи покладені державою на них завдання, комуни, вже починаючи з перших років своєї діяльності, стали приймати до свого складу представників місцевого населення. До 1925 р. комуна «Мигаєво» налічувала 164 члени, з них – 49 місцевих жителів. На 1929 рік з 208 працездатних комунарів понад 100 були місцеві [17, 73]. Якщо на момент організації комуни «Селянська культура» в її складі працювали тільки іммігранти, то на квітень 1925 р. нараховувалось 65 % представників місцевого селянства [30, арк. 335]. В артіль «ім. Скрипника» згодом вступили місцеві

селяни-незаможники, які в 1924 р. становили 60 % усіх членів [10, арк. 54–56].

Паралельно зі вступом місцевого селянства до лав комунарів йшов процес виходу американізованих українців зі складу комун. Про факти виходу було не прийнято говорити в радянський час. Розрахунок з членами комун, які прагнули залишити її, у більшості випадків, відбувався не на користь останніх. Кошти, внесені ними ще за кордоном, не повертались. На свій розсуд рада комун видавала таким особам кошти на квиток до нового місця проживання й продовольство на 1 – 3 місяці [32].

Комуни відігравали велику роль у пропаганді колективізації: проводили показові роботи на полях, допомагали місцевим господарствам під час оранки, збирання врожаю. Трактори комун «Нива трудова» і «Хлібороб» зорювали селянські поля, беручи плату лише за пальне [22, 252]. Трієр і змійка комун «Новий світ» повністю обслуговували власний район, «мандруючи» відповідно до складеного райземвідділом календаря [1, арк. 63]. Комуна «1 травня» за 1926 р. за експлуатацію молотарки і трактора отримала від селян 200 крб. чистого прибутку [5, арк. 63 зв.]. Комуни володіли не лише технікою для обробітки землі, але й мали свій комплекс технічних підприємств: столярні, кравецькі, слюсарні майстерні, в яких за невисоку плату ремонтувався селянський реманент. Поступово комуні індустріалізувалися. Млини, маслозаводи, сироварні при комунах обслуговували весь округ. Особливо популярними були млини. За доступну ціну вони давали помел досить високої якості. Так, за помел зерна в 1923 р. селянству комуна «Мигаєво» брала плату натурою з пуду: жито – 8 фунтів, пшениця – 6 фунтів, кукурудза – 9 фунтів, ячмінь – 7 фунтів [12, арк. 27].

Інспектор Держземмайна Одеського окрфінвідділу Туманьян А.С., у акті обстеження комун «Мигаєво» від 29 червня 1927 р., відмітив: «... великий приплив селянських возів на млині, які привезли своє зерно за 60 верст на млин комуні лише через її авторитетність і впевненість у правильності ваги і помелу» [13, арк. 8 зв.]. Комуна «Комінтерн» мала лісопильний завод, комуна «Благоева» – молокозавод, при комуні «Червоний орач» планувалося збудувати крохмальний завод для переробки картоплі [9, арк. 42].

Не один раз інтернаціональні колективи посідали призові місця у конкурсах. Комісія РЗУ 21 листопада 1924 р. постановила за механізацію і заходи щодо поліпшення скотарства преміювати комуну «Червоний рільник» 25 % знижкою з єдиного сільськогосподарського податку [8, арк. 176]. Експертною комісією Всеукраїнського Комітету з проведення конкурсу колгоспів УСРР 1927 р. комуні «Новий світ» призначено премію другого розряду [37, арк. 23].

За сприяння комун у середовищі місцевого населення створювалися нові колективи. В 6 верстах від комуні «Джон Рід» мешканці навколишніх сіл в лютому 1923 р. організували Бохоніську комуну імені І. Таранюка [27, арк. 22]. В січні 1926 р. рада комуні «1 травня» прийняла рішення про прийняття Верболівської сільськогосподарської артлі до комуні на правах філії [5, арк. 33]. Завдяки допомозі комуні «III Комінтерн» протягом 1925 р. – 1 квітня 1929 р. в районі сільради, де розміщувалась комуна, було організовано 9 колективних господарств, що об'єднали 711 родин [16, с. 80]. З ініціативи комуні «Нива трудова» в 1923 р. організовано один незаможний колектив [2].

Залучаючись за активного сприяння місцевих органів влади, до кооперації, всі комуні були членами райсільсою-

зів. Комуна «Новий світ» співпрацювала з Всеукраїнським товариством насінництва, якому репродукувала сортове насіння [30, арк. 362]. Ведучи культурну обробку землі, комуна «III Комінтерн» в 1925 р. з Одеським представництвом Всеукраїнського товариства насінництва уклала плантаторські договори на посів різного роду культурного насіння і трав. У хлібному відділі Херсонського Кредитсоюзу містилися документальні свідчення, що найкраща пшениця округи була за походженням із комуни «III Комінтерн» [33, арк. 70]. До того ж комуна була членом Черненського Споживчого товариства, а з початку 1927 р. – членом Каховського сільськогосподарського кредитного товариства «Селянин». Займаючись виноградарством, комуна налагодила систему збуту своєї продукції: 1927 р. налагодила ділові відносини з Дніпровинсоюзом, уклавши угоду на реалізацію 5000 відер вина [36, арк. 6]. Майже всі комуни увійшли в зносини з місцевими дослідними станціями. Налагоджено було і зв'язок з селекційною станцією, для якої Мигаївська комуна репродукувала селекційний матеріал. У 1925 р. комунари колективу «Новий світ» спорудили метеорологічну станцію і агрономічний пункт, де проводили досліди з мінерального підживлення культур і вивчення сортів. Ця робота була результатом співпраці комуни з Всеукраїнським товариством агрономів, Чорторійською дослідною і Сквирською контрольно-селекційною станціями.

Початковий період діяльності колективів характеризувався високим рівнем їх механізації у поєднанні із більш екстенсивними методами ведення господарства. З часом вони починають забезпечувати сортовим насінням зернових культур колективні й індивідуальні господарства. Паралельно з розвитком основної галузі – землероб-

ства – комуни займалися і тваринництвом, проводячи селекцію кращих порід. Продуктивність молочної худоби комуни «Комінтерн» за 1926 р. – 3826 пуд. молока на загальну суму 3979 руб. [36, арк. 2]. Найкраща корова комуни «Благоева» за 260 днів доїння давала 3656 л молока, тобто пересічний видій в день складав 14,06 л. В середньому ж добова норма сягала 12,8 л. [38, арк. 67].

Іммігрантські колективи намагалися бути прогресивними культурними центрами: відкривали школи, в яких навчались і діти місцевих селян, володіли солідними бібліотеками, виписували до десятка різноманітних газет, журналів, надавали допомогу місцевим органам у проведенні культурно-масової і роз'яснювальної роботи серед селян, організовували вечірні школи, різні гуртки, читали лекції, проводили бесіди з політичних, загальноосвітніх і сільськогосподарських питань.

Вже з початку 1925 р. уряд УСРР звертається до Комісії РПО з приводу припинення на територію України сільськогосподарської імміграції, мотивуючи це відсутністю вільного колонізаційного фонду [31, арк. 60]. Все листування між НКЗ УСРР та Комісією велось під грифом «таємно» [26, арк. 145]. Не останню роль у прийнятті українським урядом цього рішення відіграли висновки обстеження комун іммігрантів Комісією РПО в 1925 р. Відповідно до них колективи розподілялися на три розряди: 1) життєздатні, яким необхідно надати лише незначну допомогу («Мигаєво», «Новий світ»); 2) такі, що потребують серйозної допомоги («Джон Рід», «Нива трудова», «Ехо»); 3) такі, що підлягають або ліквідації, або внутрішньому перетворенню («Червоний прапор», «Незалежні канадські духобори») [26, арк. 25]. Розходження між запланованим та реальним виявились очевидними ще під час спільного обстеження комун іммі-

грантів Наркомземом з Комісією РПО в 1923 р. [25, арк. 2]. 27 лютого 1925 р. Комісія РПО погодилася з пропозицією згорнути формування в США додаткових груп для працюючих в Україні іммігрантських комун. Радянський уряд вирі-

шив цілком зупинити трудову імміграцію до СРСР у вересні 1926. Було відмінено ряд суттєвих постанов 1923–1925 рр. стосовно сільськогосподарської імміграції, а в січні 1927 р. розпущено Комісію з трудової імміграції до СРСР.

Література

1. Архівний відділ Бердичівської міської ради – Ф.158. – Оп.1. – Спр. 553.

2. *Басанівська Н.* Сільськогосподарська комуна «Нива трудовая» // Селянська правда. – 1923. – 1 серпня.

3. *Данилова Е.Н.* Иммиграционная политика и создание трудовых коммун из иммигрантов и реэмигрантов в СССР в 1920-е годы / Е.Н. Данилова // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – М., 2002. – №.– С. 3–20.

4. Державний архів Житомирської області (ДАЖО) – Ф. 126. – Оп.1. – Спр. 285.

5. ДАЖО. – Ф. 279. – Оп. 1. – Спр. 8.

6. ДАЖО. – Ф. 1111. – Оп. 1. – Спр. 374.

7. Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф. 349. – Оп. 1. – Спр. 930.

8. ДАКО. – Ф. 349. – Оп. 1. – Спр. 1765.

9. ДАКО. – Ф. 350. – Оп. 1. – Спр. 526.

10. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 311.

11. ДАОО. – Ф. 46. – Оп. 2. – Спр. 9.

12. ДАОО. – Ф. 1013. – Оп. 1. – Спр. 67.

13. ДАОО. – Ф. 1129. – Оп. 1. – Спр. 306.

14. *Забарко Б.М., Макаренко О.А.* Пролетарська солідарність у дії / Б.М. Забарко, О.А. Макаренко – К.: Рад. школа, 1985. – 121с.

15. Законодательство и международные договоры СССР и союзных республик о правовом положении иностранных физических и юридических лиц. – М.: Изд-во НКВД, 1926. – 592 с.

16. *Кисельов В.І.* З історії організації та діяльності інтернаціональних (іммігрантських) сільськогосподарських колективів на Україні / В.І. Кисельов // Український історичний журнал – К., 1965. – № 9. – С. 75–81.

17. *Ключник Д.Г.* Мигаївські комунари. Докум. нарис / Д.Г. Ключник – Одеса, 1972. – 125 с.

18. *Лещенко О.Л.* З історії сільськогосподарських комун канадських українців на Україні / О.Л. Лещенко // УІЖ. – К., 1991. – № 10. – С. 58–69.

19. *Макаренко О.А.* Животворна сила пролетарської солідарності (Про допомогу трудящих зарубіжних країн Радянській Україні в 1921–1923 рр.) / О.А. Макаренко – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – 68 с.

20. *Мартенс Л.К.* Иммиграция русских рабочих из зарубежных стран и наша промышленность / Л.К. Мартенс // Экономическая жизнь. – 1921. – 20 июля.

21. Почему мы вернулись на Родину. Свидетельства реэмигрантов / [Сборник / Сост., авт. предисл. А.П. Осадчая и др.] – М.: Изд. Прогресс, 1983. – 264 с.

22. *Тарле Г.Я.* Друзья страны Советов / Г.Я. Тарле – М.: Изд-во «Наука», 1968. – 371 с.

23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). – ЦДАВО. Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 163.

24. ЦДАВО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 930.

25. ЦДАВО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 935.

26. ЦДАВО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 256.

27. ЦДАВО. – Ф. 27. – Оп. 4. – Спр. 411.

28. ЦДАВО. – Ф. 27. – Оп. 4. – Спр. 584.

29. ЦДАВО. – Ф. 27. – Оп. 5. – Спр. 177.

30. ЦДАВО. – Ф. 27. – Оп. 5. – Спр. 182.

31. ЦДАВО. – Ф. 27. – Оп. 5. – Спр. 359.

32. ЦДАВО. – Ф. 27. – Оп. 5. – Спр. 365а.

33. ЦДАВО. – Ф. 27. – Оп. 8. – Спр. 1091.

34. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 8. – Спр. 326.

35. ЦДАВО. – Ф. 337. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 235.

36. ЦДАВО. – Ф. 559. – Оп. 1. – Спр. 56.

37. ЦДАВО. – Ф. 559. – Оп. 1. – Спр. 70.

38. ЦДАВО. – Ф. 559. – Оп. 1. – Спр. 2151.

39. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО) – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1029.

III. Міжнародний досвід

Демократія як чинник трансформації олігархічної системи міжнародних відносин

Сергій Федуняк

The idea of democracy began to influence the inherently oligarchic international system only at the beginning of the last century. After World War II democratization emerged as a mechanism for adapting the system of international relations to the threats and challenges arising in the process of globalization. One of its consequences was the establishment of the consensus principle among the group of leading countries in discussing and solving global problems. In general, the peculiarities of contemporary political and economic processes in the world objectively impede the concentration of power in the hands of a small number of subjects and therefore promote further democratization of international relations.

Упродовж тривалого історичного періоду концепти демократії виконували переважно ідеологічно-інструментальну функцію, тобто, використовувалися для обґрунтування права на здобуття і утримання влади, а їхні базові положення закладалися в основу капіталістичної моделі суспільного розвитку. Зокрема, ідеї ліберальної демократії були взяті на озброєння буржуазією в XVII–XVIII століттях з метою усунення від влади старої феодальної аристократії і побудови суспільства вільної конкуренції. Наприкінці XVIII століття керівники Великої Французької революції навіть здійснили спробу розпалити пожежу європейських революцій під гаслами свободи, рівності і братерства, проте провідні європейські монархії відновили статус-кво. Революційні події загрожували порушити баланс сил на континенті внаслідок можливих територіальних змін, тому міжнародна система застосувала механізми самозахисту і

відбила першу демократичну атаку на свої позиції.

Загалом у період Нового часу міжнародні відносини майже не зазнавали впливу демократичної політичної думки, можливо, за винятком ідей Г. Гроція, Т. Гоббса і І. Канта¹, проте ще з періоду середньовіччя широкого розповсюдження набули погляди Н. Мак'явеллі². І це не дивно, тому що аж до початку XX століття світ залишався полем боротьби за контроль над людськими і матеріальними ресурсами. Провідні гравці мислили категоріями геополітики та реалізму і нормативна риторика у цьому середовищі сприймалася переважно як засіб приховування реальних намірів³. Звернення до моральних імперативів у кращому разі вважалися певними словесними приправами до вічної боротьби великих держав з підтримання балансу сил та періодичного перерозподілу світу. Загалом, система міжнародних відносин набула олігархічного характеру і не потребувала викорис-

тання демократичних засад ані на ідеологічному, ні на функціональному рівнях. Взаємодія між окремими елементами системи (державами) ґрунтувалася на підтриманні жорсткої ієрархії із застосуванням примусових заходів військово-політичного характеру. Менші країни розглядалися провідними гравцями як ресурс, що підлягав переділу, або ж інструмент досягнення вказаних цілей як сателіти чи союзники.

Більша сприйнятливість до застосування демократичних принципів у міжнародних відносинах стала помітною лише наприкінці XIX – на початку XX століття. Це знайшло свій вияв у діяльності міжнародних організацій, які попри всю обмеженість давали можливість принаймні юридично ствердити принцип рівності всіх держав перед законом (нормами міжнародного права) і залучати їх до вирішення спільних справ.

Дискурс демократії у міжнародних відносинах уперше на практичному рівні привніс президент США В. Вілсон у 1916 р. у своїх «14-ти пунктах». Він пропонував ввести у дію норми міжнародного права, в основі яких лежать справедливість та рівноправність всіх держав і народів⁴. На жаль, ідеї американського президента не відповідали реаліям повоєнного світу, оскільки як переможці, так і переможені намагалися досягти власних цілей, застосовуючи традиційні механізми та інструменти епохи балансу сил. Вони сприймали пропозиції В. Вілсона як зумовлену тактичними обставинами риторику, спрямовану на зміцнення глобальних позицій США і відповідно послаблення партнерів-конкурентів в умовах повоєнного переділу світу.

Водночас, у 1919 р. було засновано Лігу Націй як першу міжнародну універсальну організацію, основною метою якої стало підтримання міжнарод-

ного миру і безпеки. За структурою і функціями Ліга розглядалася як інститут глобального правління, чи швидше, впорядкування, в основу якого покладено особливу відповідальність великих держав. Окрім створення Ліги Націй, у міжвоєнний період відбулася ще одна спроба змінити парадигму міжнародних відносин. В укладеному в серпні 1928 р. пакті Бріана – Келога пропонувалося відмовитися від війни як знаряддя національної політики держав та розв'язання міжнародних суперечок⁵. Хоча до початку 1939 р. до Пакту приєдналося 63 держави, цей документ залишився декларацією і не зміг зашкодити розв'язанню Другої світової війни. Загалом створення Ліги Націй і укладення Пакту Бріана – Келога засвідчили, що частина політичної еліти вже готова для серйозного перегляду принципів побудови та функціонування міжнародної системи.

Наступний потужний поштовх демократизації міжнародних відносин дала Друга світова війна і це відбулося у кількох площинах. По-перше, на тривалий час було підірвано тоталітарну ідеологію і серйозно маргіналізовано ідеї авторитаризму. Навіть сам факт, що Радянський Союз як тоталітарна держава був членом антигітлерівської коаліції демократичних сил, посилював позиції демократії у світі. Цікаво, що демократичний дискурс став одним із ключових елементів ідеологічної боротьби в період холодної війни: обидві системи боролися за «канонічність» власної «демократичної» моделі, при цьому, звичайно, вкладаючи у саме поняття демократії різний зміст.

Ще однією площиною повоєнних змін стала остаточна легітимація демократичних принципів побудови міжнародної системи. Це знайшло відображення у Статуті новоствореної у 1945 р. Організації Об'єднаних Націй. За сут-

тю весь документ є торжеством ідей демократії у міжнародних відносинах. При цьому, хоч і в завуальованому вигляді, не вдалося уникнути ознак олігархічного глобального управління. Так, основну відповідальність за справу міжнародного миру і безпеки було покладено на Раду Безпеки ООН у складі 5-ти постійних і 10-ти непостійних членів. Як перших держави-переможниці призначили себе, присвоївши при цьому право блокувати будь-які рішення організації за допомогою вето⁶. Проте, незважаючи на вказані недоліки, під демократизацію олігархічних за характером міжнародних відносин було закладено потужну міжнародно-правову основу.

Вагомим чинником поширення демократії став процес глобалізації, яка за визначенням американського дослідника Ф. Черні, розмиває межі внутрішньої і зовнішньої політики і сприяє формуванню міжнародних «режимів» або «неформальних і формальних структур та інституцій, що є автономними на міжнародному рівні»⁷. Отже, глобалізація сприяє переходу від традиційної (Вестфальської) системи міжнародних відносин, котра базувалася на національних державах як суб'єктах, до нових форм, що виходять за ці рамки. Держави як інституційні утворення не зникають, вони швидше за все набувають складних і нових функцій.

Все це, на перший погляд, об'єктивно знижує вплив окремих великих гравців на систему міжнародних відносин, надаючи кожній державі шанс змінити своє місце у світовій ієрархії. Проте глобалізація не справила кардинального впливу на олігархічну сутність міжнародної системи. Значна частина молодих держав – колишніх колоній – виявилася не в стані скористатися новими можливостями. Це впливає із подвійного характеру глобалізації, яка

знаходить свій вияв у двох паралельних за часом перебігу і протилежних за сутністю процесах: конвергенції, що створює плюралістичний світ ліберального капіталізму (так званий кантіанський світ), і дивергенції, з якою пов'язаний більш мінливий світ безпорядку і анархії («гоббсівський світ»)⁸.

Світ ліберального капіталізму побудував «суспільство споживання», в якому політична еліта стала своерідним заручником гедоністично налаштованих мас, що вимагають високого рівня добробуту. Для підтримання високих стандартів споживання необхідно забезпечити постійний і безперервний доступ до ресурсів, що неможливо без максимального контролю за глобальними економічними і політичними процесами. За умов дефіциту ресурсів і суттєвої силової переваги Заходу, «гоббсівський світ» фактично приречений на відставання і не може розглядатися як рівноправний партнер. Виникає ситуація, за якої в силу економічної слабкості та відсутності відповідного силового потенціалу, більшість членів міжнародної системи не в стані перебрати на себе хоча б частину відповідальності за світові процеси. Отже, олігархічна структура виконує роль загального стабілізатора сучасних міжнародних відносин.

Однак поступово стала проявлятися обмеженість «влади небагатьох» внаслідок особливостей перебігу світового політико-економічного процесу. З одного боку, регулювання сучасних глобальних конфліктів все більше ставало непосильною ношею для провідних держав і тому зростала потреба у залученні інших суб'єктів міжнародних відносин. З другого – глобальна економіка вимагала все більшої відкритості держав і політичних режимів. Таким чином, виникла необхідність демократизації системи міжнародних відносин як механізму вирівнювання країн і регіо-

нів⁹, а також створення надійних механізмів підтримання миру і стабільності у світі¹⁰.

Одним із перших помітних проявів демократизації в умовах ускладнення світових економічних і політичних процесів і зростання взаємозалежності глобальних змін, став процес деколонізації. Він привів до збільшення загальної кількості держав і до зростання впливу «третього світу» на діяльність міжнародних організацій, зокрема ООН. Іншим важливим напрямом демократизації міжнародних відносин після Другої світової війни (а особливо з початку 90-х років) стало просування демократії («democracy promotion») з боку установлених держав з демократичним політичним режимом, а також підконтрольних їм міжнародних організацій (інститутів)¹¹ до країн, що знаходилися на периферії західного світу.

Розгортання і перебіг процесу транзиту довели, що успішні демократичні перетворення мають культурно-цивілізаційну обумовленість. Демократія повертається туди, де вона вже колись існувала, тому зміни у країнах Південно-Східної, а згодом і Центрально-Східної і Південної Європи відбуваються відносно успішно. Відбулася майже повна інтеграція колишніх радянських сателітів до західних економічних та військово-політичних структур.

Водночас, країни з важкою спадщиною тоталітарного минулого і відсутністю цивілізаційно вкорінених традицій практично не мають шансів побудувати засади демократичного розвитку, про що, зокрема, свідчать процеси в регіоні колишнього СРСР і країнах «третього світу». Замість здорових моделей демократичного розвитку там на межі ХХ і ХХІ століть виникли різні варіанти «неліберальної» чи «корпоративної демократії», що часто мають віддалену схожість до існуючих взірців.

Спільною їх рисою є те, що до процесу здійснення влади допускається незначна кількість політичних суб'єктів, а участь населення зведена до періодичних електоральних ритуалів¹². Відбувається імітація діяльності основних демократичних інститутів суспільства. Одним із побічних наслідків функціонування специфічних моделей демократії є невизначеність і нестабільність зовнішньої політики, що часто стають джерелом підвищеної конфліктності на регіональному рівні.

Можна стверджувати, що виникнення неліберальних моделей є в цілому об'єктивним процесом. З одного боку, їх структура побудована за принципами управління складними соціальними системами, зокрема, ієрархії, вертикальної підпорядкованості тощо. З іншого, існують історично зумовлені дисбаланси у стосунках влади і суспільства, коли значна частина соціуму не здатна і, по суті, не бажає змінити характер своїх взаємовідносин із владою, що передбачало б покладення більшої відповідальності на плечі самодіяльних інститутів громадянського суспільства. Цікаво, що така ситуація склалася не лише в посттоталітарних країнах, окремі її ознаки спостерігаються й у державах з усталеною демократією¹³.

Отже, суперечливість процесу внутрішньої демократизації держав, а також ускладнення глобальних процесів працюють на збереження олігархічної моделі міжнародних відносин. Здійснення відносно ефективного контролю і управління на світовому рівні можуть забезпечити лише потужні держави та створені ними міжнародні інститути, тому існування складної олігархічної конструкції є неминучим, і, на жаль, об'єктивним явищем¹⁴.

Проте демократичні принципи і підходи стали важливим інструментом адаптації міжнародної олігархічної

системи до глобальних загроз і викликів. Про це свідчить консенсусна практика прийняття рішень у рамках групи великих держав, зокрема в рамках G-8 чи G-20¹⁵. Досвід довів, що без підтримки партнерів їх впровадження неможливе. В цьому вже переконалися Сполучені Штати Америки, розробляючи політику стосовно Афганістану, Іраку, а також країн-паріїв (Ірану, Північної Кореї тощо). Потреба у спільно вироблених рішеннях, мабуть, є ще більш важливою у процесі перебудови глобальної економічної і фінансової системи в рамках G-20.

При цьому кожна велика держава виступає не лише у власній якості, а і як представник певного регіонального угруповання і тому при обговоренні питань також змушена просувати інтереси своїх партнерів. Виникає своєрідна «опосередкована демократія» для менших суб'єктів міжнародних відносин, які аж ніяк не приречені бути лише об'єктами політики і за певних обставин можуть маніпулювати своїми патронами. Принаймні існують механізми узгодження інтересів і формулювання спільного порядку денного в рамках міжнародних інститутів.

Не потрібно також ідеалізувати відносини між членами групи великих держав, де зберігається певна інерція суперництва періоду «холодної війни». Як приклад, можна згадати довготривалу історію з реформуванням основних органів ООН та розширенням кількості постійних членів Ради Безпеки. Незважаючи на те, що роль Організації у світі суттєво знизилася, держави – постійні члени Ради Безпеки продовжують ревниво триматися за свою багато у

чому міфічну монополію на владу і не наважуються включити до свого складу Німеччину і Японію, які вже давно є повноправними і впливовими учасниками групи провідних держав і членами довготривалих стратегічних союзів.

Існують й інші проблеми, що не дають можливості стверджувати про наявність «абсолютної олігархії». Це, зокрема, можливість зменшення силових параметрів, що призводить до втрати впливу на перебіг подій на регіональному і глобальному рівнях, про що засвідчує розвиток Російської Федерації останніх десятиліть. З іншого боку, нарощує м'язи Китай, який з багатьох питань займає відмінну від інших партнерів-важковаговиків позицію. Великі держави Заходу часто безсилі, коли мова йде про вплив на процеси, що відбуваються в рамках іншої культурно-цивілізаційної парадигми (Афганістан, Арабський Схід) тощо.

Отже, ідея демократії почала справляти вплив на розвиток олігархічної за характером міжнародної системи лише з початку минулого століття. Після Другої світової війни демократизація виступила як механізм адаптації системи міжнародних відносин до загроз та викликів, що виникли у процесі глобалізації. Одним із наслідків цього стало утвердження принципу консенсусу в групі провідних держав при обговоренні й вирішенні проблематики глобального характеру. Загалом, особливості сучасних політико-економічних процесів у світі об'єктивно перешкоджають концентрації влади в руках небагатьох суб'єктів і тим самим сприяють подальшій демократизації міжнародних відносин.

Література та примітки

¹ Мова йде про погляди Г. Гроція на характер і способи ведення війн, теорію «суспільного договору» Т. Гоббса, а також ідею «вічного миру» І. Канта.

² Див.: *Мак'явеллі Н.* Флорентійські хроніки; *Державець / пер. з іт. Перепада А.* – Харків: Фоліо, 2007.

³ Зокрема, заклики Великої Британії і Сполучених Штатів Америки до впровадження принципів «вільної торгівлі» та чесної боротьби за ринки сприймалися як бажаня витіснити і знищити конкурентів.

⁴ Аналіз 14-ти пунктів В. Вілсона див., зокрема: *В.Фісанов.* Програме суперництва (США та Австро-Угорщина в роки Першої світової війни). – Чернівці, 1999.

⁵ Див.: *Kellogg-Briand Pact 1928.* – http://avalon.law.yale.edu/20th_century/kb_pact.asp

⁶ Див.: *Устав Организации Объединенных Наций и Устав Международного Суда.* – http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_010

⁷ *Cerny, P.* Globalization and other stories: the search for a new paradigm for international relations // *International Journal* 51:4, Autumn 1996. – P. 624.

⁸ *Cerny, P.* Op.cit. P. 637. Про «два світи» див., зокрема: *Goldgeier J, McFaul M.* A Tale of Two Worlds: Core and Periphery in the Post-Cold War Era // *International Organizations.* – Vol. 46. – No 2. – Spring 1992. – PP. 467–491; *Binnendijk H., Kugler R.* Seeing the Elephant. The US Role in Global Security. – Dulles: NDU Press and Potomak Books, 2006. – P. 15 – r104.

⁹ Див. наприклад: *Plattmer, M.* Democracy without Borders? Global challenges to Liberal Democracy. – Boulder-New York: Rowman & Littlefield, 2008. – P. 73.

¹⁰ Згідно з концепцією «демократичного миру», демократії не воюють між собою, і, на відміну від авторитарних держав, більш схильні вирішувати суперечки між собою мирним шляхом. Див., наприклад: *Debating the Democratic Peace.* – Cambridge: MIT Press, 1996.

¹¹ Див.: *Carothers T.* Critical Mission: Essays on Democracy Promotion. Carnegie Endowment, 2004.; *Young R.* The European Union and Democracy Promotion: A Critical Global Assessment. JHU Press, 2010. – 216 p.; *Miller F. P., Vandome A. F., McBrewster J.* Democracy Promotion. – VDM Publishing House Ltd., 2010.

¹² Див. з цього приводу, наприклад: *Zakaria F.* The Rise of Illiberal Democracy // *Foreign Affairs.* – 1997. – November-December. – PP. 22–42; *O'Donnell G.* Delegative Democracy // *Journal of Democracy.* – Volume 5. – Number 1. – January 1994. – PP. 55–69.

¹³ Про втрату «людського капіталу» в демократичному суспільстві див.: *Putnam R.* Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community. – New York, 2000.

¹⁴ Деякі російські дослідники називають таку модель «концертом держав», шукаючи аналогії в міжнародній системі першої половини XIX століття (Див., наприклад: *Никонов В.* Назад, к концерту // *Россия в глобальной политике.* № 1. – 2002. – Ноябрь – Декабрь. – http://www-globalaffairs.ru/number/n_15).

¹⁵ Цікаво, що перша спроба застосування принципу консенсусу була зроблена у 1815 р. при створенні «Священного союзу» імператорів, на який покладалася місія підтримання монархічного статус-кво на європейському континенті.

Федералізм: досвід Канади

Наталія Мусієнко

The discussion about federalism is becoming more and more popular at all levels in Ukraine. Why is this form of state governance better than a unitary one? Does Ukraine have any need of it? History persistently teaches us that before drawing any conclusions it is necessary to study the historical background. In this instance, that means the history of existing federations, their advantages and disadvantages, prerequisites, and future projections. Analysis of these factors should make it possible to reach conclusions that are well thought out and well grounded. There are 25 federations in the contemporary world that are home to 40% of the world's population. The article analyzes the model of Canada, which is both a relatively young country and a home to many Ukrainians, and, most important, has one of the highest standards of living in the world.

В Україні на всіх рівнях набирає обертів дискусія щодо федералізму. Чим ця форма державного врядування краща за унітарну, чи потрібна вона Україні як така? Історія вперто вчить нас того, що перед тим як робити висновки, потрібно вчити історію. У даному разі історію існуючих федерацій. Їх плюси та мінуси. Передумови виникнення. Проекції на майбутнє. А висновки робити саме на цій, добре зваженій та обгрунтованій, основі¹.

Федерацій в сучасному світі 25. У них проживає 40% населення світу². До вашої уваги пропонується модель Канади. По-перше, її можна вважати відносно молодою країною, по-друге, там проживе багато українців, а, по-третє, і найголовніше, рівень життя у цій країні є одним з найвищих у світі – найвагоміша причина для ретельного ознайомлення з досвідом.

Федеральною є система, де існує два рівні уряду, які координують свої дії, проте кожен з яких є незалежним (суверенним) у сферах своїх юрисдикцій. Ця незалежність гарантується принципом верховенства права та консти-

туційним порядком. Громадяни федеральних держав мають відповідні обов'язки щодо кожного з рівнів уряду³. Федеральний чи центральний уряд керує всіма загальними для країни напрямками (як наприклад, оборона чи зовнішні зв'язки), а інший (у випадку Канади – провінційний) опікується питаннями, що стосуються лише рівня життя мешканців окремої провінції (освіта, охорона здоров'я, транспорт)⁴. І федеральний, і провінційні уряди мають відповідно свою законотворчу, виконавчу та судову владу.

Канада сьогодні складається з 10 провінцій і трьох територій, загальна кількість населення 32 млн. У Канаді федеральний уряд відповідає за оборону, зовнішні зв'язки, кримінальне законодавство, друк грошей, поштові послуги та ін., а провінційні – за природні ресурси, освіту, громадянські права і права власності, муніципальні інституції. Загалом, федеральному уряду підпорядковано 30 напрямів життєдіяльності країни, тоді як провінційним – 16. Існують і такі сфери, що підпадають під юрисдикцію обох урядів. Наприклад, сільське господарство, система охорони

здоров'я, охорона навколишнього середовища, енергетика тощо. Тобто, провінція – за управління ресурсами у провінції, а федерація – на міжнародному рівні. Провінція відповідає за міжпровінційну торгівлю ресурсами, а держава – за міжнародну, а також за формування енергетичної політики, що стосується національних інтересів. Згідно з канадською конституцією сфери, які не є чітко окресленими в провінційному підпорядкуванні підпадають під опіку федерації (телебачення, авіація, тощо). Така невизначеність спричиняє виникнення конфліктів.

Нерідко можна почути і прочитати про Канадську конфедерацію. Справді, саме під такою назвою створюється Канада в 1867 р. Проте це дещо історично помилкове визначення. Конфедерацією у буквальному розумінні цього поняття, а *саме державою з повним суверенітетом провінцій*, Канада ніколи не була. Але час заснування країни в канадській історії називається *Періодом Конфедерації*, а засновники Канади – *Отцями Конфедерації*. Сьогодні слово *конфедерація* стосовно Канади вживається скоріше у визначенні певного історичного періоду розвитку країни, а не її державного устрою.

Конфедерація як форма державного правління нечасто зустрічається в історії. Серед найвідоміших конфедерацій можна назвати Сполучені Штати Америки в період з 1781 по 1788 роки, Австро-Угорську Імперію, Німеччину з 1815 по 1866 рік, Швейцарію з 1815 по 1874 рік, Швецію та Норвегію до 1905 року. В 20 столітті було кілька спроб створення конфедерації шляхом об'єднання Єгипту та Сирії в 1958 р. в Об'єднану Арабську Республіку. Ця конфедерація проіснувала кілька років і розпалася вже в 1961 р. Так само швидко, проіснувавши кілька років, розпалася в 1982 р. конфедерація

Сенегамбія на Сенегал та Гамбію. Конфедерації вирішують відносно вузький, якщо порівняти з федеральними чи унітарними країнами перелік питань, що стосуються відносин між членами конфедерації, війни та миру, зовнішньої політики. Вони утворюють спеціальні інституції, необхідні для цього. Сьогодні саме конфедеративною моделлю управління користується Європейський Союз. НАТО теж можна розглядати як конфедеративну структуру.

Попри історичну назву, Канада від початку була федеральною країною. Федералізм був і залишається не тільки формою державного правління, а ідеологією Канади, яка у своєму розвитку проходить шлях від централізованого уряду до однієї з найбільш децентралізованих федерацій світу.

Як правило, федеративна система притаманна країнам, що мають різні кліматичні зони, в яких співіснують різні релігії, мови, культури та економіки, або тим країнам, що є завеликими для унітарного підпорядкування (як Росія чи та ж Канада, відповідно перша і друга за розмірами країни світу). Загалом же федералізм є результатом пошуку компромісного залагодження конфліктних питань між складовими чи суб'єктами. З одного боку, вони мають вагомні причини для об'єднання, з другого, – вони не хочуть зовсім відмовлятися від своєї автономії⁵. Федералізм може бути більше чи менше централізованим, може бути парламентським чи президентським⁶.

Отже, існують різні форм та причини виникнення федерацій. Кожна має свою формулу. Єдиною країною у світі, яка перейшла від унітарної форми управління до федеральної довгий час була тільки Бельгія. Нещодавно такий шлях обрав Ірак. Наскільки розв'язав проблеми Бельгії перехід до федера-

тивного устрою? На це питання ми спробуємо дати відповідь в окремому дослідженні. Щодо Іраку, то відповідь поки що шукати взагалі рано. Отже, повернемося до канадської моделі.

З чого все починалось у Канаді?

Починалось все на початку 16 століття, коли до цих земель досить випадково приплив француз Жак Картьє. Випадково, бо, слідуючи моді тих часів і за дорученням Франциска I, короля Франції, Картьє шукав нового морського шляху до Індії та Китаю. А опинився на безкрайніх невідомих холодних просторах.

Французи відкривають і колонізують землі по річці Святого Лаврентія та на Великих Озерах, які незабаром стають відомими як Канада. У французькому володінні їхні північноамериканські колонії відповідно називаються – Нова Франція. Потім на Атлантичному узбережжі Північної Америки з'являються британці, між двома націями розпочинається тривала війна за володіння північною частиною континенту. В 1763 р., після підписання Паризького договору⁸, дуже велика частина Північної Америки з-під французького прапора переходить під англійський. Нова британська колонія Канада була тоді розділена на Нижню Канаду⁹, де проживали здебільшого нащадки французьких колоністів, та Верхню Канаду, куди у кінці 18 та на початку 19 століття, після Американської революції, тікають зі Сполучених Штатів англійські *лоялісти*¹⁰. Після 1850 р. починаються напливи великих імміграційних хвиль з Європи до різних частин Канади.

У середині 19 сторіччя Британська Північна Америка являє собою «колекцію» з окремих, незалежних одна від одної, колоній, і перша спроба їх об'єднати здійснюється в 1840 р. шляхом створення юридичного союзу¹¹ між

Верхньою та Нижньою Канадами (території яких майже відповідали сучасним провінціям Онтаріо та Квебек). Спроба досить невдала, тому що не були враховані різниця у релігії, мові та правових системах колоністів. Між ними назріває серйозний конфлікт, який тільки міг спалахнути між католиками-франкофонами та протестантами-англофонами, де кожна частина звинувачувала іншу в домінації та несправедливості. До того ж франкофонів порадили асимілювати з англофонами¹², що зовсім погіршило стосунки поміж ними.

Потреба в об'єднаному уряді для Британських Північноамериканських колоній стає нагальною. Але яким має бути цей уряд? Між 1840 та 1867 рр. проходять численні консультації політичних лідерів провінції Канади та Атлантичних провінцій у Квебеці та Лондоні і, нарешті, 1 липня 1867 р., завдяки підписанню *Акту про Британську Північну Америку*¹³, на карті світу з'являється нова федеральна країна з сильно централізованим урядом.

Точніше з'являється тільки перший «ескіз» того монументального полотна, яке сьогодні зветься *Канада*. Надалі країна збирається буквально по частинках, приєднуються різні землі. Спочатку до складу британського домініону *Конфедерація Канада* входять чотири провінції: Верхня Канада та Нижня Канада, Нова Шотландія та Новий Брансвік. Рік за роком, приєднуються нові землі. У 1870-му – Манітоба, через рік – у 1871-му Британська Колумбія, далі в 1873-му – острів Принца Едварда, а на початку 20 століття – Саскачеван з Альбертою. Останнім був Ньюфаундленд, який увійшов до Федерації у 1949 р. А загальне територіальне формування країни можна вважати закінченим появою у 1999 р. нової федеральної території Нунавут на пів-

ночі. Головна різниця між провінціями та територіями Канади полягає у тому, що провінції одержують свої повноваження згідно з Конституційним актом 1867 р., тоді як територіям повноваження делегує федеральний уряд. Території набагато більше підконтрольні центральному уряду, ніж провінції.

Провінції, звичайно, мали серйозні причини для об'єднання. Перш за все економічні: деяким провінціям не вистачало кредитів на побудову залізниць (вздовж усієї країни) та каналів (у Канаді багато річок і озер, для пересування між якими потрібні водні шляхи), – до того ж домінувала думка, що об'єднання надаватиме більше фінансової ваги та викликатиме довіру кредиторів.

Нагальними ставали потреби в альтернативному ринку: провінції хотіли створити щось на зразок вільної торговельної зони шляхом їх федерального об'єднання.

Окрім того, у 19 столітті в Сполучених Штатах тривала Громадянська війна. І мешканці Британської частини північної Америки вирішили об'єднатися, усвідомлюючи небезпеку потенційної військової загрози.

На сьогоднішній день Канада має один з найвищих у світі рівнів життя. До неї їде багато іммігрантів і саме завдяки цьому в Канаді позитивний приріст населення. Послідовна і виважена політика мультикультурності дає змогу людям різних рас рівноправно й спокійно почуватися. Там є багато риби в морі, пшениці на полях, і навіть нафта теж є. Окрім того, в Канаді діє демократичний уряд, постійно підсилюється і стимулюється прагнення до повної транспарентності, постійно йде кропітка робота щодо запобігання корупції на всіх рівнях та боротьба з дискримінаціями будь-якого типу; лікуватися там можна безкоштовно (чого, до речі, немає в Сполучених Штатах, теж федерації), і

всі передумови для самореалізації, включно з досить дешевою та доступною, як на розвинуті країни, вищою освітою, там теж є.

Здавалось би країна мрій. І справді, вона майже такою є (якщо в країнах мрій температура падає до -40 за Цельсієм). Проте, у цій державі є провінція, яка історично відрізняється від інших і періодично ставить під питання саме існування Канади своїм прагненням вийти зі складу федерації. Це найбільша у федерації за площею та єдина франкомовна провінція – Квебек.

Варто уточнити, що Канада має дві офіційних мови на федеральному рівні – англійську та французьку. Тільки один суб'єкт Федерації – Новий Брансвік має таку ж двомовність на провінційному рівні, решта провінцій – англійськомовні, а Квебек – франкомовний. Основними чинниками, що формували відмінність Квебеку від інших провінцій Канади були: французька мова, католицизм і цивільне право. У Квебеку вже двічі – у 1980 та 1995 проходили референдуми щодо його місця у Федерації. На останньому, 30 жовтня 1995 р. 50,6 % населення Квебеку сказали **Ні** його відділенню від Федерації, проте, 49,4 % сказали **Так**, проголосувавши за відокремлення провінції від Канади¹⁴.

Після референдуму 1995 р. Федеральний уряд Канади звернувся до Верховного Суду країни з проханням пояснити правову базу намагань одностороннього відокремлення Квебеку і поставив три питання: чи може згідно з Конституцією Канади Національна Асамблея (Парламент) Квебеку здійснити відділення в односторонньому порядку? Чи надає міжнародне право таке право Національній Асамблеї Квебеку? Яка правова норма буде пріоритетом у Канаді у разі конфлікту внутрішнього та міжнародного права

щодо повноважень Національної Асамблеї Квебеку запровадити його відділення від Канади в односторонньому порядку? Верховний суд у 1998 р. відповів постановою, де прийшов до висновку, що ні Конституція Канади, ні міжнародне право не дозволяють Квебеку відділитися від Канади¹⁵. А отже, питання про відділення має вирішуватися шляхом переговорів між федеральним та провінційним урядами. Але чи задовольнила ця відповідь Квебек?

Питання *Чого хоче Квебек?* без перебільшення є одним з фундаментальних у країні протягом усього її існування. Воно захоплює і збуджує одних та дратує і непокоїть інших¹⁶. Проте нікого не залишає байдужим. У жодному куточку Канади. Може аналіз невдоволення цієї провінції федеральним шлюбом допоможе побачити недоліки такої, здавалось би, майже ідеальної федеративної системи?

Конституція, згідно з якою будуються форми державного управління, а особливо ж від неї залежать федерації, справді нагадує шлюбний контракт. Для українського суспільства шлюбний контракт є дещо новим та незвичним явищем. Але якщо коротко, такий контракт визначає рівновагу в інтересах подружжя. Начебто ви і кохаєте один одного, але ж коли справа торкнеться принципів – тут вам і виписане все, і нотаріусом посвідчене¹⁷. У нашому випадку роль подружжя виконують канадський федеральний та провінційні уряди, а роль нотаріуса – Конституційний суд Канади.

До 1982 р. власної належної конституції в Канаді не було. А все тому, що з 1931 р., коли Британський парламент, Вестмінстерським договором¹⁸, надав незалежність Канаді (та іншим своїм домініонам), і до 1982 р. федеральний уряд ніяк не міг домовитися з провінційними щодо процедур внесення змін

до конституції 1867 р. І от, нарешті, після довгих переговорів, домовленостей і умовлянь між трьома учасниками – федерацією, провінціями та британським парламентом – 1982 р. підписується *оновлена* канадська Конституція¹⁹. Оновлена, тому що продовжує базуватися на Конституції 1867 р. Її підписують всі провінції. Окрім Квебеку (який через це, фактично вважає себе незалежним *де-юре*).

*La Belle Province*²⁰ незадоволена і висуває ряд своїх вимог у підготовлених, але так і не ратифікованих Мічлейкською²¹ 1987 р. та Шарлотаунською²² конституційними угодами. А саме:

- Конституційне визнання квебекської нації *як відмінного суспільства*²³;

- можливість підпорядковуватися виключно *Квебекській хартії прав та свобод*²⁴, яка набула чинності у 1976 р. (слід наголосити, що одним з найбільших досягнень Канадської оновленої Конституції 1982 р. було прийняття саме *Канадської хартії прав та свобод*²⁵, міняти яку не може ніхто і ні за яких умов, за винятком на основі принципу одностайності):

- право вето стосовно конституційних змін;

- офіційне визнання факту, що три з дев'яти суддів Конституційного суду мають бути з Квебеку.

- імміграція – Квебек хоче вирішувати разом з федеральним урядом кількість та показники відбору іммігрантів до себе.

На початку 90-х років 20 століття федеральний уряд Канади йде назустріч Квебеку і погоджується з багатьма його вимогами, проте не визнає відмінності квебекської нації як і *відмінного* квебекського суспільства. Отже, *la Belle Province* все одно залишається невдоволеною. Вона все одно стверджує, що не може повною мірою використовувати

свій потенціал, перебуваючи у складі Федерації.

Запровадження у 1969 р.²⁶ офіційної двомовності на федеральному рівні прем'єр-міністром Канади, квебекцем П'єром-Еліотом Трюдо²⁷, який запропонував нове бачення федерації (а пізніше, у 1982 і оновлену Конституцію); прийняття у 1977 р. Квебеком *Хартії французької мови*²⁸, відомої як Закон 101, згідно з яким французька мова є офіційною у провінції Квебек, а іммігранти в провінції зобов'язані відсилати своїх дітей тільки до французьких (а не англійських) шкіл; той факт, що близько 35 років, з 1968 р., посаду прем'єра Канади обіймав квебекець, зробило ріднішою федерацію далеко не всім квебекцям²⁹.

Важливою ознакою канадської Конституції від самого початку був саме поділ за територіальною, а не національною ознакою. Франко-канадці не розглядалися як окрема нація. Після загострення квебекського питання і Тихої революції 60-х років 20 століття у *Прекрасній провінції*³⁰ федеральний уряд запровадив політику мультикультурності, яка стратегічно нівелювала питання відмінності квебекського суспільства. П'єр-Еліот Трюдо запропонував бачення: *Одна нація – дві мови*. Рене Левек³¹, прем'єр-міністр Квебеку вступає в цю політичну дискусію з ідеєю: *одна країна – дві нації*.

У 21 столітті дискусія виходить на новий віраж: квебекське питання залишається козирною картою канадських політиків. 27 листопада 2006 р. Парламент Канади голосує за резолюцію, що її вносить прем'єр-міністр країни Стівен Харпер, 94 % канадських парламентарів голосують за визнання *квебекської нації у складі об'єднаної Канади*. 266 – за, 16 – проти. Промовисте голосування. Які результати воно матиме? Чисто символічне визнання, як на тому

наполягають федералісти, чи ще один крок до нового референдуму, як про це мріють сепаратисти? Покаже час. Сепаратисти вже встигли порівняти цю резолюцію зі шлюбом, який визнає рівність чоловіка і жінки, проте жінка не має права на розлучення.

Федеральні вибори 2011: що сьогодні хоче Квебек?

За сім років, з червня 2004 р. по травень 2011 р., у Канаді пройшло чотири федеральні виборчі кампанії. Три з них – 2006, 2008, 2011 – дочасні. В результаті травневих виборів 2011 р. Консервативна партія перемогла і сформувала уряд більшості. Тепер наступні, чергові вибори відбудуться в жовтні 2015 р. Власне, найцікавішим аспектом останніх федеральних виборів у Канаді став не тільки уряд більшості консерваторів, але той факт, що *Квебекський блок (Bloc québécois)* практично втратив своїх прихильників у Квебеці і здобув лише 4 мандати в парламенті Оттави, а отже, втратив право називатися федеральною партією і, отже, відповідне фінансування.

Квебекський блок був створений у 1991 р., і його основна місія полягала у репрезентації інтересів квебекців у федеральному парламенті Оттави та створенні умов для виведення Квебеку зі складу Канади. Блок тісно співпрацює з Квебекською партією (*Parti québécois*), яка діє в провінції Квебек і представлена в Національній Асамблеї Квебеку.

Вперше, у Канаді з'явилася федеральна політична партія, яка діяла лише в одній провінції і мала за мету її вихід зі складу федерації. А також єдина політична партія, яка чисто математично не могла ніколи набрати більшості в Канадському парламенті, оскільки Квебек має лише 75 з 308 місць в Палаті громад Оттави. А від свого заснування в 1991 і до виборів 2011 *Блок* завжди мав більшість з них. І от у травні 2011 в

Парламенті Оттави залишилося лише чотири його представники.

Чи означає ця перемога федералістів зняття квебекського питання? Кому віддав Квебек свої голоси? Хоча Прем'єр Канади Стівен Гарпер отримав перемогу в Канаді, в провінції Квебек він програв, навіть за поразки *Квебекського блоку*. Це єдина провінція Канади, яка відмовила у довірі правим – консерваторам, а більшість своїх мандатів віддала лівим – *Партії нових демократів*, що вперше в своїй історії сформулила офіційну опозицію в федеральному парламенті. Тепер нові демократи представлятимуть інтереси більшості квебекців на федеральному рівні. Коли лідер *Квебекського блоку* Жіль Дюсеп закликав голосувати проти консерваторів, щоб зберегти близькі Квебеку соціал-демократичні цінності, він тим самим відкрив дорогу *новим демократам*.

Після виборів аналітики знову намагаються знайти відповідь на вічне запитання: *Що хоче Квебек?* Вибори 2011 р. показали, що відмінність Кебеку від Канади полягає не тільки в мовному питанні. За *помаранчевих* нових демократів і, тим самим, проти синіх консерваторів проголосували й англо- й франкомовні квебекці. *Ніколи ще схід сонця над Квебеком не був таким помаранчевим, – писала преса. Після розчарування від перемоги правих квебекські федералісти, у тому числі, англомовні, бачать вихід саме у соціал-демократичному суверенітеті. Все залежить від того, скільки буде таких повернутих до іншої віри, – зауважують аналітики*³².

Чи має Квебек переваги від федерації? На це питання спробував дати відповідь ще один відомий квебекець – Жан Кретьєн, прем'єр-міністр Канади з 1993 по 2003 рік³³. Він справедливо зазначив, що, по-перше, Квебек одержав більшу територію, а по-друге, – значні фінансові переваги. Справа в

тому, що у Канаді існує, так звана система «трансферних виплат»³⁴ (чи субвенцій). Федеральний уряд Канади передає трансфери провінціям за трьома основними напрямками:

– трансфери на охорону здоров'я та соціальну допомогу, що розраховані на підтримку системи охорони здоров'я, вищої освіти та соціальних виплат;

– вирівнювальна програма. Цей трансфер розподіляється за формулою, що її встановлює федеральний уряд приблизно так: вираховується середній дохід особи в окремо взятій провінції та порівнюється з середнім потенційним доходом канадця (для вирахування якого беруться 5 найзаможніших провінцій). Ті провінції, що мають дохід нижчий за потенційний, одержують трансфер для підтягування до середнього рівня;

– програма територіального фінансування – для федеральних територій передбачені окремі, аніж для провінцій, трансфери. Розраховується він за принципом покриття розриву між індексом бюджетних витрат та можливостями територіальних бюджетів;

– інші програми, наприклад, федеральна програма вивчення мов, програма фіскальної стабілізації тощо.

Центральний уряд першим започаткував виплати фінансової допомоги по безробіттю та пенсії (провінції були проти цього, вважаючи, що це позбавить дітей відчуття відповідальності). Квебек завжди був одним з «бенефіціаріїв» системи трансферних виплат, механізми яких закладені.

Висновки

Канада пройшла шлях від централізованої федерації з парламентською формою управління, де основні фінансові важелі та повноваження належали федеральному уряду, до децентралізованої федерації з активною провінційною політикою, де роль центру послаблюється.

Практично весь шлях Канади – це шлях посилення регіонів, чому сприяли різні як соціально-політичні, так і економічні чинники, у тому числі франкомовна відмінність та моделі емігрантського поселення в різних регіонах.

Уже сама федеративна система Канади посилює спрямування різних її регіонів, і насамперед Квебеку до самоідентифікації. Протягом тривалого часу найкращі інтелектуальні сили Канади працюють над стратегіями розвитку країни для подолання труднощів федерального життя. Квебекське питання то загострюється, то стихає, проте не вирішується остаточно. Відносини між Центром і провінціями Канади все більше стають схожими на міждержавні відносини. Визнання квебекської нації канадським парламентом сприятиме поглибленню такої тенденції.

Відносини у федераціях між центром та її суб'єктами сьогодні часто є більш складними, ніж міждержавні відносини. Безумовно, федерація виступає формою політичного та економічного об'єднання суб'єктів з метою підвищення їх економічної та політичної ефективності і має високий ступінь демократичності, проте одночасно закладається

механізм можливості підвищеної внутрішньої нестабільності країни.

Процес федералізації іноді помилково ототожнюється певними політиками з процесом демократизації та вважається єдиною можливістю розв'язання проблем в унітарних країнах. Проте проблеми розвинутих федеративних демократій: квебекське питання, тенденції, що їх можна спостерігати у Бельгії та Італії, – красномовно свідчать, що це не так. А навпаки, посилення унітарних тенденцій у США та ФРН не ставить під загрозу демократії останніх.

Досвід Канади свідчить – федеральна система, її удосконалення та розвиток є постійною важкою та кропіткою роботою, а не чарівним розв'язанням суспільно-економічних проблем країни. Сама постановка питання про можливість використання федеративної моделі в Україні має від початку базуватися на ґрунтовному науковому аналізі нових можливостей і перспектив урядування країною. Проте з нашої точки зору, набагато продуктивнішим виглядає шлях удосконалення української унітарної моделі з поступовим вступом до конфедеративного європейського об'єднання.

Література та примітки

¹ Автор щиро дякує метру Жану Жірару з міста Сен-Фелісьєн (Квебек, Канада) за його коментарі у процесі роботи над цим документом.

² Forum of Federations <http://www.forumfed.org/federalism/cntrylist.asp?lang=en>

³ Federalism//Stanford Encyclopedia of philosophy/<http://plato.stanford.edu/entries/federalism/>

⁴ Challenges to Canadian Federalism. Ed by Martin Westmacott and Hugo Mellon, Prentice-Hall Canada, 1998; Edwin R. Black. Divided Loyalties. Canadian Concepts of Federalism: Montreal/ London, McGill-Queen's Universities, 1975. Federalism in Canada: Selected Reading. Ed.by Garth Stevenson. Toronto, 1989.

⁵ Прикладом централізованого федералізму є Росія, децентралізованими федераціями вважаються Канада та Швейцарія. Президентський федералізм існує в США, а парламентський – у Канаді.

⁶ Канада – від ірокезького *каната* – село. Жак Картьє зрозумів це як назву країни в цілому. Спочатку канадцями називали себе жителі Нижньої Канади та Квебеку, поступова назва поширилася.

⁷ Treaty of Paris: http://www.canadiana.org/citm/_textpopups/-constitution/doc26_e.html

⁸ Після 1763 р. територія сучасного Квебеку, за винятком північної частини, має назву Нижня Канада, а після 1867 р. – Квебек. Назва Квебек походить з ірокезь-

кої, і означає звуження ріки. Спочатку так називалося засноване французькими колоністами місто, яке згодом стає столицею французької колонії.

⁹ Від англійського *loyal* (лояльний): люди, які були лояльні до англійської корони.

¹⁰ The Act of Union (1840): http://www.solon.org/Constitutions/Canada/English/PreConfederation/ua_1840.html

¹¹ Доповідь Дюрама (Durham Report): <http://www2.marianopolis.edu/quebec-history/docs/durham/4.htm>

¹² British North America Act. Нині цю названу змінено на Конституційний Акт (Constitutional Act): http://www.solon.org/Constitutions/Canada/English/ca_1867.html

¹³ Н. Мусієнко. Квебек. Референдум 1995 // Panorama, Los Angeles, № 764, 1995.

¹⁴ *Francoit Huot*. Référendum. 74 clefs pour un « oui » ou pour un « non ». Montréal, Éd. Mignon. 1995.

¹⁵ *Peter Leslie*. Canada: The Supreme Court Sets Rules for the Secession of Quebec // The Journal of Federalism, 1999, vol.29, N 2, P. 138.

¹⁶ *Samuel LaSelva*. The moral foundations of Canadian federalism: paradoxes, achievements, and tragedies of nationhood. Montreal; Buffalo: McGill-Queen's University Press, 1996; Confederation in Crises. Ed. by Robert Young, Toronto. 1991. The Collapse of Canada? Ed. by R.Kent Weaver, Washington, DC: Brookings Institution Press 1992; Garth Stevenson. Unfulfilled Union. Canadian Federalism and National Unity. McGill-Queens University Press, 2004

¹⁷ Див: Професія нотаріуса в Квебеці // Збірн. текстів/ упор. укр. версії Наталія Мусієнко. – К., Заповіт, 2004. С. 364.

¹⁸ The Statute of Westminster: <http://www.solon.org/Constitutions/Canada/English/StatuteofWestminster.html>

¹⁹ The Constitution Act (1982): http://lois.justice.gc.ca/en/const/annex_e.html

²⁰ La Belle Province – Прекрасна провінція – так називають Квебек

²¹ http://www.tlq.ulaval.ca/axl/amnord/cndconst_Meech_87.htm

²² <http://www.republiquelibre.org/cousure/MEECH.HTM>

²³ http://www.pco-bcp.gc.ca/aia/default.asp?Language=F&Page=consfile&Sub=-TheHistoryofConstitution&Doc=charlottetown_f.htm

²⁴ société distinct (фр)

²⁵ Charte des droits et libertés de la personne du Québec // <http://www.cdpdj.qc.ca/fr/droits-personne/index.asp>

²⁶ Canadian Charter of Human Rights and Freedoms // http://lois.justice.gc.ca/fr/charte/const_en.html

²⁷ Official Languages Act: http://www.canadianheritage.gc.ca/progs/lo-ol/biling/hist_e.cfm.

²⁸ Прем'єр-міністр Канади з квітня 1968 р. по червень 1970 р., і з березня 1980 по червень 1984 р. Див.: Christiano, Kevin J. Pierre Elliot Trudeau: Reason Before Passion. General Publishing, 1995; Max et Monique Nemni. Trudeau. Fils du Québec, père du Canada. éd. de l'homme. 2006

²⁹ <http://www.oqlf.gouv.qc.ca/charte/charte/index.html#statut>

³⁰ Автор пропонує використовувати українською мовою два синонімічно можливих переклади поняття (Québécois) – кебекуа і квебекець.

³¹ *Мусієнко Наталія і Оксана*. З досвіду революцій: Тиха та Помаранчева // По той бік розуміння. Україна та Європа після Помаранчевої революції. – С. 164–177.

³² *Claude Fournier*. René Lévesque : portrait d'un homme seul, Montréal : Editions de l'Homme, 1993

³³ Marie-Claude Malboeuf. Que veut l'électeur québécois? La Presse. le 07 mai 2011. http://www.cyberpresse.ca/actualites/elections-federales/201105/06/01-4396971--que-veut-lelecteur-quebecois.php?utm_categorieinterne=trafficdrivers&utm_contenuinterne=cyberpresse_B4_en-manchette_2503_section_POS2

³⁴ *Jean Chretien*. Passion politique. Montreal: Boreal. 2007

³⁵ Повну інформацію про систему трансферів можна знайти за цим державним посилком: <http://www.fin.gc.ca/FEDPROV/fedprov-e.html>

Електоральні кампанії в сучасних демократіях: реальні та потенційні ризики «медіатизації»

Михайло Безносів

The growing interference of the mass media in the political space in many countries has led to apprehension that mass media may usurp the functions of political institutions. However, analysis of political processes shows that in most countries of Europe the political institutions have retained their responsibilities notwithstanding the increasing power of the mass media. The contemporary situation may best be characterized as “mediatization,” whereby political institutions are becoming more dependent on mass media and are formed with their help while continuing to control the political process and fulfill their functions.

Одним з відносно нових проявів сучасних форм демократії є електоральні кампанії, які у демократіях відіграють, принаймні, дві ролі. По-перше, ці кампанії є важливими інструментами вибору правлячої еліти або, іншими словами, для «добору керівних кадрів». По-друге, вони виконують функції інституціалізованого і постійно відтворюваного процесу комунікації між обраними політиками та електоратом. У цілому, протягом певного періоду часу і в певній політичній системі, успіх тієї чи іншої виборчої кампанії може бути оцінений з погляду важливості кампанії для електорального результату, а також міри залученості виборців, що її вдалося досягти організаторам кампанії.

Можна виділити принаймні два ідеальних (у веберівському сенсі) типи електоральних кампаній з точки зору їх політичного успіху. Перший тип характеризується слабкою залученістю виборців і слабкою ефективністю кампанії з погляду досягнення результату. Більшість виборців заздалегідь знають, як вони проголосують, і їхні електоральні уподобання залежать не від інформації, одержаної в

результаті проведення електоральних кампаній, а, насамперед, від групової ідентичності та інших соціокультурних детермінант. У даному разі електоральна кампанія – це своєрідний ритуал, чия першорядна функція полягає у наданні середньо-статистичному виборцю можливості взяти участь у звичному дійстві без необхідності реальної участі і без особливої залученості в процес [1; 2].

Що ж стосується другого ідеального типу, то тут електоральна кампанія відіграє вирішальну роль у результаті виборів і багато виборців виявляються втягнутими в неї. Передбачається, що в цьому разі, виборці активно залучені в політичний процес, і жоден з них не сформував попередніх уподобань. Вони обирають ту або іншу політичну позицію відповідно до інформації, поширюваної під час виборчої кампанії. Таким чином, кампанія виступає в ролі практики незалежного та раціонального процесу прийняття рішень. Її головна функція – сформувати індивідуальні переваги з приводу того, хто з кандидатів краще відповідає вимогам ефективного управління країною в період між виборами [1; 2].

Згідно з науковою точкою зору електоральні кампанії пройшли складний еволюційний шлях з кінця 80-х від другої моделі до чогось, що більше нагадує першу модель. Зміна моделей сталася наприкінці 90-х [3]. Набувши поширення вони стали відігравати більш важливу роль у досягненні бажаного результату на виборах як канал комунікації між виборцями і виборними політиками.

У науковій літературі розглядаються три основні процеси політичної модернізації: (1) індивідуалізація політики, (2) професіоналізація політики і (3) медіатизація політики. Індивідуалізація політики вказує на необхідність враховувати процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві в середовищі електорату. Аналіз професіоналізації політики – це спроба розглянути, що сталося останнім часом з іншими суб'єктами електоральних кампаній – політичними партіями та ЗМІ [1; 2; 3].

Ми розглянемо проблему медіатизації політики, з огляду на той факт, що постійне втручання ЗМІ у політику не обов'язково призведе до руйнування або заміни демократичних інститутів на щось недемократичне, а, швидше, викличе до життя необхідність переосмислення функціонування сучасної електоральної демократії.

Потрібно відзначити, що «медіатизація» не є універсальним глобальним феноменом (хоча з кожним роком набуває все більшого поширення). Існують суттєві відмінності у рівні «медіатизації», її формах і ефективності в різних країнах світу. Аналізуючи реальні та потенційні ризики «медіатизації», важливо пам'ятати, що сучасні ЗМІ є не просто неодмінними атрибутами політичного простору, але і його активними гравцями, що мають власні цілі, які часто вступають у суперечність з цілями інших суб'єктів політичної комунікації. Влада ЗМІ настільки велика, що

ці суб'єкти змушені пристосовуватися і грати за правилами ЗМІ, враховувати їхні цілі та обмеження [4]. У результаті політики, які хочуть налагодити канал зв'язку з виборцями, повинні обговорювати зі ЗМІ час, формат, мову і навіть зміст політичної комунікації [5]. Деякі дослідники навіть висувують гіпотезу про те, що легітимність влади залежить від її здатності до комунікації через ЗМІ [6].

У сучасній політиці ЗМІ часто є індикатором модернізаційних процесів у політичній сфері. Для характеристики впливу ЗМІ на політичну комунікацію застосовуються різноманітні епітети: «videocracy», «démocratie médiatique» і навіть «coup d'état médiatique» (путч ЗМІ). Багато фахівців дійшли висновку, що «медіатизація» демократичних процесів призводить до занепаду західних моделей демократії, оскільки політичні партії втрачають свою роль і зв'язок з електоратом, інтереси якого вони повинні «виражати і представляти» згідно з класичною схемою функціонування демократії.

Побоювання численних критиків викликала надмірна влада ЗМІ, їх вихід за рамки своїх традиційних функцій, що виражалось насамперед у «безвідповідальній природі» ЗМІ: у той час, як політичні партії відповідають перед електоратом за свої дії, ЗМІ абсолютно вільні від будь-якої відповідальності законодавчо. Відсутність такої відповідальності загрожує серйозними ризиками для демократії, оскільки порушує класичне правило балансу влади в демократичній грі. Отже, ЗМІ як «четверта гілка влади» стають не тільки впливовими, але і неконтрольованими виборцями силами.

Прихильники такої думки вважають, що ЗМІ порушують нормальний перебіг політичного процесу і перетворюють політику на подобу «ринкової»

гри, яка принижує гідність громадян, порушує їх права і знецінює слова і справи політиків [7; 8; 9; 10].

На думку фахівців, форми медійної участі в політичних процесах, які прийшли із США (різні політичні шоу, «битви іміджів», конфліктне середовище, опитування громадської думки, численні виміри рейтингів, політичний маркетинг і надмірна безцеремонність журналістів) руйнують чи підмінюють собою класичні дебати з приводу ідей, ідеалів, проблем і потреб населення. У цій новій версії політики виборці позиціонуються не як активні громадяни, а як пасивні споживачі «медіатизованого» політичного процесу.

Критики зазнають і новітні види ЗМІ, що вторгаються в область політичної комунікації [11]. Створюючи ілюзію прямої і миттєвої «електронної демократії», нові види ЗМІ породжують нові ризики, пов'язані насамперед з тим, що традиційні демократичні інститути репрезентації стають не релевантними через пряму і швидку взаємодію між виборцями і обраними. Крім того, діяльність нових ЗМІ може призвести (і вже призводить) до фрагментованості електорату, до розмивання традиційних соціальних і політичних зв'язків, до втрати політичними партіями ролі структур, що зв'язують населення і уряд. Завдяки новим інформаційним технологіям і ресурсам політикам простіше маніпулювати громадською думкою, впроваджувати популістські ідеї в масову свідомість.

Суспільствознавці вважають, що засоби масової комунікації і нові комунікаційні технології приведуть до «мутації» політики і політичних процесів, їх перетворення на щось зовсім не схоже на традиційну модель ліберальної демократії.

«Медіатизація» може бути розглянута як процес, що складається з трьох

стадій, кінцевою метою якого є рух до посилення впливу ЗМІ на політичні процеси. Ці три стадії можуть розглядатися як необхідні і достатні умови для медіатизації політики, і, отже, визначати владу ЗМІ та їх вплив на політику і на суспільство в цілому.

Перша стадія медіатизації полягає у формуванні ситуації в суспільстві, коли ЗМІ перетворюються на домінуючий канал комунікації між керованими і керуючими. У цьому випадку люди дізнаються про навколишній світ в основному зі ЗМІ. І ця картина ґрунтується не на зрізі реальності, а на віртуальній репрезентації реального світу, створеної ЗМІ, тобто політика сприймається як розвага, як спорт, де цікавий результат, але не зміст політичного процесу.

Друга стадія досягається, коли ЗМІ стають незалежними або скоріше псевдонезалежними гравцями на політичному полі. У цьому випадку ЗМІ стають елементом політичної структури з необмеженими можливостями впливу на владу і на електорат. Політики прагнуть підлаштуватися або прилаштуватися до ЗМІ для передачі своїх послань електорату і соціуму в цілому. Їх політичне майбутнє багато в чому залежить від їх уміння «сподобатися» ЗМІ та їх здатності «виторговувати» в останніх частину їх впливу на виборців. ЗМІ не тільки володіють владою над суспільством, а мають і монополію на формування «картинки», яка подається аудиторії як зріз реальності.

Це що стосується видимих чинників впливу ЗМІ на суспільство. Але ЗМІ мають можливості ще й латентного впливу. Це вплив невидимий, він і є третьою стадією. Суспільство та політична система не тільки піддаються сильному впливу ЗМІ, але справа в тому, що суспільство і система значною мірою адаптуються до робочої рутини діяльності ЗМІ та до тих умов, які фор-

муються ЗМІ. Наприклад, ЗМІ можуть створити неіснуючий образ політика або неіснуючу проблему, і в такий спосіб викликати хвилю мобілізації електорату для конкретних дій. Отже, третя стадія медіатизації політики – це адаптація суспільства до логіки ЗМІ.

Процес медіатизації політики можна розділити на кілька етапів. «Перший етап» політичної комунікації [12] відрізняється тим, що комунікаційні системи ґрунтуються на невеликій кількості газет та електронних каналів і співіснують з політичними системами, «другий етап» – це зміни в природі самих систем, і в природі взаємодії між ними. Потім настає «третьої етап» і медіатизація політичної сфери завдяки багатоканальній комунікації прискорюється до такого рівня, що замість примату політичної сфери перед медіа-системою остання займає лідируючу позицію у громадському житті. Однак ця роль не ставить ЗМІ на місце політичних партій і не веде громадян від політичної участі, як було продемонстровано Заллером і Беннетом на прикладі політичних процесів у США [13; 14].

Загалом, аргумент про те, що ЗМІ беруть на себе роль політичних суб'єктів у політичному процесі, потребує подальшого емпіричного підтвердження в різних соціокультурних та інституційних контекстах для того, щоб визначити, чи є тенденція до руху у бік «республіки, керованої ЗМІ» або ж у бік більш м'яких форм «медіатизованої демократії».

«Медіатизація» політичних суб'єктів, політичних подій і політичного дискурсу як основна тенденція в політичних процесах, починаючи з 80-х років минулого століття, була викликана до життя винаходом телебачення, але стала домінуючою в міру поширення масової телекомунікації, комерціалізації ЗМІ та модернізації політичних процесів.

Термін «медіатизація» з'явився завдяки бурхливому розвитку сучасних ЗМІ. Слід зазначити, що він не є синонімом терміна «медіація», який має на увазі взаємодію між різними індивідами, інституціями чи групами. У цьому плані ЗМІ можуть розглядатися як проміжний агент, чия функція полягає в перенесенні значення від комунікатора до аудиторії, або від одного пристрою до іншого. Тому ЗМІ володіють потенціалом для скорочення «дистанції» між суб'єктами комунікації як у фізичному, так і в соціально-психологічному сенсі, допомагаючи взаємному ознайомленню або примиренню різних конфліктуючих сторін.

Говорячи про сучасну політику як про форму масової комунікації, маємо на увазі лише дескриптивний бік проблеми. Комунікація, насамперед, масова є необхідною умовою функціонування будь-якої політичної системи [12]. Вимоги громадян та їх підтримка системи – все це може артикулюватися тільки за допомогою комунікації, направлятися в політичне русло ЗМІ і вже потім, одержувати вираження у вигляді конкретних дій різних політичних інститутів. Так само ці дії (прийняті рішення та політика) повинні бути спрямовані назад до громадян за допомогою масової комунікації. У наші дні, більш ніж коли-небудь, політика не може існувати без масової комунікації. Деякі фахівці вважають, що політика – суть комунікація [13; 14]. І дійсно, політика була суттєво модифікована досягненнями в галузі комунікації.

Немає сумнівів у тому, що «реальна політика» як і раніше існує поза зоною охоплення ЗМІ, за «закритими дверима». І в той же час, політика по суті своїй і незалежно від своєї сутності і символічного значення рано чи пізно повинна пройти через «чистилище» у вигляді публічної фази, що має на увазі

широке використання ЗМІ. Наприклад, у разі необхідності переконання в правильності прийнятого рішення або для одержання підтримки з боку еліти і населення.

Щоб охарактеризувати політику як «медіатизовану», недостатньо лише описати особливості перебігу політичних процесів. «Медіатизована політика» – це політика, яка втратила свою автономність і стала залежати в реалізації своїх основних функцій від ЗМІ, перебуваючи в безперервній взаємодії з ними. Ця гіпотеза ґрунтується на численних спостереженнях того, як ЗМІ створюють політичний «сенс» і втручаються в політичний процес. У. Ліпман у своїй класичній праці задав тон тому, що стало найбільш продуктивним для досліджень комунікації [15]. Найбільш важливими чинниками «медіатизації» політики, як правило, називають такі.

По-перше, ЗМІ у своєму новинному розділі звичайно подають винятково вибіркочну і суб'єктивно відібрану групу «важливих» подій. Ці події вважаються «важливими», якщо вони відповідають певним правилам – критеріям для вибору події за її «цінності». Ці критерії майже завжди непрозорі і дуже суб'єктивні. Відображаючи рутину функціонування ЗМІ, вони представляють точку зору того чи іншого журналіста або власника ЗМІ. Це призводить до того, що новинні події подаються у такий спосіб, що вони приводять до «конструювання» реальності не лише для громадян, але і для політичної еліти, особливо в тих галузях, де власних знань і експертизи не вистачає.

Практично все, що відбувається в світі політики (за винятком деяких локальних проблем), не є проблематичною, доступною для розуміння більшості громадян. Більше того, новини вибираються за принципом «продавання», що зумовлює «систематичну

похибку вибірки» в процесі вибору новин [16].

По-друге, сучасна демократія, на відміну від романтизованої версії давньогрецької прямої демократії, є непрямою і «медіатизованою». ЗМІ конструюють публічну сферу інформації та думок і контролюють умови їх розповсюдження та обміну. Політичні суб'єкти «грають» на медійній «сцені» при більш-менш пасивній аудиторії, що представлена у вигляді «споживачів» політичних «продуктів». Найважливіше тут те, що ЗМІ фактично вирішують, хто з політиків одержить доступ до «споживачів». ЗМІ, відбираючи гравців політичного процесу, провокують до них певну увагу з боку публіки і формують певні образи цих гравців. І це тільки один з аспектів «медіатизації» політики в медійно сконструйованій публічній сфері. Інший аспект полягає в тому, що політичний порядок денний формується також під впливом ЗМІ, які визначають політичну релевантність і важливість тих чи інших соціальних проблем за допомогою вибіркової селекції та привернення уваги до тих чи інших проблем при відмові від розгляду інших, найчастіше більш важливих, чи навіть кричущих проблем.

По-третє, «медійна логіка» [4], категоріальний апарат, за допомогою якого ЗМІ конструюють сенс подій і образи політиків, все більше відображає комерційну логіку медіаіндустрії. Одним з головних наслідків для політики при цьому є підвищення рівня видовищності політичної комунікації і самого політичного дискурсу.

Адаптація політичної мови до формату, звичного для ЗМІ, спостерігається в трьох галузях: (а) комунікаційна форма політичних суб'єктів (уряд, партії, політичні кандидати), (б) комунікаційні технології, які вони використовують, і (в) зміст політичного дискурсу.

Наприклад, політики в США в більшості своїй мовчазні під час новинних програм. За них все частіше говорять журналісти, представляючи перефразування і короткі огляди сказаного [17].

Водночас, у Європі цей феномен поки ще не став домінуючим серед ЗМІ та політиків. Навпаки, в новинах намагаються дати побільше політичного змісту, що приводить до звантаженості і докучання політичних новин для глядачів і читачів. Зрозуміло, що поширення нових комунікаційних технологій і адаптація американської практики урядовими організаціями і політичними партіями поступово приводить до «американізації» політичного процесу. У більшості країн Європи (особливо в найбільших) електоральні кампанії стали нагадувати американські [6]. Сьогодні допомога зовнішніх політичних консультантів є цілком звичайною практикою. Телевізійні дебати, політичні шоу, концерти в політичних цілях, зростання витрат на пропаганду – все це набуває поширення. Простіше кажучи, мова політики з'єднується з мовою реклами, піару та шоу-бізнесу. Найважливішим для політика сьогодні є його комунікаційний стиль, вміння впливати на публіку, імідж і навіть спеціальні ефекти. Все це є типовими характеристиками комерційних ЗМІ.

По-четверте, оскільки всі трюки ЗМІ добре відомі у світі політики (у тому числі і завдяки поширенню цього досвіду в системі вищої освіти), політичні гравці знають і вміло використовують цей досвід, вміють пристосовувати цю практику в своїх політичних цілях. Ці ефекти можуть розглядатися як особливий вплив ЗМІ на реальність [18; 19].

І останнє. ЗМІ, за визначенням, повинні виконувати цілком визначені політичні функції. Так було з часів зародження тісної співпраці між політичними партіями і газетами в XIX сто-

літті. Якщо газети з тих пір висловлюють позицію політичних сил, до яких вони традиційно тяжіють, то чому не можна очікувати того ж від телевізійної журналістики.

То чи можуть описані вище трансформації в політичній, соціальній і комунікаційній сферах запропонувати достатньо свідчень того, що побоювання з приводу руху в бік «демократії, керованої ЗМІ» небезпідставні? Або ж ці тенденції демонструють інтенсивний, але досить необразливий процес «медіатизації»?

У процесі аналізу ми виявили, що в галузі досліджень політичних комунікацій немає однозначної думки з цього приводу. Емпіричні дані свідчать на користь обох гіпотез. Проте сутність цього феномена дає нам змогу вважати, що апокаліптичні настрої ґрунтуються на поверховій інтерпретації існуючих тенденцій. Іншими словами, дуже часто алармістський підхід використовується тими дослідниками, які зосереджують увагу на «дисфункціях» політичного процесу, викликаних до життя «американізацією» політичної комунікації, беручи за основу досвід глобального занепаду демократичних інститутів під впливом втручання з боку ЗМІ.

Насправді європейський досвід демонструє, що, незважаючи на глобальні тенденції, політичний процес зберіг свої традиційні елементи і принципи, що поки що дає змогу уникнути повного краху демократичних інститутів. Більшість країн Європи демонструють цілком допустимий ступінь «медіатизації» політики, коли медійні та політичні системи взаємодіють в манері, яка запобігає надмірно негативному впливу одних на інших. Існування безсумнівно потужних ЗМІ збалансовано за допомогою не менш (а іноді і більш) потужних і впливових політичних партій та інших політичних інститутів.

Якою ж мірою постсоціалістичні електоральні кампанії відображають ступінь медіатизації політики? У ЗМІ в постсоціалістичних країнах є три відмінних особливості. По-перше, переважна більшість друкованих ЗМІ та телевізійних каналів перебувають у приватній власності. По-друге, політичні події та гострі соціальні питання

посідають провідне місце в новинному висвітленні. І, по-третє, у громадян немає якихось поодиноких переваг у споживанні продукції ЗМІ.

Таким чином, у порівнянні з багатьма країнами Західної Європи, ситуація зі ЗМІ більше нагадує стан справ у США, і, отже, визначає розвиток медіатизації політики в бік її американізації.

Література

1. Norris, P. A. *Virtuous Circle. Political communications in postindustrial societies.* – Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

2. Newman, B. *The Mass Marketing of Politics: Democracy in an Age of Manufactured Images.* – Thousand Oaks, CA, 1999.

3. Butler, D., and Ranney, A. *Conclusion.* // D. Butler and A. Ranney (Eds.), *Electioneering: A comparative study of continuity and change.* – Oxford: Clarendon Press, 1992.

4. Altheide, D. L., & Snow, R. P. (1979). *Media logic.* Beverly Hills, CA: Sage.

5. Dayan, D., & Katz, E. (1992). *Media events: The live broadcasting of history.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

6. Swanson, D. L., & Mancini, P. (Eds.). (1996). *Politics, media, and modern democracy: An international study of innovations in electoral campaigning and their consequences.* Westport, CT: Praeger.

7. Entman, R. M. (1989). *Democracy without citizens: Media and the decay of American politics.* New York: Oxford University Press.

8. Jamieson, K. H. (1992). *Dirty politics: Deception, distraction, and democracy.* New York: Oxford University Press.

9. Patterson, T. E. (1993). *Out of order.* New York: Knopf.

10. Sartori, G. (1997). *Homo videns: Television and the end of Homo sapiens.* Bari, Italy: Laterza.

11. Street, J. (1997). *Remote control? Politics, technology and 'electronic democracy.'* *European Journal of Communication.* – 12. – P. 27–42.

12. Blumler, J. G., & Gurevitch, M. (1981). *Politicians and the press: An essay on role relationships.* In D. Nimmo & K. R. Sanders (Eds.), *Handbook of political communication* (pp. 467–493). Beverly Hills, CA: Sage.

13. Bennett, W. L. (1998). *The uncivic culture: Communication, identity, and the rise of lifestyle politics/ PS: Political Science & Politics.* – 31. – p. 741–761.

14. Zaller, J. (1998). *Monica Lewinsky's contribution to political science/ PS: Political Science & Politics.* – 31. – p. 182–189.

15. Lippmann, W. (1922). *Public opinion.* New York: Macmillan.

16. Galtung, J., & Ruge, M. H. (1965). *The structure of foreign news: The presentation of the Congo, Cuba and Cyprus crises in four Norwegian newspapers/ Journal of Peace Research.* – 2. – p. 65–91.

17. Hallin, D. C. (1992). *Sound bite news: Television coverage of elections, 1968–1988/ Journal of Communication.* – 42(2). – P. 5–24.

18. Lang, K., & Lang, G. E. (1953). *The unique perspective of television and its effect: A pilot study/ American Sociological Review.* – 18. – p. 2–12.

19. Verstraeten, H. (1996). *The media and the transformation of the public sphere: A contribution for a critical political economy of the public sphere/ European Journal of Communication.* – 11. – p. 347–370.

Чи потребує Європа спільних цінностей? (Доцільність ліберальної парадигми для осмислення політичної ідентичності Європейського Союзу)

Жюстін Лакруа

In his recent article philosopher Ruwen Ogien stressed that the theme of “values” is now at the center of social debate. Both the 2004 US elections and voting in France in 2007 showed that “big political parties in western democratic societies, whether conservative or progressive, tend to give a central place to the protection of the so-called moral values – family, motherland, dignity, order, discipline, authority, etc.” Speaking about the European question, Ogien relevantly reminds us that when the constituent agreement was criticized from different positions, there was consensus in one aspect: “Both for its adherents and opponents the affirmation of “common values” for the allied states (...) was a positive thing.”

У своїй нещодавній статті філософ Рювен Ож'єн наголошував, якою мірою тема «цінностей» перебуває нині в центрі суспільних дебатів. Як вибори 2004 р. в Америці, так і голосування у Франції 2007 р. показали, що «великі політичні партії в західних демократичних суспільствах, незалежно від того, консервативні вони чи прогресивні, схоже, намагаються надати центральне місце захистові так званих моральних цінностей – родини, вітчизни, гідності, порядку, дисципліни, влади тощо»¹. Стосовно ж саме європейського питання Ож'єн доречно нагадує про те, що, якщо установа угоду критикували з різних позицій, була однастайність принаймні в одному аспекті: «Для її прихильників, як і для її супротивників, затвердження “спільних цінностей” для союзних держав (...) було річчю позитивною»².

Дехто, звісна річ, шкодував з приводу відсутності будь-яких посилань на «християнський спадок» або ж надто / недостатньо універсального характеру

проголошених у такий спосіб цінностей. Натомість ніхто не заперечував важливості такого ствердження спільних цінностей. Однак таке декларування «цінностей» уперше з'явилося в європейській угоді. Таке поняття не згадується ані в Римській угоді, ані у Маастрихтській, в яких ідеться лише про «принципи». Більшістю політичних оглядачів таке народження «Європи цінностей» уважалося тим, що символізує звернення до емоційніших засобів вираження, не таких сухих порівняно з мовою прав і «принципів», а отже, здатних привертати до себе, викликати ентузіазм населення.

Однак можна було б виграти, ставлячи перед собою радше запитання щодо доцільності такого звернення до «цінностей» для узаконення європейської спільноти. Іншими словами, перш ніж порушувати ритуальне питання про конкретні цінності для Європи, можливо, варто було б запитати себе серйозно, чи Європа справді потребує апелювання до «спільних цінностей».

Для того, щоб спробувати з'ясувати це питання, повернімося спочатку до часто вульгаризованого або неправильно сприйманого поняття – ліберального плюралізму. Йтиметься про те, щоб показати, де саме знаходиться розмежування цінностей і норм у лоні політичного лібералізму. Відтак ми підкріпимо нашу відмову від звернення до «спільних цінностей» у європейському плані.

Природа ліберального плюралізму

Без визнання того, що Джон Ролз назвав «плюралістичним фактом» – усвідомлення різності звичаїв, релігій та інших ідеалів «правильного життя» в сучасному суспільному середовищі – просто не було б політичного лібералізму. За своєю природою ліберальна теорія може називатися «пізньою»: вона з'являється лише у «суспільстві, що втратило гомогенну культуру й зазнало політичного насильства, спрямованого на те, щоб знову нав'язати її»³. Отже, відбувається розрив із попередньою політичною думкою, згідно з якою збереження політичного ладу передбачає однастайність. Із настанням ліберальної сучасності моральна чинність аргументів поступово відокремлюється від політичної законності.

Отже, суспільство може називатися «ліберальним» лише тоді, коли його члени можуть вільно наслідувати й практикувати різні й несумірні способи життя. Саме в цьому розумінні імператив нейтралітету є частиною «конститутивної політичної моралі»⁴ лібералізму. Ліберальна концепція протиставляється різним формам патерналізму, тому держава має пропонувати концепцію «правильного життя» своїм суб'єктам, як це робить батько для своїх дітей.

Крім того, слід уточнити, що плюралізм як такий – це не те, чого дотримуються ліберали. Тут ми маємо на увазі те, що Джон Ролз назвав «розсудливим

плюралізмом»⁵. Той факт, що індивіди (або доктрини) називаються «розсудливими», означає, що вони здатні долучитися до процесу узгодження і об'єднання в душі примирення й толерантності. Інакше кажучи, припускаються всі напрями думки, аби тільки вони не претендували на керування всім суспільством і якщо вони готові співпрацювати з іншими теоріями з метою встановлення прийняттого для всіх ладу.

Саме звідси й випливає «логічна різниця»⁶ між «цінностями» й «нормами», визначена ліберальною моделлю. Цим виразом завдячують Жану-Марку Фері, теоретичні праці якого, як і праці Хабермаса, значною мірою посприяли з'ясуванню такого розрізнення. Звісно, що тут варто було б зважити на багатозначність і неясність концепту цінності – «неясність, що призводить насамперед до постійного змішування цінності в значенні цінності особистої і в значенні цінності колективної, ідеології або культури»⁷. Можна, однак, уважати, що слово «цінність» відсилає до того, що є «справжнім, гарним, добрим, згідно з особистою думкою, яка більшою чи меншою мірою відповідає громадській думці епохи»⁸. Там, де визнані норми поширюються на всіх тих, для кого вони призначені, без винятків і однако-вим чином, цінності виражають преференційний характер благ, що вважаються бажаними певними групами осіб.

Як зазначає Хабермас, «мінімальна чинність норм має абсолютний сенс безумовного й загального обов'язку (...), натомість привабливий характер цінностей має відносне значення оцінки благ, звичайної або загальноприйнятої у певній культурі або за певної форми життя»⁹. Це те, що становить ідею, висунуту Фері, згідно з якою різниця, яка стосується природи двох концептів, впливає з того факту, що логі-

ка, якою керуються у виборі цінностей, не відповідає логіці, якою керуються в прийнятті норм¹⁰.

Так от, не маючи нічого спільного з абстракцією, таке розрізнення найбезпосереднішим чином відбиває повсякденну реальність. Якщо, наслідуючи приклад, поданий Фері, ми підписалися під нормою, що лібералізує добровільне переривання вагітності, то, виходячи з позицій моралі, з того, що ніщо не дорожче людського життя, ми підписалися під нормою, зміст якої може видаватися несумісним із тими цінностями, до яких ми приєднуємося свідомо. Або інший приклад: ми можемо морально засуджувати адюльтер, уважаючи, що адюльтер не повинен каратися законом. За таких умов ми імпліцитно визнаємо, що зміст норм, яких ми, зрештою, маємо дотримуватися, повинен містити в собі відмінне від нашого бачення світу. Ми відмовляємося від визначення своїх цінностей на юридичних засадах. Тут дається взнаки розрізнення того, що Джон Стюарт Мілль називав «моральними обов'язками» й «законними обов'язками»¹¹. Ліберальна демократія виявляється в такий спосіб виправданою, не стилем життя, який вона пропагує, а тому, що вона підтверджує право кожної особи бути визнаною й поважаною як індивід. Саме тому, що формальна свобода є фундаментальною нормою ліберального суспільства, його колективне життя більше не має потреби передбачати спільність поділюваних цінностей.

Тепер розгляньмо ст. I – 2, присвячену «союзним цінностям», що міститься в проекті Європейської Конституції, відтворену в статті 1-біс Лісабонської угоди, укладеної 2009 р.:

«Союз засновано на таких цінностях, як поважання людської гідності, свобода, демократія, рівність, правова держава, а також повага до прав люди-

ни, у тому числі прав осіб, належних до меншин. Ці цінності є спільними для союзних держав у суспільстві, що характеризується плюралізмом, відсутністю дискримінації, толерантністю, справедливістю, солідарністю й рівністю між жінками й чоловіками».

Ця стаття добре вписується в ліберальну парадигму, хоча заради ясності змісту слід було б уживати термін «принципи» або «норми» замість «цінностей».

Проте слід наголосити на важливості підходу, згідно з яким укладачі угоди не намагалися виразити сутність європейської самобутності шляхом піднесення її культурних особливостей або її історичного чи духовного надбання. Вони залишили серед організаційних принципів Союзу лише ті, які необхідні для створення справедливого суспільства.

2. Сутність спротиву європейським «цінностям»

Це звернення до природи ліберального плюралізму спричинює запитання як щодо практичної необхідності, так і щодо нормативної доцільності звернення до «цінностей» у європейському контексті.

Звернення до цінностей не є необхідним

Діяльність, спрямована на перетворення європейської конструкції на сукупність поділюваних цінностей, як видається на перший погляд, істотно переоцінює значення спільних моральних орієнтирів для досягнення згуртованості суспільства. Відомо, що основний аргумент, що наводиться на користь «поділюваних цінностей», полягає в необхідності створення почуття ототожнення й прихильності громадян стосовно європейської спільноти. Отже, цінності залучаються з метою досягнення справжнього чуття «нас» у євро-

пейському масштабі. Утім, той самий феномен може спостерігатися на національному рівні, де нині є хорошим тоном уважати, що суспільство не може створюватися на довготривалій час у мирний спосіб без його «підтримування» спільними цінностями¹². У цьому розумінні залучення «європейських цінностей» не обходиться без проведення певних аналогій із спробами, здійсненими у Франції для відновлення сприйняття як святого того, що було сформульовано відносно ідеалу світської держави¹³. З огляду на те, що сприймається як криза ідентифікації або ж як віддалення громадян від основ демократичного життя, було зроблено спробу повернутися в бік моральних цінностей, «і ніхто не уникає згадування (без жартів!) про цінності французькі або цінності європейські»¹⁴.

Утім, у багатьох відношеннях ця ідея, згідно з якою європейська спільнота не «протримається», якщо не ґрунтуватиметься на «поділюваному тлумаченні», лише приєднується до рекурентної критики стосовно ліберальної моделі, критики, поновленої нещодавно внаслідок залежності, яку називають «загальноєвропейською». І справді, тією мірою, якою ліберальна модель відмовляється від підпорядкування спільному благу, вона завжди видається своїм критикам слабкою. Для них лібералізм страждає на природжену слабкість, оскільки він хоче звільнитися від будь-якого зв'язку із спільними цінностями, навіть попри те, що стабільність його політичних інститутів передбачає певну прихильність і почуття належності, що виходить за межі простої поваги до принципів універсального характеру. Згідно з цим аргументом розрізнення цінностей і норм і робить лібералів неспроможними відстоювати той самий вид суспільства, до якого вони насправді найбільшою мірою прихильні.

Однак таке тлумачення є, без сумніву, надто поверховим. Річ у тім, що такому аргументу, який звертається до моральних цінностей як до засобу створення громадських зв'язків і, відповідно, досягнення згуртованості суспільства, можна було б протиставити те, що західні демократії є, мабуть, емпіричним доказом можливості поєднувати радикально відмінні особисті цінності й безтурботне користування спільними суспільними благами й добробутом¹⁵.

Інакше кажучи, перш ніж посилатися на необхідність «поділюваних цінностей» для закладення фундаменту європейської будівлі, слід було б почати з пояснення того, як такі розділені в етичному плані суспільства, як наші, можуть, однак, бути стабільними, мирними й благополучними (якщо не в абсолютному вимірі, то принаймні у відносному порівняно з рештою країн світу). Звичні заклики до облаштування європейського ландшафту навколо «спільних цінностей» спираються на турботу про встановлення довготривалого громадянського миру між європейцями. Але в дійсності можна запитати себе, чи не є це насправді нав'язуванням спільних цінностей (або ж особливої концепції плюралізму) громадянам, які цього не хочуть, що сьогодні, як видається, спричинює конфлікти всередині наших суспільств¹⁶.

Заклик до цінностей не є бажаним

Окрім першого аргументу, тобто повернення до запитання – щодо *користі* від звернення до «спільних цінностей» для стабілізації європейської спільноти – можна так само мати сумніви відносно *бажаності* такої дії. Тим, хто прагне консолідації «моральної спільноти» європейців, слід було б брати до уваги те, що такі амбіції можуть позбавити європейську конструкцію її основного політичного козира, бо сила

норм Європейського Союзу ґрунтується саме на тому, що він відкидає національно-об'єднувальне прирівнювання «спільності моралі» до «спільності закону», закликаючи кожного відокремлювати своє приєднання в юридичному й політичному плані в загальному розумінні від своєї реєстрації (необхідної, але недостатньої) у «спільному світі» поділюваних цінностей і понять.

Саме тією мірою, якою вони належать до категорії «доцільного» в розумінні Ролза, європейські норми змушують нас ставити запитання про наші цінності й особливо про нашу колективну лояльність – релігійну, політичну або національну. Заснована на відході від логіки вилучення, щоб не сказати знищення, якою позначилася перша половина ХХ століття, європейська конструкція має розумітися насамперед як ефективна «машина для попередження безглузлого ототожнювання»¹⁷. Кінцевою метою Європи було, зрештою, змусити нас до постійних розмірковувань про мотивацію, на якій ґрунтується наша належність до неї, запобігаючи при цьому зміщенню цих мотивів у бік свого роду – беззастережної лояльності.

Для тих, хто шкодує з приводу невірного й абстрактного характеру європейської ідентичності порівняно з нашою «яскравою» національною ідентичністю, можна було б наголосити на тому, що метою європейської розбудови є не суперництво з національними уподобаннями, а їх упорядкування. Як це показав Джозеф Вейлер, саме в цьому полягає першочерговий нормативний внесок до європейської розбудови. Зазвичай, за умов демократії, влада більшості над меншістю сприймається лише з огляду на той факт, що всі головні дійові особи розуміються як такі, що становлять один народ, тобто як «такі самі». Однак у Європейському Союзі

громадяни й держави погоджуються дотримуватися дисципліни конституційного зразка, що йде від різних народів. Унаслідок цього можна вважати, що «це виразна ознака громадянської толерантності, тобто прийняття об'єднаності настановами, визначеними не «моїм народом», а спільнотою, що складається з різних політичних спільнот, певною мірою іншим народом»¹⁸.

Тут не йдеться про претендування на те, щоб «цінності» належали до епохи, що передує сучасній, останні залишки якої приречені на зникнення, і навіть більше про те, що індивіди, вільні від своєї традиційної належності, могли б задовольнитися абстрактними, раціональними й байдужими нормами. Йдеться просто про те, що в плюралістичному суспільстві свідомо прийняті норми є ефективнішим засобом розв'язання конфліктів порівняно з «поділюваними цінностями».

Передусім, висловлений тут страх стосовно того, що Європейський Союз відтворюватиме певні винятково націоналістські елементи, може видатися примарним, якщо враховувати новітній і тендітний характер європейської спільноти, яка залишається досить далекою від набуття ознак держави.

Є насправді маловірогідним те, що європейська спільнота зумовить, бодай на якийсь середній термін, істотну емоційну ідентифікацію, яку можна буде порівняти з національною лояльністю. Таким чином, небезпека, що пов'язується з будь-якими спробами надати змісту європейській ідентичності, наповнивши її так званими «поділюваними» цінностями, не повинна недооцінюватися. Це вже можна було побачити, коли робилася невдала спроба ввести посилення на «християнський спадок» під час дебатів щодо проекту європейської конституції. Закриваючи обличчя вуаллю, можна було б відмовлятися від

того, що саме питання про ідентифікацію перебуває сьогодні в центрі дебатів, спричинених можливим приєднанням Туреччини.

Залишається тільки думати, як деякі з критеріїв на зразок «соціальної приватизації віри», «звичаю боротися за більшу соціальну справедливість» і таке інше, могли б перетворитися на знаряддя, щоб відмовити окремим народам у будь-якій належності до Союзу. Це було б і марнотратним, і зручним способом зробити передсуд сумісним з уявленням про себе, яке виявило б шанобливе ставлення до демократичних цінностей.

Утім, це те, що Юрген Хабермас, схоже, має на увазі, коли жалкує з приводу «історичного заклик до захисту наших цінностей», що, схоже, є нічим іншим, як «промовистим заклик до зброї для боротьби з невизначеним внутрішнім ворогом»¹⁹.

Окрім європейської мети, – і тут ми знову повертаємося до роздумів Ож'єна – сьогодні існує чимало прикладів, які зрештою демонструють, що тема «цінностей» використовується не для того, щоб обґрунтувати певні права або виправдати їх, а радше для того, щоб знову

поставити їх під загрозу. Слід лише подивитися, як під час кампанії 2004 р. команда Буша використовувала таку цінність як «родина» для заперечення стосовно осіб однієї статі права на одруження, цінність «життя» для заперечення права на аборт, цінність «безпека» для обмеження прав ув'язнених та ін.²⁰ Загалом заклик до «моральних цінностей» має на меті більшою мірою послаблення, а не зміцнення особистих свобод. Звісно, що це не є обов'язковим – можна було б удатися до «цінностей» рівності або справедливості для визнання одностатевих шлюбів або права на голос для іноземців. Однак у сучасній державі з її політичними дебатами слово «цінності» використовується саме в сенсі обмеження особистих прав. Одним словом, як говорить на завершення Ож'єн, «є філософські й історичні підстави для того, щоб віддавати в демократичному суспільстві перевагу іманентним, гуманним засобам вираження прав, свобод і згоди, а не трансцендентним, майже релігійним і патерналістським засобам «моральних цінностей». І ми додали б, що є до того всі підстави для того, щоб віддати перевагу «Європі прав», а не «Європі цінностей»²¹.

Література та примітки

¹ *Ruwen, Ogien*. Les valeurs morales contre les droits / Raison publique. – № 6. – 2007. – P. 47–59.

² *Ibid.*, p. 47.

³ *Larmor, Ch.* Modernité et morale. – Paris: PUF, 1993. – P. 182.

⁴ *Dworkin, R.* Le libéralisme // Une question de principe [trad. de A. Guillaïn]. – Paris: PUF, 1996. – P. 237.

⁵ *Rawls, J.* Libéralisme politique [trad. de C. Audard], – Paris: PUF, 1995. – P. 80.

⁶ *Ferry, J.-M.* Valeurs et normes. La question de l'éthique. – Bruxelles: Editions de l'Université de Bruxelles, 2002. – P. 47.

⁷ *De Lara, Ph.* Le pluralisme raisonnable est-il raisonnable? // *Audard, C.* (dir.).

Rawls, J. Politique et métaphysique. – Paris: PUF, 2004. – P. 99.

⁸ *Le Nouveau Petit Robert*. – Paris: Dictionnaires Le Robert, 1993.

⁹ *Habermas, J.* La réconciliation grâce à l'usage public de la raison. Remarques sur le libéralisme politique de John Rawls // *Habermas, J., Rawls, J.* Débat sur la justice politique. – Paris: Cerf, 1997. – P. 19.

¹⁰ *Ferry, J.-M.* Valeurs et normes, op. cit., p. 47.

¹¹ Законним обов'язком є, наприклад, обов'язок брати на себе утримання своїх дітей, якщо батьки взяли на себе відповідальність, давши їм життя. Для того, щоб показати, що таке «законний» обов'язок, Мілль використовував як приклад по-

дружжя. Коли людина, складаючи певну обітницю або виявляючи певне ставлення, спонукає іншу людину до певних передбачень, до певного ризику життям через таке зобов'язання, вона створює для себе цілу низку моральних обов'язків, які евентуально можуть бути скасованими, але не ігнорованими. Ці обов'язки не мали б створювати великої різниці відносно законної свободи (вони не заперечують розлучення), яку має кожний стосовно звільнення від своїх зобов'язань, але вони створюють велику різницю в тому, що стосується моральної свободи. *Mill, J.S.* De la liberté. – Paris: Gallimard, 1990. – P. 58.

¹² *Picavet, E.* «Biens communs, valeurs privées et fragilité de l'Etat de droit», *Ethique publique*, vol.6., n°1, 2004, p. 87

¹³ *Ibid.*, p. 91.

¹⁴ *Ibid.*, p. 96.

¹⁵ *Ibid.*, p. 91.

¹⁶ *Ibid.*, p. 99.

¹⁷ *Bayart, J.-F.* Le populiste et sa tête de Turc / *Le Monde*, 7 octobre 2004. – P. 21.

¹⁸ *Weller, J.* Federalism without Constitutionnalism: Europe's Sonderweg / K. Nicolandis; R. Howse (dir.). *The Federal Vision. Legitimacy and Levels of Governance in the United States and the European Union.* – Oxford: Oxford University Press. – P. 67–68.

¹⁹ *Habermas, Jürgen.* Construire une Europe politique / *Le Monde*, 28 décembre 2006.

²⁰ *Ogien, R.* Les valeurs morales contre les droits, art. cit. – P. 56.

²¹ *Ibid.*, p. 58.

Інститути-посередники в сучасній Росії: інститут Уповноваженого з прав людини та Громадські ради

Александр Сунгуров

The complex processes of post-communist development in contemporary Russia that embrace both real steps towards democracy (mostly in the 1990s) and a serious move towards authoritarianism (in the first decade of our century) testify to the validity of criticism of the single-line concept of democratic transition. Thus, the contemporary political history of the USSR and post-Soviet Russia proves the validity of distinguishing between the basic phases of democratic transition – the phase of liberalization of the preceding authoritarian (with totalitarian elements) political regime (M.Gorbachov's perestroika); the phase of building the basic democratic institutions (the early years of B.Yeltsin's presidency); and the third phase – consolidation of the new democratic regime, the phase that Russia has not yet entered, unlike the majority of its western neighbors from the former socialist camp.

Складні процеси посткомуністичного розвитку в сучасній Росії, що охоплюють як реальні кроки в напрямі демократії (в основному – дев'яності роки), так і серйозний дрейф вбік авторитаризму (перше десятиліття нашого століття) підтверджують обґрунтованість критики однолінійної концепції демократичного транзиту. Так, сучасна політична історія СРСР, після його розпаду – Росії, підтверджує справедливість виділення основних фаз демократичного транзиту – фази лібералізації, що передувала авторитарному (з елементами тоталітаризму) політичному режиму (перебудова М. Горбачова), фази створення основних демократичних інститутів (перші роки президентства Б. Єльцина) і третя фаза – консолідація нового демократичного режиму, в яку Росія, на відміну від більшості її західних сусідів з колишнього соціалістичного табору, поки так і не вступила.

Сьогодні висловлюються різні гіпотези про причини такої ситуації, включаючи і припущення про «інституційну пастку», в яку потрапила Росія, і перестороги про малу вірогідність виходу з неї¹. Моя позиція дещо інша: визначаючи наявність реальних процесів

деінституціоналізації, що відбувалися в роки путінського президентства, я характеризую цей період як природну фазу «відкатної хвилі», що спостерігається за будь-яких радикальних соціально-економічних і політичних реформ (наприклад, період царювання Олександра III в Росії XIX ст., в якому відбувалося часткове повернення до порядку, що існував до реформ Олександра II, але той період відігравав і величезну роль у соціальній адаптації більшості російського населення до глибоких змін, що відбулися. Канцлер Російської імперії князь Горчаков дуже точно схарактеризував цей період словами «Росія зосереджується»).

Відповідно, виходячи також і з концепції політичних циклів, можна очікувати, що Росія, завершивши цикл «зростання плюралізму – зростання авторитаризму», почне новий цикл і в його рамках дістануть новий розвиток і основні демократичні інститути, а інститути-медіатори сприятимуть наближенню до фази консолідованої демократії². В такій ситуації особливій важливості набуває аналіз досвіду розвитку інститутів-медіаторів як на федеральному, так і на регіональному рівні.

Визначимо насамперед, що саме ми розуміємо під інститутами-посередниками. Це структури, у функції яких входить реалізація взаємодії між різними державними і громадськими організаціями, а також між цими структурами і академічним співтовариством, а також взаємодія з ними звичайних громадян країни.

Наприклад, таким інститутом-посередником є інститут Уповноваженого з прав людини (омбудсмена). Він виконує важливу функцію посередника між органами державної і місцевої виконавчої влади і жителями країни. В умовах поставторитарних держав він також часто бере на себе і функцію посередника між органами державної влади і громадськими правозахисними організаціями. У своїх Щорічних і Спеціальних доповідях він не тільки виявляє проблеми, пов'язані з порушенням прав людини, а в ряді випадків пропонує їх розв'язання.

Ще одним прикладом можуть бути Громадські ради і Громадські палати різного рівня і напряму діяльності, починаючи із законодавчо оформленої Громадської палати РФ і включаючи громадські і консультативні ради при регіональних органах влади і регіональних управліннях міністерств, агентств і служб різного профілю. В ряді випадків вони стають реальними майданчиками дискусій і взаємодії між представниками зацікавлених громадських організацій, академічними співтовариствами і керівництвом органів виконавчої влади, підміняючи (у певному сенсі і в деяких випадках) псевдопарламенти (прикладом такого є Рада при Президенті РФ із сприяння розвитку інститутів громадянського суспільства і прав людини).

Третім прикладом є структури, відомі під назвою «Фабрик думок», в яких об'єднуються як люди, що володіють

науковими знаннями з розвитку суспільства і держави, так і практики, які добре знають цю конкретну державу.

В сукупності описані інститути-посередники відіграють важливу роль у становленні і розвитку публічної сфери (за Ю. Хабермасом), а також забезпечують «зв'язність», консолідацію соціуму і політики. В рамках цього тексту ми спинимося на перших двох типах інститутів.

Інститут Уповноваженого з прав людини

Першим Уповноваженим з прав людини у РФ, призначеним постановою Державної Думи у 1994 р., став відомий російський правозахисник, радянський дисидент і в'язень брежнєвських таборів С. Ковальов³. Проте він не був захищений відповідним законом, який опозиція блокувала саме через небажання посилення його впливу і правозахисного співтовариства. Після чіткої антивоєнної позиції С. Ковальова з приводу Чечні його постановою Держдуми навесні 1995 р. від посади усунули.

На федеральному рівні ця посада залишалася вакантною ще три роки поки на неї не був обраний депутат від КПРФ, професор О. Миронов⁴. Значимо, що ця затримка була викликана проблемами з прийняттям Федерального закону про Уповноваженого з прав людини: спочатку прийняття такого закону блокувалося комуністами, а потім лібералами як частина політичної боротьби фракцій у Держдумі. Упродовж майже шести років діяльності О. Миронова на посту російського омбудсмена ним було зроблено багато для розвитку цього нового для Росії державного інституту: був створений апарат, що займався як поточною роботою зі скаргами, так і пропозиціями щодо зміни законодавства, друкувалися Щорічні і Спеціальні доповіді, здійсню-

валося просвітництво в галузі прав людини та інша видавнича робота⁵. Водночас відбувалося і поступове усвідомлення сенсу своєї роботи і самим Уповноваженим: якщо одразу після свого обрання в одному з інтерв'ю він сказав, що не розуміє, що таке «правозахисник», зате знає, що таке «грамотний юрист», то вже через три роки він змінив свою думку, сказавши, що далеко не кожен юрист може бути правозахисником.

Паралельно зі зростанням його авторитету серед правозахисників і ліберальної інтелігенції зменшувався його вплив у Адміністрації Президента РФ і в структурах виконавчої влади. Отже, в січні 2004 р., після закінчення його першого терміну, на посаду Уповноваженого був обраний В. Лукін, один з лідерів партії «Яблуко», який не потрапив до парламенту. Через п'ять років він був затверджений на другий термін Державною Думою.

Одночасно з федеральним рівнем відбувалося становлення інституту Уповноваженого з прав людини в суб'єктах РФ; на квітень 2011 р. він діяв уже у шістдесяти суб'єктах.

Розглядаючи долю перенесених на новий ґрунт правових інститутів, можна уявити собі кілька варіантів: копіювання, адаптація, імітація та відторгнення. Варіант копіювання, характерний для таких республік, як країни Балтії, де бажання якнайшвидше стати європейськими у поєднанні з серйозною міжнародною фінансовою підтримкою часто приводило до прямого копіювання іноземних форм (наприклад, у Швеції існують чотири парламентських омбудсмена, і в Литві вводиться інститут п'яти Контролерів Сейму, у Фінляндії є інститут Канцлера Юстиції, і подібний інститут створюється в Естонії, якому потім надаються і функції омбудсмена). В Росії такого

прямого копіювання не відбувалося. Не спостерігалось поки що і варіанта відторгнення нового демократичного інституту, на відміну, наприклад, від інституту Конституційного суду, який був ліквідований у Республіці Мордовія після того, як він прийняв рішення про неконституційність ряду указів президента цієї республіки⁶. Отже, залишаються варіанти адаптації та імітації.

На основі порівняльного аналізу поширення інституту омбудсмена в країнах зі стабільним демократичним режимом і поставторитарних країнах були запропоновані три варіанта моделі інституту омбудсмена, що їх можемо спостерігати у поставторитарних країнах⁷. Для першого з них, варіанту А, який спостерігається в країнах з поліцентричним характером політичного режиму, де існує консенсус політичної еліти щодо «європейського шляху» цих країн, і де достатньо сильні демократичні традиції (наприклад, Іспанія, країни Східної Європи) характерним є призначення на посаду омбудсмена незалежних юристів з академічного співтовариства. Для другого варіанту – В, який спостерігається в країнах з політичним режимом моноцентричного характеру, зі слабкими демократичними традиціями (наприклад, Узбекистан, Азербайджан) характерне призначення на цю посаду вченого-природознавця, часто – жінки з досвідом роботи у неурядовому секторі або співробітника адміністрації. Для проміжного варіанту – Б – характерне призначення депутата парламенту, лідера однієї з демократичних партій або голови профільної комісії.

Російська Федерація за цим критерієм потрапляє саме до варіанту Б: всі три російські омбудсмени були парламентарями. Для суб'єктів РФ маємо для аналізу суттєво більшу кількість випадків, що дає нам можливість виявити

деякі закономірності. Насамперед бачимо постійне зниження частки депутатів серед уповноважених з прав людини і зростання кількості представників адміністрації і близьких до неї лідерів громадських організацій, що дає нам змогу зробити висновок, що на регіональному рівні спостерігається поступовий перехід від варіанту Б поставторитарної моделі до варіанту В, характерного для країн з моноцентричним політичним режимом. Призначення на цю посаду юриста з академічної галузі відбулося тільки у двох випадках із розглянутих восьмидесяти.

Громадські ради і Громадські палати

На початку дев'яностих років структур на зразок Громадських рад і Громадських палат практично не виникало, оскільки функцію представництва громадських інтересів виконували Ради народних депутатів, до яких на хвилі народної активності 1990 р. було обрано достатньо велику кількість соціально активних громадян, багато хто з яких зберігали достатньо міцні контакти зі своїми виборцями та громадськими організаціями.

Проте розпуск більшості місцевих рад у кінці 1993 р. і різке посилення структур виконавчої влади привело до об'єктивної необхідності створення якихось консультативних структур як постійних майданчиків для взаємодії громадських організацій і влади. Сильним імпульсом для створення подібних структур стала у 1996 р. поява Указу Президента РФ про створення нової комісії з прав людини при Президенті РФ і необхідність створення подібних комісій при главах адміністрацій суб'єктів РФ. Як згадувала потім Л. Алексеева, голова Московської Гельсинської групи, пропозиція про підписання подібного указу була висловлена нею і її колегами радникам Президента

Г. Сатарову і М. Краснову у відповідь на поздоровлення Президента РФ у зв'язку з 20-літтям МГГ.

І хоча згідно з Указом метою цих комісій мало стати посилення захисту прав людини і підтримка розвитку правозахисних організацій, у деяких регіонах вони стали першою інституційною формою взаємодії виконавчої влади і громадянських структур. У дійсності, незважаючи на обов'язковий характер Указу, вони були створені лише у двох третинах суб'єктів РФ. Так, на Північному Заході Росії ці комісії були створені скрізь, за винятком Калінінградської і Псковської областей. Інша справа, наскільки ефективно вони працювали⁸.

Можемо виділити такі варіанти розвитку цих комісій.

Варіант 1. До складу комісій входили представники адміністрації, депутатів, правоохоронних органів, церкви, університетські викладачі-юристи. Представники правозахисних НКО до складу комісій не залучались. Як правило, в такому випадку комісія існувала переважно на папері, щоб продемонструвати виконання Указу Президента. В кращому разі приймалися скарги, надавалася допомога окремим конкретним людям. У гіршому заявлялося про бажання «координувати» правозахисний рух в регіоні; при цьому таке бажання з обуренням відкидали правозахисники.

Варіант 2. До складу комісії, поряд з людьми, вказаними у першому варіанті, входять і представники громадських правозахисних організацій. Комісія збирається достатньо регулярно, а під час цих зустрічей правозахисники використовують можливість розвинути свої контакти для допомоги конкретним людям. У свою чергу, представники влади довідуються про позиції і думки правозахисників. Отже, поряд з допомогою конкретним людям створюється також і «майданчик для спілкування»

чи навіть співробітництва. Комісії та їхнє керівництво позитивно ставляться до створення інституту Уповноваженого з прав людини, в окремих випадках самі розробляють відповідні закони.

Варіант 3. Правозахисники чи люди з близькими поглядами не тільки входять до складу комісій, а і є їхніми керівниками. Таким чином, можливості комісії ефективно використовуються для розвитку правозахисної діяльності в регіоні. Комісії беруть активну участь у створенні інституту Уповноваженого з прав людини (Нижній Новгород, Іркутськ), а в окремих випадках, після прийняття відповідного закону, голова комісії обирається на посаду Уповноваженого (Саратовська область).

У середині 90-х років у деяких областях Північного Заходу Росії почався процес створення діючих форм діалогу влади і суспільства. Піонером в цьому є, очевидно, Новгородська область, де обласна Громадська палата діяла з серпня 1994 р. на основі постанови губернатора області. Згідно з цією постановою Громадська палата складалася з представників будь-яких зареєстрованих НКО, які могли своїм рішенням скерувати для роботи в Громадській палаті по одному своєму представнику. В Мурманську в 1995 р. почали діяти обласні Громадські збори – дорадчо-консультативний орган, створений для взаємодії громадських організацій області з органами державної влади і місцевого самоврядування. Порядок формування зборів – заявний, такий самий як і в Новгородській Громадській палаті. Так, у 2005 р. до складу Громадських зборів входили представники 88 громадських організацій, серед яких були представники політичних партій, громадських рухів і організацій, національно-культурні автономії.

Успішним був досвід Калінінградської області, де створення Гро-

мадської палати було ініційоване громадськими організаціями, які на своїх круглих столах у період виборчої кампанії губернатора (2000 рік) говорили про необхідність налагодження постійного діалогу між владою і суспільством. У 2001 р. організувалася ініціативна група зі створення Громадської палати. Був розроблений проект Положення про Громадську палату і переданий в усі громадські об'єднання, політичні партії. При розробці Положення був врахований досвід створення подібних інституцій у Новгородській, Московській і Смоленській областях. 30 травня 2001 р. на установчих зборах громадських організацій була створена Палата, і прийняте Положення про неї. Для вступу треба було подавати заяву.

У Республіці Карелія упродовж останнього десятиліття минулого століття не було створено жодних спеціальних структур для взаємодії влади і громадянського суспільства. У наукових працях зазначається, що в той час в Карелії існувала тільки Комісія з прав людини і Вища економічна рада, яка складалася з експертів Карельського наукового центру РАН. На початку 2000-х років у республіці широко обговорювалися плани щодо створення Громадської палати, проте замість неї в грудні 2003 р. була створена Рада неурядових організацій при представникові Законодавчих зборів Республіки Карелія, куди увійшли представники всіх основних карельських неурядових організацій.

Принципово відрізняється в цьому плані місто Санкт-Петербург, у якому в 2000 р. була створена Громадська рада, склад якої цілком формував губернатор міста. При цьому згідно з Положенням «Рада складається з числа почесних громадян Санкт-Петербурга, керівників некомерційних спілок, рад, асоціацій, керівників інших організацій, уста-

нов, громадських діячів, які дали свою згоду на включення до складу Ради»⁹. Аналіз персонального складу цієї ради показує, що власне лідери громадських організацій становлять менше 10% від усіх його членів – шестеро з сімдесяти чотирьох. Склад цієї ради практично відтворює поняття «громадськості», характерне для періоду розвинутого соціалізму – відомі вчені, спортсмени, директори підприємств та ін., тобто відтворена саме та практика, про яку відомий петербурзький соціолог Вадим Волков писав як про «забуту практику громадянського суспільства»¹⁰.

Очевидно, і тут, як десять – п'ятнадцять років тому, Санкт-Петербург виявився передвісником змін, які потім дістануть поширення по всій країні, тільки на цей раз передвісником становлення патерналістської моделі взаємодії з громадськістю, для якої характерне відтворення «великого радянського стилю»¹¹.

Інституціональною формою реалізації такої моделі стала Громадська Палата РФ, закон про яку прийнятий у 2005 р. Згідно з законом, її членами ставали не тільки представник громадських організацій, але і просто громадські діячі. Іншими словами, на федеральному рівні був творчо використаний досвід Громадської ради Санкт-Петербурга. Однак цей досвід викорис-

таний не повністю: Президент країни призначав не весь склад, а тільки одну його третину.

Потім модель цієї Громадської палати стала поширюватися в регіонах Росії, часто замінюючи Громадські палати, створені там на основі ініціативи «знизу». Зазначимо, що за рік до прийняття закону про Громадську палату РФ сталася також трансформація Комісії з прав людини при Президенті РФ у Раду при Президенті РФ із сприяння розвитку громадянського суспільства і прав людини, яку очолила Е. Памфілова. До ради увійшли лідери ряду мережевих правозахисних організацій, які принципово не хотіли брати участь у Громадській палаті як з самого початку імітаційній структурі. У кількох регіонах незабаром після цього були створені подібні Ради, однак потім ініціатива все-таки стала належати формату Громадської палати.

Як бачимо з наведених прикладів, в Росії уже накопичено достатньо досвіду як розвитку інституту Уповноваженого з прав людини, так і Громадських рад і Громадських палат, як на федеральному, так і на регіональному рівні. Актуальним завданням тепер є аналіз цього досвіду, порівняння результатів цього аналізу із сучасними уявленнями про демократичний розвиток.

Література та примітки

¹ Див., наприклад: *Гельман Владимир*. Россия в институциональной ловушке. // Pro et Contra, 2010, 15 № 4 – 5, июль-октябрь, с. 23 – 38; *Мельвиль А.Ю.* О практике посткоммунистических трансформаций. // Полис, 2004. – С. 64–75.

² *Сунгуров А. Ю.* Организации-посредники в структуре гражданского общества. Некоторые проблемы модернизации России. // Полис, 1999. – С. 34–48.

³ *Ковалев С. А.* Прагматика политического идеализма. – М.: Институт прав человека. Книжный дом «Университет», 1999; *Ковалев С. А.* Мир, страна, личность. – М.: Изд-во «Ризограф», 2000.

⁴ У середині 90-х років інститут омбудсмена з'явився під різними назвами у більшості країн колишнього СРСР. Детальніше про це див.: *Сунгуров А. Ю.* Институт омбудсмена: эволюция традиций и современная практика. – СПб.: Норма, 2005. Глава 3.

⁵ *Мионов О. О.* Очерки государственного правозащитника. – М.: Изд-во СГУ, 2009.

⁶ *Сунгуров А. Ю.* Судьба трех государственных правозащитных институтов в регионах России. // Институт омбудсмена как институт государственной правозащиты: российский и международный опыт. Сб. ст. – СПб.: Норма, 2007. – С. 105 – 117.

⁷ *Сунгуров, 2005*

⁸ Більш детально досвід діяльності Комісії з прав людини при главах адміністрацій російських регіонів розглядається у книгах: Участие власти в защите прав человека; Комиссии и Уполномоченные. – СПб.: Норма, 2001; Комиссии и Уполномоченные по правам человека: опыт российских регионов. – СПб.: Норма, 2002.

⁹ Текст, размещенный на веб-странице СПб уставного суда: <http://www.spbustavsvud.ru/printdoc?tid=&nd=8344023&prevDoc=8450059>. Общественный совет

имеет и свою собственную веб-страницу – www.sovetspb.ru, однако информация на этом сайте недоступна – высвечивается надпись «Сайт находится в разработке», и видна только его первая страница с положительной характеристикой Общественного совета данной губернатором СПб В. Матвиенко.

¹⁰ *Вадим Волков.* Общественность: забытая практика гражданского общества // Pro at Contra, 1997, Т. 2, №4. <http://www.carnegie.ru/ru/pubs/procontra/55639.htm>

¹¹ *Нездюров А.Л., Сунгуров А.Ю.* Взаимодействие органов власти и структур гражданского общества: возможные модели и их реализация в общественно-политической жизни современной России. // Факторы развития гражданского общества и механизмы его взаимодействия с государством / под ред. Л.И. Яковсона. – М.: Вершина, 2008. С. 209–236.

Стратегія національного розвитку: обличчям до людини

Олександр Дем'ячук

In both the world and the Ukrainian academic and political literature one can easily discern two competing directions in the approaches to national development: the focus on macroeconomic indicators, i.e. economic development, and the priority of social factors or human capital. The neo-classics of economic theory talked about achieving economic growth by means of accumulation and effective investment of capital into industrial production and expansion of services. They considered a human being primarily as a potential producer, as an element of the production process. Nowadays, the strategy of developing human potential is becoming more topical given the changes in society caused by technological development. According to this approach, society has now already passed through the agrarian, industrial and informational epochs and has entered the epoch of knowledge.

Вступ

У світовій і в українській науковій і політичній літературі легко можна виявити два конкуруючих напрями у підходах до національного розвитку: акцент на макроекономічних показниках, тобто розвитку економіки, або пріоритет суспільних чинників, тобто людського потенціалу. Неокласики економічної теорії Дж. Кейнс, В. Ростоу та інші виступали з позицій досягнення економічного зростання шляхом накопичення й ефективного вкладення капіталу у промислове виробництво та розширення спектру послуг. Не відкидаючи ролі робочої сили в цьому процесі, вони все ж відводили їй підрядну, похідну від завдань макроекономічного розвитку роль. Основна ж увага приділялася процесам накопичення фізичного капіталу та публічним політикам, що забезпечували економічне зростання. Навіть кейнсіанці, обстоюючи ідеї «держави всезагального добробуту», брали до уваги людину насамперед як потенцій-

ного виробника, тобто лише як елемент виробничого процесу.

Програма розвитку ООН (ПРООН) у 1990-х роках запропонувала нові підходи до проблеми робочої сили в контексті гармонійного розвитку суспільства. Досліджуючи суспільні процеси в розвинених країнах і країнах з низьким рівнем розвитку, експерти ПРООН виявили пов'язані з розвитком особистості чинники, що прямо впливають на макроекономічні показники країни. У звіті ПРООН за 2003 рік зазначається, що концепція розвитку людського потенціалу зміщує акценти з макроекономічних (безособових – *О.Д.*) процесів на досягнення всебічного розвитку особи як основного об'єкта економічних, політичних і соціальних процесів [1].

У звіті визначається концепція розвитку людського потенціалу: «розвиток людини – це розширення варіантів її вибору. Розширення вибору досягається підвищенням здатностей/компетентності людини у виконанні її

[виробничих і життєвих] функцій. До трьох основних здатностей людини на всіх рівнях її розвитку слід віднести здатність вести довге активне здорове життя, постійно пізнавати і підвищувати свою компетентність, а також мати пристойний стандарт життя... І діапазон людського розвитку поширюється ще далі: важливі сфери вибору, що високо цінуються людьми, охоплюють від політичних, соціальних, економічних можливостей творчості й продуктивності до самоповаги, можливості вирішувати самим свою долю та почуття приналежності до громади» [там само].

Підвищення потенціалу особистості, природно, здійснювати шляхом її освіти в найширшому розумінні цього слова – освіти формальної, неформальної та інформальної. Девід Додж, член Ради Директорів Банку Канади, у своїй лекції в Спарроу Лейк у травні 2003 року розглянув взаємозв'язок між інвестиціями в освіту і розвитком людини та економічним прогресом канадських провінцій і країни в цілому [2]. Як він зазначив, розрахунки, проведені ще в 1960 – 70-х роках, показали економічний ефект від капіталовкладень та інвестицій у формальну освіту на рівні 8–12 % від усіх суспільних коштів, витрачених для університетського рівня навчання. Крім того, державні інвестиції в навчальні заклади і програми загального та професійного навчання виявилися ефективнішими (давали більшу віддачу), ніж субсидії молодим людям, що починають трудову діяльність. Більше того, найефективнішими виявилися ті публічні політики, які були спрямовані на стимулювання самостійного, неформального навчання, на підтримку прагнення молоді до продовження свого освітнього розвитку в процесі професійної діяльності.

Ще одним важливим чинником розвитку людського потенціалу є, як свідчать численні дослідження (див., наприклад, [3]), охорона здоров'я. За підрахунками економістів, цей аспект позитивно впливає на економіку не менше, а за певних умов і більше, ніж професійне навчання молодого покоління. Загалом, підсумовуючи всі чинники розвитку (формальна та інформальна освіта, підвищення кваліфікації в ході професійної діяльності, охорона здоров'я та здатність розширювати й удосконалювати свої знання і навички протягом всього життя), Д. Додж зазначає, що ані суспільство, ані люди самі по собі не мають нескінченного обсягу ресурсів для цього. Тому вкрай важливо будувати публічні політики, основується на стратегії розвитку людського потенціалу, обережно поєднуючи прагнення до збільшення макроекономічних показників і піклування про розвиток людей як особистостей.

Стратегія розвитку людського потенціалу стає ще актуальнішою, якщо взяти до уваги зміни суспільства, пов'язані з технологічним розвитком. Популярний у західній науковій і публіцистичній літературі підхід до національного розвитку з позицій динаміки виробництва і споживання ключових товарів базується на порівнянні різних епох розвитку людства на основі типу товарів, що переважають у виробництві й обміні, та характеру й обсягів їх споживання. За цим підходом, суспільство до нинішнього часу вже пройшло через аграрну, індустріальну та інформаційну епохи і вступило в епоху знань.

Тут варто нагадати запропоновану А. Інкельсом схему модернізаційного розвитку суспільства, що була наведена в статті [4] і демонструвала відмінну від традиційних уявлень логіку етапів: економічний розвиток, на його думку, є не

передумовою, а наслідком розвиткових змін членів суспільства [4].

На цій підставі можна вивести основні вимоги до стратегії національного розвитку і відповідно до публічних політик у парадигмі людського потенціалу: наголос на соціальних показниках, підпорядкування економічних чинників соціальним, диверсифікація способів створення і джерел одержання громадянами матеріальних, духовних, інформаційних та ідейних ресурсів.

У 1990-х роках державна система соціального забезпечення, побудована на екстенсивній плановій економіці з вертикальним централізованим керуванням, виявилася нездатною забезпечити сякі-такі умови життя тим, хто звик покладатися лише на неї. Тоді ефективним кроком з боку держави виявилось створення умов для розвитку індивідуального та малого підприємництва, надання людям можливості самим створювати суспільний продукт і тим самим забезпечувати свої власні, групові та суспільні потреби.

Розвиток через визначення особистості

У групі теорій розвитку людського потенціалу особливе місце належить системі поглядів, що дістала назву «теорії визволення» (*Liberation Theory*). Автором цієї теорії був бразильський педагог і філософ, політик і вчений П. Фрейре. Її основи були сформульовані у найвідомішій його праці «Педагогіка пригноблених» [5], перекладеній і виданій десятками мов у понад 70 країнах світу. Як справжній неомарксист, П. Фрейре послідовно розглянув процеси розвитку людства як боротьбу між гнобителями й пригнобленими, показавши її марність у формі «експропріації експропріаторів», оскільки це не знищує саму ситуацію гноблення, а лише змінює її знак, обер-

таючи пригноблених у гнобителів і навпаки. П. Фрейре визначив разом чотири основні, на його думку, чинники досягнення соціальної справедливості: *письменність*, тобто, «здатність до творення й відтворення, самотрансформацію» [6]; *критичну свідомість* як здатність зрозуміти навколишній світ і своє місце в ньому; досягнення *визволення через перетворення світу* навколо себе і себе у світі; економічний розвиток, що забезпечується в результаті усвідомлення людьми свого місця і ролі у світі. (Подібно схемі А. Інкельса, теорія П. Фрейре *ставить економічний розвиток* у підрядну позицію, тобто в залежність від індивідуального й суспільного розвитку людей як суб'єктів процесу.) З гармонійного поєднання цих чотирьох чинників виникає й поступово набуває потужності суспільний розвиток.

Термін «*conscientização*», використаний П. Фрейре для позначення процесу розвитку свідомості членів суспільства, має глибокий зміст. Як неомарксист, П. Фрейре вважає джерелом розвитку суспільства конфлікт, боротьбу суспільних класів і груп, і, виступаючи на боці пригноблених, тих, хто, за його словами, утримується гнобителями в стані «об'єктів» політичної, економічної, культурної й соціальної дії, він доводить необхідність знищення самої ситуації гноблення. Він говорить, що революційний процес (з точки зору неомарксизму – процес розвитку) можна інтерпретувати «як діалогову культурну акцію», що триває у вигляді «культурної революції» також і після взяття влади. На обох цих стадіях необхідно максимальну увагу приділити «*conscientização*», завдяки якому люди за допомогою перебудовчої практики позбуваються статусу *об'єктів* і набувають статусу історичних *Суб'єктів*» [6, 141].

Суспільство у своїй діяльності містить інститути і способи дій, що слугують як домінуванню, так і визволенню своїх членів. «Оскільки ці, діалектично протилежні типи... діяльності працюють у межах соціальної структури і спрямовані на неї, вони створюють діалектичне співвідношення *сталості і змін*». Консервативність *сталості* та можлива небезпека *змін* (особливо революційного характеру) можуть бути подолані, на думку П. Фрейре, за допомогою діалогу. «Діалогова ... діяльність ... спрямована радше на подолання антагоністичних суперечностей соціальної структури й на досягнення таким чином визволення людства» [6, 160].

Перекладаючи основні ідеї теорії визволення з пропагандистської (місцями) мови П. Фрейре на мову вироблення конкретної стратегії національного розвитку, слід у першу чергу вказати на заперечення ним абсолютизації інституційної структури процесу вироблення політики і відданість радше моделі суспільного вибору. Справді, П. Фрейре висуває вимогу до лідерів (тобто, до повноважних виробників публічної політики) вести з суспільством діалог, в якому і коріниться їхня легітимність.

На думку П. Фрейре, визволення і є *розвиток*, і у світлі цієї теорії розвиток стає питанням швидше справедливості, аніж добробуту [7]. При цьому П. Фрейре негативно висловлюється стосовно ідеї модернізації: «Важливо не плутати модернізацію з розвитком. Перша, хоч і може вплинути на певні групи в “сателітному” суспільстві, майже завжди індукується, і саме метрополія одержує найбільші вигоди від цього. Суспільство, що просто модернізується без розвитку, і надалі залежатиме від зовнішньої країни, навіть якщо воно одержує певні мінімальні права на прийняття рішень... Щоб визначити, чи розвива-

ється суспільство, треба вийти за межі критеріїв, опертих на “доходах на душу населення”, а також тих, що фокусуються на дослідженні валового продукту. Основним, елементарним критерієм повинно бути: чи є суспільство “істотою для себе”» [6, 143]. Погоджуючись із адептами теорії залежності у визначенні причин відсталості націй, П. Фрейре, водночас, пропонує принципово новий шлях для їхнього розвитку. Він зазначає, що недостатньо здобути формальну політичну незалежність, тобто взяти в свої руки ухвалення політичних рішень. Недостатньо і збільшувати валовий продукт чи добиватися підвищення інших економічних макропоказників, оскільки вигоду від цього отримує лише невелика частина членів суспільства.

Водночас П. Фрейре переконаний, що ключовою для національного розвитку галуззю суспільного життя за парадигмою і стратегією теорії визволення є освіта. Визволення людей від будь-яких форм суспільної (економічної, політичної, культурної) залежності зробить їх *Суб'єктами* процесів поліпшення їхнього навколишнього світу, процесів суспільного розвитку. А це можливо лише шляхом підвищення їхнього розуміння навколишнього світу, формування умінь і навичок критично оцінювати реальність і адекватно реагувати, створення умов для практичного застосування цих знань і вмінь у суспільному й особистому житті. У такий спосіб П. Фрейре знімає такі суперечності теорії залежності, як невдале пояснення справжніх причин відсталості пригноблених націй, слабку перспективу національної стратегії розвитку, що базується лише на розриві зв'язків з метрополією та оберненні ситуації гноблення (пригноблені стають гнобителями своїх колишніх господарів, як впливає з принципів марк-

систсько-ленінської стратегії розвитку). Наполягаючи на усуненні самої ситуації, за якої можливе будь-яке гноблення, Фрейре пропонує як основний механізм запровадження проблемно-орієнтованої освіти.

З погляду процесу вироблення і здійснення публічної політики проблемно-орієнтована освіта відповідає *не прагматичному, а соціально-критеріальному* підходу: *визначення суспільних проблем, які потребують вирішення, має домінувати в політичному процесі над принципами вироблення привабливих способів їх вирішення.* Для цього суспільні класи, групи й окремі громадяни мають стати не джерелом статистичних відомостей для обмеженої касти виробників політики, а **Суб'єктами** політичного процесу, прямими учасниками вироблення і здійснення публічної політики.

Для того, щоб участь населення у виробленні та здійсненні публічної політики (інакше кажучи, в забезпеченні нормального функціонування суспільства) була ефективною, просто «ліквідації неписьменності» замало – необхідна послідовна *політична* освіта, тобто, систематичне навчання за участю різних державних органів і політичних сил, в процесі якого люди одержуватимуть *інформацію* про принципи і наміри діяльності політико-адміністративної системи управління, вчитимуться виконувати, критично оцінювати адекватно реагувати на зміни норм і правил поведінки. Причому політичною освітою мають бути охоплені не лише громадяни, а й державні службовці та політики, тобто ті, хто виробляє, ухвалює і впроваджує політичні рішення, бо від цього залежить не стільки результативність та ефективність, скільки адекватність і справедливність здійснюваних публічних політик, а в кінцевому підсумку –

підтримка чи опір їх з боку стейкхолдерів.

Людський потенціал у парадигмі світ-системного підходу

Наступний теоретичний підхід важко обмежити якимось одним аспектом – економічним чи соціальним. І. Валлерстайн запропонував світ-системний аналіз радше як загальний, комплексний підхід до розгляду процесів розвитку світу та окремих його регіонів. У книзі «Сучасна світова система: капіталістичне сільське господарство та джерела європейської світової економіки у 16-му столітті» [8] і пізніше, у статті «Світ-системний аналіз» [9], Валлерстайн зазначає, що «Світ-системний аналіз – це не теорія соціального світу чи якоїсь його частини... Світ-системний аналіз робить одиницю аналізу предметом обговорення. Де і коли існують ті сутності, в яких відбувається суспільне життя?» Він заміняє термін «суспільство» терміном «історична система»... «Світ-системний аналіз спрямований на те, щоб позбавити ідею прогресу статусу траєкторії й зробити її аналітичною змінною» [10, 129–146].

У світовій літературі здебільшого звертають увагу на структурні принципи світ-системного аналізу: на існування міні-систем, світ-імперій та світ-економік, на поділ країн, що входять до кожної світової системи, на периферійні, напівпериферійні та центральні (серцевинні – core) нації. Кожна група країн має свої функції у загальній діяльності цілісної світ-системи:

- **Провідні держави** є лідерами прогресу, вони визначають його напрям, контролюють основні політичні, економічні й соціальні процеси всередині світ-системи, отримують найбільші зиски від діяльності системи в цілому. Вони є власниками й користувачами передо-

вих технологій свого часу, споживачами високотехнологічної продукції.

• **Периферійні країни** – це найвідсталіші нації, постачальники сировини (природних і людських ресурсів) для провідних держав, користувачі застарілих виробничих технологій і споживачі традиційних ненаукоємких товарів.

• **Напівпериферійні нації** з'явилися в цьому переліку у зв'язку з необхідністю обґрунтувати теорію модернізації та теорію визволення для того, щоб пояснити ті економічні, політичні й соціальні процеси, що не мають простого пояснення в цих теоріях. Скажімо, за теорією модернізації розвинена країна не може втратити свого статусу, тоді як історія дає нам ряд прикладів, коли високорозвинені країни з панівним становищем у світ-системі (Португалія та Іспанія, ще раніше – Римська Імперія, Греція, Єгипет...) відставали у своєму розвитку, і їх випереджали їхні менш розвинені колишні сателіти. Тут можна провести аналогію із стабільним суспільством, у якому стабілізуючу роль відіграє середній клас. Саме цим «середнім класом» у світ-системі й мають бути напівпериферійні країни. На них покладається роль часткової обробки сировини, отриманої з периферійних країн, перед тим, як постачати її до провідних держав. Вони ж є споживачами тієї частини продукції високотехнологічної промисловості провідних країн, яка не знаходить там активного збуту.

Суттєва відмінність світ-системного підходу як теорії національного розвитку від своїх попередників полягає в здатності пояснити «підвищення/пониження у класі» окремих держав у ході розвитку всієї світ-системи. Існування напівпериферійних країн не дає центральним державам «розслаблятися», а периферійним – дає надію на кращу долю. Скажімо, різкий розвиток країн «тигрової економіки» у 1950 – 70-ті

роки неможливо пояснити з точки зору теорії модернізації, як і розпад СРСР, скочування частини колишніх радянських республік у групу напівпериферійних і наступний стрибок Російської Федерації у «вищу лігу».

Запропонована І. Валлерстайном історична методологія аналізу світових політичних, економічних і соціальних процесів дає змогу розширити діапазон основних типів стратегій національного розвитку і відповідних особливостей здійснення публічної політики. Оскільки ця методологія спроможна краще, ніж теорія модернізації та теорія залежності, пояснити історію розвитку тієї чи іншої нації і спрогнозувати його подальший перебіг, то зрозуміло, що вона обов'язково включає в себе стратегії, що відповідають цим теоріям. Так, для периферійних країн вигідно будувати свою стратегію розвитку на копіюванні досвіду провідних держав, створювати і реформувати свої політичні та економічні інститути відповідно до провідних зразків, як це впливає з теорії модернізації. Одночасно це не суперечить висновкам теорії залежності, оскільки розрив з колоніальним минулим для відсталих країн відбувається швидше в умовах кооперації, встановлення нових політичних та економічних зв'язків у загальносвітовій системі. Провідні держави також продовжують спрямовувати свої публічні політики в усіх галузях на утримання домінування в світ-системі, нав'язуючи вигідні для себе умови менш розвиненим державам. Прямий політичний та економічний зиск від панування над колоніями вони замінюють на квазірівноправні економічні стосунки та нав'язування своєї волі через численні програми допомоги в рамках діяльності таких наднаціональних організацій, як Світовий банк чи Міжнародний валютний фонд.

За висловом Валлерстайна, «капіталізм – це система, що базується на конкуренції між *вільними* виробниками, що використовують вільну робочу силу і *вільні* товари, причому слово “*вільні*” означає можливість їхнього продажу і придбання на ринку» [10, 141] (виділення наше – О.Д.). Таке визначення підкреслює необхідність наявності в економічних процесах відповідним чином кваліфікованої робочої сили та достатньо кваліфікованих споживачів. Виробництво високотехнологічних товарів провідними націями має приносити виробникам вищі зиски, аніж виробництво товарів, де використовуються «відсталі», енерго- і ресурсопглинаючі технології. Разом з тим, ринок для збуту високотехнологічних товарів зводиться значною мірою до території самих провідних націй, оскільки поза їх межами знайдеться мало достатньо кваліфікованих споживачів цієї продукції. Тобто, провідні нації, потребуючи і маючи завдяки своєму домінуючому становищу в світ-економіці можливості доступу до потенційно великих ринків периферійних країн, обмежені у використанні цих можливостей, бо адаптація високотехнологічних товарів до технологічно низького рівня периферійних країн збільшує собівартість цих товарів і відповідно зменшує зиски виробників. Використання робочої сили походженням з периферій теж обмежується її низькою професійною підготовкою і зводиться здебільшого до малокваліфікованої фізичної праці, що теж не створює великої доданої вартості порівняно з діями висококваліфікованого персоналу.

Ба більше, стрімкий технологічний розвиток невеликої за чисельністю населення і територією групи провідних країн поглиблює розрив у стандартах життя між ними та периферійними країнами, що за населенням і площею є

значно більшими. Це може призвести до наростання напруги між цими двома групами країн, до виникнення конфліктів, утруднення доступу провідних країн до сировинних ресурсів тощо. Подібно до того, як у самих високорозвинених капіталістичних країнах роль «буфера» між найбагатшими та найбіднішими групами населення відіграє так званий середній клас, у світ-економіці таким «буфером» стають напівпериферійні країни. Саме поява, зміцнення і активна економічна й виробнича діяльність напівпериферійних країн відрізняє світ-імперію від світ-економік.

У цьому контексті напівпериферійні країни мусять винаходити нові підходи до формування стратегій свого розвитку. Для цього вони мають у своєму розпорядженні великий набір варіантів, що випливають з унікальності статусу «проміжних» країн між центром і периферією: меншу віддаленість як від перших, так і других держав у сенсі адаптації своїх суспільств до високотехнологічних товарів споживання, що потрапляють на їхні ринки від провідних країн, та одночасно кращі можливості збуту продукції «нижчої технологічності» до периферії; вищу, ніж у периферійних країн, можливість використання людського потенціалу, що проходить підготовку в провідних країнах, для свого економічного і соціального розвитку; здатність внутрішнього споживчого ринку оперативного реагувати на зміни кон'юнктури з боку і «вищого», і «нижчого» класу.

Як один з прикладів такого вигідного становища напівпериферійних країн можна навести опубліковані в журналі «*The Economist*» від 22 червня 2001 року дослідження, присвячені вивченню впливу освіти на підвищення особистого добробуту. Наведене в опублікованій там таблиці порівняння особистих доходів людей в різних країнах в залеж-

ності від рівня освіти свідчить про те, що у таких країнах, як Португалія, Угорщина, Чеська Республіка, які з певністю можна віднести до напівпериферійних країн, доходи дипломованих фахівців з вищою освітою більш ніж вдвічі перевищують доходи людей з середньою освітою і в 3–5 разів – доходи малоосвічених людей. Водночас, ця різниця в розвинених країнах як то США, Великобританії, ФРН помітно менша (1,3–1,5 та 1,8–2,0 відповідно), а в країнах з низьким рівнем розвитку – значно більша (до 10 і до 20 разів) [11]. Крім того, частка населення з середнім і вищим рівнями освіти в периферійних країнах дуже мала, що дає підстави сумніватися в їхній здатності помітно вплинути на загальний економічний і соціальний розвиток своїх націй.

Отже, напівпериферійні країни мають можливість диверсифікувати свої стратегії національного розвитку: одна частина цих стратегій може бути присвячена вдосконаленню внутрішнього ринку за рахунок експорту високотехнологічних товарів і запровадження власне новітніх наукових і виробничих технологій, отриманих від центральних націй, а інша – збільшенню дивідендів від збуту дешевих товарів і відсталих технологій у периферійні країни.

Роль «посередників» між центральними та периферійними націями робить основним джерелом розвитку свій внутрішній ринок, на якому відбувається адаптація і обмін товарами між двома крайніми групами країн. Надмірне втручання в цей ринок як з боку провідних, так і периферійних країн приховує в собі небезпеку посилення технологічної залежності з одного боку або споживчої залежності – з другого. Ця небезпека є одночасно економічною й політичною. Економічна залежність в умовах слабкого (недостатньо насиченого) внутрішнього ринку приводить, з

одного боку, до появи іноземних гравців у процесі вироблення і здійснення внутрішніх публічних політик, а з другого, – до посилення невдоволення серед населення своїми політичними гравцями і можливості зміни правлячих еліт. Тому для напівпериферійних країн може бути необхідним *політичне* регулювання внутрішнього ринку: обмеження імпорту й експорту критичних чи важливих для своєї економіки товарів за допомогою високих митних зборів на зразок того, як це відбувалося в Україні в різні періоди протягом останніх 20 років, штучне стимулювання власних виробників тощо.

Основні ідеї світ-системного аналізу були сформульовані ще в середині 1970-х років і багатьма дослідниками сприймалися радше схематично, за аналогією з іншими теоріями, для яких одиницею аналізу виступала держава-нація. Серед найвідоміших праць, де розглядалися якраз основні підходи до вироблення стратегій національного розвитку окремих країн у парадигмі світ-системного аналізу, можна назвати книгу В. Томсона «Критика підходів до світ-системного аналізу» [12]. Проте І. Валлерстайн в одній зі своїх недавніх публікацій досить різко заперечив приналежність національних політико-соціокультурних структур до одиниці аналізу світ-системної теорії [11]. За його твердженням, одиницею аналізу має бути «економічна сутність, що вимірюється ступенем ефективності розподілу праці, а зв'язок її з політичними й соціальними/культурними інститутами є змінною. ...Треба перейти від атрибутивного розгляду окремих держав у світ-системі до розгляду їх у сукупності їхніх взаємодій. Треба перейти від розгляду класів (і соціальних груп з різним статусом) у межах однієї нації до розгляду їх у контексті всієї світ-економіки» [там само, с. X–XI].

У контексті розмови про стратегії національного розвитку це означає відмову від ізольованого розгляду окремо взятої країни і розширення масштабів охоплення можливих чинників розвитку далеко поза національні кордони. Більше того, це означає частковість, а отже, обмеженість кожної теорії розвитку окремо і необхідність комплексного підходу до вибору теоретичного базису формування стратегії національного розвитку.

Водночас, необхідність в об'єднанні різних теорій під однією стратегією означає також одночасне вироблення окремих стратегічних комплексів за кожною з цих стратегій. І потрібно усвідомлювати, що вибір парадигматичної бази для комплексного підходу є політичним процесом, тобто він неминуче здійснюватиметься в боротьбі політичних ідеологій, групових, класових/кланових та особистих інтересів виробників політики.

Література

1. UNDP Report. 2003. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hdr.undp.org/hd/glossary.cfm>
2. Dodge, David. Human Capital, Early Childhood Development, and Economic Growth: An Economist's Perspective. Sparrow Lake, May 2003. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.childcare-canada.org/policy/polstudies/can/human-capital.html>
3. Hertzman, C. and D. Keating. (eds). Developmental Health and The Wealth of Nations. / New York: The Guildford Press. 1999. – 389 p.
4. Inkeles, Alex, and David H. Smith. Becoming Modern. London, Heinemann Education Books. 1974.
5. Фрейре Пауло. Педагогіка пригноблених. / Пауло Фрейре: пер. з англ. О. Дем'янчука. – К.: Юніверс, 2002. – 168 с.
6. Фрейре Пауло. Формування критичної свідомості. / Пауло Фрейре: пер. з англ. О. Дем'янчука. – К.: Юніверс. 2003. – 176 с.
7. Curle Adam. Education for Liberation. / New York: John Wiley. 1973. – 144 p.
8. Wallerstein, Immanuel. The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteen Century. / New York: Academic Press, 1980. – 410 p.
9. Wallerstein, Immanuel. World-Systems Analysis. / The Essential Wallerstein. – New York: The New Press, 2000. pp. 129–148. – 470 p.
10. Wallerstein, Immanuel. World-Systems Analysis: An Introduction. / Duke University Press. 2006. – 110 p.
11. The Economist. 22 June 2001. с. 22.
12. Thompson, W. R. (1983). Introduction. In W. R. Thompson, Contending approaches to world systems analysis (pp. 1–15). Newbury Park, CA: Sage.

Дбати про майбутнє міста

(О. К. Міхеєва, В. В. Серєда та ін. Соціологія міста: навч. посіб.:

за заг. ред. О.К.Міхеєвої. Донецьк: Видавництво «Ноулідж», Донецьке відділення, 2010. – 463 с.)

Блер А. Рубл

Світ, у якому ми живемо, відрізняється від того, у якому ще донедавна жили наші батьки. І однією з найважливіших відмінностей, яка визначає штиб нашого життя і робить його таким відмінним від життя минулих поколінь є те, що вперше в історії людства його переважна більшість живе у містах. Згідно з даними ООН частка міського населення в світі становить 3,3 млрд – це більше половини усіх людей на планеті. А ще століття тому вона заледве сягала 13 %, а у позаминулому столітті становила лише 3 %.

На думку більшості експертів, кількість міського населення і далі зростатиме, набираючи обертів щонайменше протягом першої половини 21 століття, так само зростатиме і численність великих міст. Невпинно зростають такі міські гіганти, як Делі, Дака, Джакарта чи Мехіко. Число їх мешканців становить вже понад 20, а то і 30 млн мешканців – що незабаром перевищить загальну кількість населення такої чималої країни як Канада, а вже через десятиліття міст із населенням більше мільйона чоловік буде понад 500. Водночас, вже нині понад 700 міських центрів є домішкою для півмільйона чи

більше жителів. Отже, протягом трохи більш ніж за століття людина перетворилася із сільської істоти на міську.

Однак міста не тільки зростають кількісно, вони ще й виробляють з кожним роком все більше світового багатства. Економічна діяльність у містах складає 55 % ВВП у країнах з низьким доходом, 73 % – із середнім, і 85 % у високодохідних країнах. Зв'язок між економічним успіхом і урбанізацією особливо яскраво виявився у наш вік глобалізації, хоча міста завжди мали особливу вигоду від вільного та швидкого, у порівнянні із аграрними територіями, обміну товарами та ідеями.

Ці глобальні тенденції означають, що «вік урбанізації» не закінчується, він тільки починається. По всьому світі міста зростають, стають чим раз різноманітнішими, мінливішими і, водночас, менш керованими. Окрім величезних розмірів, розростання, спричинене зменшенням щільності населення, яке також відбувається по всьому світі, що означає, що «міста», такого як його розуміли раніше, більше не існує. Традиційне місто ніби наїлося стероїдів і перетворилося на урбанізований регіон, що продовжує розростатися.

Безумовно, те, що відбувається, дуже важливо, якщо про міста постійно пишуть такі престижні журнали як *The Economist*, *Foreign Affairs*, *Foreign Policy*, *Wilson Quarterly*, останнім часом виходить багато нових книжок, зокрема *Welcome to the Urban Revolution* /Ласкаво просимо до міської революції/ (2009) Джеба Бругманна, *Century of the City* /Вік міста/ (2008) Фондації Рокфеллера, *State of the World: Our Urban Future* /Стан планети: наше міське майбутнє/ (2007) Інституту всесвітнього спостереження і *Cities Transformed* /Міста, що змінилися/ (2003) Американської національної ради досліджень. Ці дослідження здійснені з різних географічних, політичних та ідеологічних перспектив поступово формують у суспільстві нове загальне розуміння: успіх націй у сучасному глобалізованому середовищі залежить від продуктивності їхніх міст і робочої сили.

Десятиліттями такі дискусії точилися, залишаючи поза увагою ту частину світу, що колись була Радянським Союзом. Ця прикра прогалина виникла не випадково, а є наслідком кількох важливих причин. І досі міжнародна спільнота вчених-урбаністів переважно просто не знає, що діється у цій частині світу, оскільки, коли вони вчилися, вона була за залізною завісою холодної війни. Також важливо нагадати, що цей регіон був значною мірою ізольований від світових наукових мереж, і розвивався, покладаючись на власні інтелектуальні концепції, що і досі не завжди дає змогу знайти спільну мову із рештою світової наукової громадськості і органічно долучитися до міжнародної думки.

Після публікації чудового нового навчального посібника, підготовленого науковцями Донецького національного університету управління «Соціологія

міста» ця дискусія набуває іншого імпульсу і спрямування. Не дивно, що ця книга з'явилася в одному з найвиразніших урбанізованих міст України, що породжує для своїх мешканців багато тих самих проблем, як і інші великі міста у всьому світі. Важливо також наголосити, що студентів не має вводити в оману визначення «навчальний посібник». «Соціологія міста» – це набагато більше. Це та наукова і теоретична основа, на якій Україна може формулювати свій внесок у всесвітнє обговорення міст та викликів, породжених їх бурхливим розвитком. Варто відзначити, що в цій книзі не пропущено жодного аспекту сучасних дискусій, зокрема таких, як історія міст, еволюція соціологічної концепції міст, візуальні і просторові компоненти міського життя, соціально-культурні чинники, соціальний контекст, міська різноманітність, міське управління тощо. Крім того, у посібнику окремо подано аналіз емпіричних даних і світової фахової літератури з метою пояснити генезу розвитку міст України. Ілюстрації та посилання є надзвичайно змістовними, а подекуди просто вичерпними. Тому було б бажано, щоб ця книга з'явилася з часом і англійською мовою, і могла б використовуватися як своєрідна передмова до вивчення за межами України її розвитку, як частини нового урбанізованого майбутнього планети.

Поява цієї книги має також важливе позаакадемічне значення. Безумовно, нині Україна є однією з найбільш урбанізованих країн у світі, хоч і зберігає романтичне уявлення про себе як про країну селян. Ця реальність лежить в основі того, що відбувається в країні в соціальному, економічному, культурному і політичному контекстах, але досі її розуміння є недостатнім. Ця нова книга пропонує перспективу більш поінформованого обговорення цієї міської

реальності як в університетських аудиторіях України, так і за їх межами. Результатом такого обговорення може стати лише багатше і глибше розуміння не тільки міст, а і сучасної України.

Нові міські реалії світу – і України – мають широкий вплив на всі аспекти життя. Окрім очевидних проблем з розвитком і забезпеченням функціонування інфраструктури, транспорту, телекомунікацій, боротьби з бідністю, охороною здоров'я і поліпшенням освіти, оборонці міського майбутнього стикаються з небаченими досі викликами породженими надзвичайною скупченістю величезних мас людей в багатьох міських центрах і їх все більшою різноманітністю. Сучасні міста мають розвинути здатність одночасно забезпечувати людям, що мають відмінності (якими б вони не були) можливість одночасно і жити окремо і бути включеними у міське життя під широкою спільною парасолькою громадянства. Для цього формальні заходи урядів і муніципалітетів мають відповідати організаційній складності місцевого життя. Життєстійкість громади має розглядатися як процес – дієслово, а не як об'єкт – іменник.

Мешканцям сучасних міст по всьому світі, багатим і бідним, варто було б пам'ятати зауваження історика Едварда Кантовича, який писав про політику Чикаго століття тому. «Політика рівноваги, – зазначав Кантович, – може здаватися нудною, виглядати обережним і розсудливим консерватизмом, але таке розуміння дуже далеке від суті справи. Насправді, підтримка політичної рівноваги у стрімко зростаючому, роз'єднаному місті є надзвичайно динамічною і сміливою діяльністю».

Але бажана рівновага може бути досягнена тільки, якщо ми розробимо нові концепції міста, його ролі в суспільстві і державі. Відправним пунктом для України є визнання і включення у нове коло обговорень, які вже розпочалися у світі. Країна з такою добре розвиненою міською мережею, як Україна може багато запропонувати до роздумів усім, хто думає про міське життя.

Ще одним, і, мабуть, найважливішим, внеском «Соціології міста» є те, що вона робить можливою участь України у фундаментальній глобальній дискусії про майбутнє нашої планети. Навіть якщо ви не студент, прочитайте цю книжку.

Важливі аспекти економічної взаємодії

(Бабанін О.С.: Україна – США: економічна співпраця. – Львів: Українська академія друкарства, 2011. – 336 с.)

Олександр Ястремський

Монографія О.С. Бабаніна написана на важливу і актуальну тему, адже американський напрям є перспективним у зовнішньоекономічній політиці України.

На підставі вивчення широкого кола джерел і науково-аналітичних матеріалів українською, англійською і російською мовами автор вперше в українській економічній літературі кваліфіковано розглянув цілий комплекс основних аспектів українсько-американського співробітництва в галузі торгівлі, інвестицій, офіційної технічної допомоги, енергетики, а також науки і технологій. Робота складається зі вступу, передмови, семи розділів, висновків, післямови і додатків.

Безперечний інтерес становить перший розділ монографії, в якому автор розглядає проблеми кореляції ділових циклів України і США, а також питання поживлення двосторонньої торгівлі з погляду теорії гравітації. У цьому розділі вперше запропоновано застосування принципу «українського дня» як певного мінімального орієнтира для піднесення і підтримання економічних відносин між обома країнами на належному рівні, який відповідав би принципам Хартії про стратегічне партнерство між Україною та США від 19.12.2008 р.

У другому розділі вивчаються питання співпраці в галузі торгівлі між Сполученими Штатами, Європейським Союзом, Японією, а також трьома постсоціалістичними країнами – Украї-

ною, Польщею і Російською Федерацією протягом 2004–2008 р. Наголошено на потребі докорінного поліпшення структури українського експорту до США за рахунок товарів з вищим ступенем доданої вартості. Як зразок, зазначено успіхи польських промисловців, які зуміли як відчутно збільшити обсяги поставок до Сполучених Штатів, так і вийти на американський ринок з продукцією польського машинобудування і новими знаніємісткими технологіями.

Перевагою монографії є створення цілісної картини українсько-американських економічних відносин і виокремлення більшості перешкод, які заважають плідному розвитку двостороннього співробітництва. Важливим є підхід автора до оцінювання проблемних питань в українсько-американській торгівлі з погляду Світового банку і потужного американського експортно-кредитного агентства – Ексімбанку США.

Для фахівців у галузі економічного зростання особливий інтерес становить розділ, присвячений інвестиційній проблематиці. Подано класифікацію американських закордонних інвестицій в різні країни і регіони світу, хоча це питання потребує подальшого детальнішого розгляду і аналізу. Автор наголошує на лідерстві Сполучених Штатів у галузі міжнародних інвестицій і звертає увагу на необхідність якнайскорішого вирішення застарілих інвестиційних суперечок між

Україною і США. Обсяг інвестицій США в Україну є надзвичайно малим з огляду актуальної потреби в структурному реформуванні і технологічній модернізації вітчизняної економіки.

Інвестиційну складову двосторонніх економічних відносин доповнює п'ятий розділ, де чи не вперше в українській економічній літературі висвітлено широкий спектр проєктів американської офіційної технічної допомоги Україні, які певним чином сприяють вирішенню поточних економічних проблем нашої держави, а також її інтеграції в світове економічне господарство і створення сучасних ринкових інституцій.

У шостому і сьомому розділах монографії розглядаються різні аспекти двосторонньої співпраці в галузі енергетики, науки і технологій. Для України, якій протягом двох десятиріч не вдалося подолати надмірну зовнішню енергетичну залежність, великий інтерес становить досвід США щодо поліпшення рівня власної енергетичної безпеки, зокрема за рахунок розвитку інтелектуальних енергосистем, альтернативних і відновлювальних джерел енергії тощо.

Найцікавішим, на мій погляд, є розділ монографії, присвячений ролі науково-технологічного компонента в зростанні як економіки Сполучених Штатів, так і (потенційно) економіки України. Розглядаючи проблематику українсько-американських відносин, автор наголошує, що саме співпраця в галузі науки і технологій є найперспективнішим напрямом взаємовигідного співробітництва обох країн. В умовах, коли проголошено завдання входження України до групи двадцяти провідних держав світу, нагальною стає потреба відновлення і динамічного розвитку науково-технологічного потенціалу нашої держави, адже шлях сировинного екстенсивного розвитку економіки України протягом останніх двадцяти років

не сприяв створенню потужного модернізованого господарства країни і суттєвому піднесенню життєвого рівня громадян України. Згідно з даними останніх наукових досліджень, сьогодні Україна переважає Сполучені Штати лише за одним показником, а саме «якістю викладання математики і природничих дисциплін». Отже, логічно було б налагодити взаємовигідну співпрацю в цій сфері, що позитивно вплинуло б на розвиток фундаментальних і прикладних досліджень в Україні, сприяло б модернізації обладнання українських науково-дослідних установ і лабораторій, яке в багатьох НДІ і університетах не оновлювалося протягом останніх 20–30 років. Слушною є пропозиція щодо налагодження виконання науково-дослідних робіт на замовлення американських державних і приватних структур силами українських науковців, що було б практичним впровадженням принципів, закладених в Угоді про науково-технічну співпрацю між Україною і США від 4.12.2006 р.

Даючи безумовно позитивну оцінку монографії, варто зробити декілька рекомендацій і зауважень, які автору слід урахувати в ході подальшого вивчення проблематики українсько-американських економічних відносин.

Зокрема, в умовах загострення світової фінансово-економічної кризи бажано було б розглянути характер і динаміку українсько-американської співпраці в борговій галузі. Хоча величина державного боргу України Сполученим Штатам є порівняно невеликою, проте уряд США справляє великий вплив на виділення коштів Міжнародним валютним фондом, штабквартира якого розташована за два квартали від Білого дому.

Потребує широкого висвітлення і українсько-американське співробітництво в галузі освіти. Внесок США у підго-

товку українських наукових кадрів і спеціалістів у сфері сучасного ринкового господарства важко переоцінити. За оцінками експертів, для динамічного функціонування ринкової економіки в певній трансформаційній країні, їй потрібно підготувати на тисячу чоловік населення принаймні одного фахівця відповідно до сучасних західних стандартів у галузі економіки, юриспруденції, менеджменту, маркетингу тощо. Протягом двох останніх десятиріч майже 10 тисяч фахівців з України здобули освіту або пройшли курс перекваліфікації в Сполучених Штатах; значно більше українських громадян взяли участь у тренінгах і короткотермінових курсах в галузі ринкової економіки, організованих за підтримки американських державних і приватних структур. Особливої уваги заслуговувало б висвітлення досвіду роботи EERC (Economic Education and Research Consortium, Консорціуму економічних досліджень і освіти) при економічному факультеті Національного університету «Києво-Могилянська академія», створеного за фінансового і інтелектуального сприяння Сполучених Штатів у 1996 р. для підвищення стандартів освіти і підтримки прикладних досліджень у галузі економіки. Наукова мережа Консорціуму стала інкубатором оригінальних наукових ідей, надаючи молодим українським науковцям доступ до необхідних даних і наукової літератури, відкриваючи широкі можливості для спілкування з відомими фахівцями. Майже 50 випускників EERC після

продовження навчання в провідних університетах США, Канади, Великої Британії тощо успішно захистили дисертації на здобуття ступеня доктора філософії в галузі економіки, чим підтвердили високу якість підготовки в НАУКМА і сприяли інтеграції української науки у світовий науково-технологічний простір.

Крім того, потребують вивчення питання взаємодії України і США в галузі вдосконалення бюджетної і податкової систем, фондового ринку, страхування, регіональної і місцевої співпраці тощо. Більше уваги слід було б приділити співробітництву в галузі послуг, зокрема створенню програмного забезпечення, адже Україна і Сполучені Штати разом з Росією та Індією входять до четвірки провідних країн світу в сфері аутсорсингу.

Проте вищезгадані рекомендації не знижують загальної вартості роботи. Дослідження безумовно становить інтерес для навчальних і наукових закладів, фахівців у галузі світового господарства і міжнародних фінансів. У вищих навчальних закладах для студентів і магістрантів, які спеціалізуються в галузі міжнародної економіки і міжнародних фінансів, доцільно організувати спеціальні курси «Економіка США» і «Економічна співпраця між Україною і США» з використанням матеріалу монографії.

Рецензована монографія є оригінальним науковим дослідженням, яке відкриває новий напрям в українській економічній літературі.

Вчитися розбудовувати демократію

(Основи демократії: підручник для студентів вищих навчальних закладів / за заг. ред. А.Ф. Колодій. Третє вид., оновлене й доповнене. – Львів: Астролябія, 2009. – 832 с.)

Віктор Степаненко

Нещодавно вийшло нове, тематично розширене і ґрунтовно перероблене видання навчального посібника «Основи демократії». «Посібник підготовлено українськими вченими та експертами в рамках українсько-канадського проекту «Розбудова демократії». Авторський колектив на чолі з професором А. Колодій цілком успішно реалізував амбітну ідею – підготувати якісно новий посібник, який би не лише осмислював і представляв сучасні реалії розвитку української і світової демократії, але й відрізнявся б від попереднього видання живим, проблемним та навіть діалоговим стилем викладу матеріалу. На авторитетну думку керівника Проекту «Розбудова демократії», директора Центру вивчення демократії Університету Квінз (Канада) Д. Перліна, ця книга не поступається кращим світовим аналогам навчальної літератури подібного роду. Посібник враховує весь досвід, надбання, а також проблеми вже майже семирічного викладання курсу «Основи демократії» у різних формах та типах навчального процесу в Україні та досвід майже десятирічної роботи українсько-канадський проекту «Розбудова демократії».

Мета, яку ставлять автори нової книги, – висвітлення широкого спектру проблем сучасної демократії і створення актуального методичного та науково-інформаційного підґрунтя у відповідь на запити вищої школи та системи післядипломної освіти щодо впровадження та розвитку освітніх програм, навчальних курсів та практикумів з «Основа демократії». Втім, ця книга – не лише навчальний посібник, а також аналітичне дослідження, хоча й викладене у доступній формі, усього широкого спектру проблем сучасного демократичного розвитку. В книзі розглядаються як традиційні для демократії теми – політична система, політичні партії, місцеве самоврядування, громадянське суспільство, верховенство права та права людини, політична культура, так і новітні сфери осмислення демократичного процесу – тема глобалізації, гендерні питання, виклики етнополітичного та соціокультурного розмаїття, національні та «альтернативні» моделі демократії тощо.

З часу виходу першого видання посібника у 2002 р. минуло чимало часу. Для країни це був період, особливо насичений важливими історичними подіями, з-поміж яких Помаранчева

революція 2004 р., драматичні виборчі кампанії, конфліктні ситуації розподілу владних повноважень між різними гілками влади, президентські вибори 2010 р., наслідком яких стала не лише зміна конфігурації політичних сил, але й державної моделі – від парламентсько-президентської республіки 2006 р. знову до президентської республіки. Виникли нові проблеми та виклики для демократії України і світу, які особливо загострилися у період розгортання з 2008 р. фінансово-економічної кризи.

Тому видається, що доповнене й оновлене перевидання посібника «Основи демократії» є актуальним і на часі. В країні відбуваються складні, часом конфліктні процеси, які охоплюють всі сфери життя сучасного українського суспільства. Суть їх у тому, що демократія вже стала видимим здобутком українського суспільно-політичного життя, але її можливості та переваги ще не реалізовані і не використані сповна. Зокрема йдеться про необхідність утвердження реального народовладдя, про актуальну відповідальність ефективної влади всіх рівнів перед народом, утвердження верховенства права та інші значущі складові реальної та дієвої демократії.

Однією із головних тез, на якій наголошують автори при висвітленні різних аспектів демократичного розвитку, є та, що демократія – не застиглий стан, а радше активний, творчий процес суспільного та громадського життя, що постійно перебуває у розвитку, оновленні і вдосконаленні. В освітньому сенсі – це постійно діюча суспільна система безперервної освіти, уроки для його громадян та влади. Авторський колектив не намагається надати готові відповіді на складні та відкриті процеси розвитку сучасної демократії, зокрема щодо її складного та часом суперечливого розвитку в Україні. Та й неможли-

во запропонувати готові рецепти щодо всіх нових питань демократичного розвитку. Але можливим і актуальним є навчання основ та принципів демократії, виховання демократичної культури і мислення, демократичних навичок і вмінь, які кожна людина може сформувати в собі з дитинства, із шкільної і студентської лави, аби застосовувати їх у суспільному житті своєї країни. Власне, виконання цього завдання і є метою авторів цієї книги.

За задумом авторського колективу, пропонований навчальний посібник може використовуватися студентами багатьох спеціальностей вищої школи, експертами і практиками демократичної розбудови в Україні, а також буде корисним для широкої аудиторії читачів, які цікавляться обширним спектром питань демократії. Ще одним з достоїнств книги, є те, що вона зорієнтована на вивчення демократії з різних дисциплінарних точок зору: історії, філософії, політології, соціології, правознавства та психології. Демократія концептуалізована в посібнику як система урядування, метою якої є втілення цінностей свободи, справедливості й рівності. Вона, на переконання авторів, пронизує усі сфери суспільного життя, адже інститути та процеси політичної системи щільно пов'язані з системою соціальної організації, втіленої в інститутах громадянського суспільства та ринкової економіки.

Автори визначають демократію і як набір цінностей, і як метод урядування, що найкращим чином сприяє реалізації цих цінностей. Тому цей навчальний посібник – недвозначно нормативний. Його мета – забезпечити процес вивчення основ демократії так, щоб читачі спочатку мали змогу зрозуміти демократію як модель, а вже потім порівнювали б з нею фактичну дійсність демократії своєї та інших країн. Заради

досягнення цієї мети, при викладі кожної теми українська реальність порівнюється з нормативною моделлю демократії – з тим, якою є бажана демократія в усіх її проявах та сферах функціонування. За задумом авторів, це має допомогти читачам зрозуміти як можливості, так і обмеження демократії, спонукати їх сприймати демократичний процес як такий, що безперервно розвивається, та думати про методи, якими можна покращити демократію.

Цю, як і будь-яку цікаву і важливу книгу, досить складно коментувати, бо найкращий спосіб ознайомлення з такими книгами – це безпосереднє їх уважне і вдумливе читання. Втім, безсумнівно, що книга знайде широке коло таких читачів – студентів, експертів, практичних політиків та небайдужих громадян, що цікавляться проблемними питаннями розвитку сучасної демократії і перспективами її розвитку в Україні.

Наші автори

Юрій Бауман,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, стажист програми «Міжнародних відвідувачів», Уряд США

Михайло Безносков,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри політичної соціології соціологічного факультету ХНУ ім. В.Н. Каразіна

Олександр Дем'янчук,

кандидат технічних наук, доцент кафедри політології Національного університету «Києво-Могиллянська академія», випускник програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Анатолій Карась,

доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, Львівського Національного університету ім. Івана Франка

Жюстін Лакруа,

професор політології Брюссельського вільного університету

Костянтин Малєєв,

науковий співробітник Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, стажист програми «Міжнародних відвідувачів», Уряд США

Наталія Мусієнко,

кандидат філософських наук, Президент консалтингової компанії Nota Bene Consulting, випускник програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Ярослав Пилинський,

кандидат філологічних наук, Київське представництво Інституту Кеннана, директор

Віктор Савка,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи Національного університету «Львівська політехніка»

Виктор Степаненко,

в.о. завідувача відділу історії, теорії і методології соціології Інституту соціології НАНУ, кандидат філософських наук, випускник програм JFDP, ACCELS, програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Александр Сунгуров,

*кандидат політичних наук, президент Санкт-Петербурзького гуманітарно-політологічного центру «Стратегія», зав. відділенням політології
СПб філіалу Вищої школи економіки. випускник програм ім. Фулбрайта
та Інституту Кеннана*

Сергій Федуняк,

*доктор політичних наук, професор Чернівецького національного університету
ім. Юрія Федьковича, випускник програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана*

Володимир Фісанов,

*доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин факультету
історії, політології і міжнародних відносин Чернівецького національного
університету ім. Юрія Федьковича*

Наталія Черніговець,

*аспірантка кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова*

Геннадій Шалашенко,

*кандидат філософських наук, старший науковий співробітник
Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України*

Шановний читачу!

Якщо Вас зацікавило наше видання і Ви хотіли б одержувати його наступні випуски, а також іншу інформацію про програми і заходи, які Інститут Кеннана проводить в Україні, пропонуємо Вам заповнити цю анкету і надіслати її на адресу: Україна, 04071, Київ, вул. Костянтинівська, 4, офіс 2, або електронною поштою – kennan@kennan.kiev.ua

Прізвище, ім'я та по батькові

Місце роботи, посада

Науковий ступінь

Чи брали участь в американських освітніх програмах (яких і коли)

Поштова адреса

Телефон

Електронна пошта

ЗАПРОШУЄМО АВТОРІВ ДО СПІВПРАЦІ

Тема наступного номера: *Особливості демократичного розвитку України*

Редколегія буде вдячна авторам, які до 1 лютого 2012 року надішлють свої статті.

Пріоритет буде надано матеріалам, присвяченим таким проблемам:

- Право і демократія;
- боротьба з корупцією в умовах демократії;
- економічні свободи – запорука демократії.

Просимо надсилати статті обсягом до 50 тис. знаків в електронній версії формату Word for Windows.

Разом із статтею просимо надсилати короткі відомості про автора: місце роботи, науковий ступінь, звання, адресу, телефон, факс та адресу електронної пошти. Посилання просимо оформляти згідно із стандартами, встановленими для наукових публікацій.

Рішення стосовно публікування матеріалів приймаються редколегією. Статті не рецензуються, рукописи не повертаються. Редакція залишає за собою право на літературну правку, зміну назви статті та скорочення її обсягу. За наведені статистичні та інші дані відповідає автор.

Науково-публіцистичне видання

АГОРА
Переосмислюючи демократію: Україна і світовий контекст
Випуск 10

Редактор *Я. Пилинський*
Художнє оформлення *Л. Холошо*
Технічний редактор *Г. Шалашенко*
Коректор *З. Конєєва*

Адреса редакції:
вул. Костянтинівська, 4, офіс 2
Київ, 04071, Україна
тел/факс +380 (44) 425-3624
тел +380 (44) 585-0890/91

Для електронної пошти: kennan@kennan.kiev.ua

Підписано до друку 4.07.2011 р. Формат 60x84/8
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура PeterburgC.
Умовн. друк. арк. 17,25. Обл.-вид. 16,8 арк.
Наклад 500 прим.

Видавництво «Стилос»
04070, Київ-70, Контрактова пл., 7
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК №150 від 16.08.2000 р.)

Надруковано в друкарні підприємства «ЦСТРІ» м. Києва, філіал № 7
Україна, м. Київ, вул. Боженка 86-б, тел. (050) 144-64-00